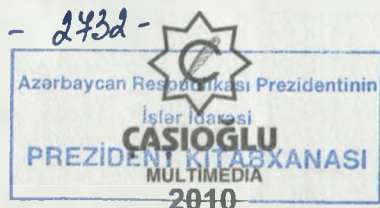

Vəli Əliyev

Qarabağ

(Qədim dövr)

- 243d -

63.3 (sAze)3 + 63.4 (sAze)

8 65

Vəli Əliyev. Qarabağ (Qədim dövr) (Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində)

Bakı. Çarşıoğlu – Multimedia, 2010.– 204 səh.

V 0503000000
2010-3

© “Çarşıoğlu – Multimedia”, 2010

Tarix boyu bütün müharibələrin sonunda ədalət zəfər çalmışdı. Əminəm ki, Qarabağ müharibəsinin sonu da ədalətlə başa çatacaq və biz qələbə çalacağıq. Çünki bizim müharibəmiz öz ata-baba torpaqlarımızı işğaldan azad etmək uğrındadır.

Heydər Əliyev

VƏLİ HÜSEYN OĞLU ƏLİYEV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü tarix elmləri doktoru, professor Vəli Hüseyn oğlu Əliyev 1936-cı ildə Şəki rayonunun Daşbulaq kəndində anadan olmuşdur. Soy kökü Naxçıvan şəhərindəndir. O, valideynləri ilə birlikdə Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalının Sisiyan rayonunun Şıxlar kəndində yaşamış, burada 6-cı sinfi bitirmişdir. 1948-1949-cu illərdə Ermənistanın Zəngəzur mahalındakı azərbaycanlılara qarşı deportasiya təbiiqi sayəsində ailəsi ilə birlikdə Azərbaycanın Şəki rayonuna köçmüşdür.

O, 1954-cü ildə Şəki Pedaqoji Texnikumunu bitirib Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinə daxil olmuş, 1959-cu ildə Universiteti bitirib, Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda elmi fəaliyyətə başlamışdır.

1966-cı ildə «Azərbaycanda tunc dövrü boyalı qablar mədəniyyəti» adlı namizədlik dissertasiyası müdafiə edib tarix elmləri namizədi adı almışdır. 1984-cü ildə «Azərbaycanın orta tunc dövrü tayfalarının mədəniyyəti» adlı doktorluq dissertasiyası müdafiə edib tarix elmləri doktoru adı almışdır.

1990-cı ildən etibarən Azərbaycan MEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunda «Tunc və ilk dəmir dövrü arxeologiyası» şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışır. 1997-ci ildən Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində Ümumi tarix kafedrasının müdiri vəzifəsində işləyir.

Professor V.H. Əliyev Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun baş planında olan «Naxçıvan Muxtar Respublikasının maddi mədəniyyəti» mövzusunun əsas tədqiqatçısı və rəhbəridir. O, Naxçıvan Arxeoloji Ekspedisiyasına başçılıq edərək 50 ildən artıqdır ki, bu ərazidə qədim və orta əsr abidələri üzrə elmi işlər aparır.

Professor V.H.Əliyevin elmi əsərləri Azərbaycanda və xarici ölkələrdə (ABŞ, Fransa, Belçika, Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan, Özbəkistanda və s.) nəşr edilmişdir. Onun çap olunmuş monoqrafiyası, 300-ə qədər elmi və çoxlu elmi-publisistik məqalələri Azərbaycan tarixinin, arxeologiyasının, incəsənət tarixinin, memarlıq tarixinin (m.ə. V-I minilliklər dövrünün) problem məsələlərinə həsr olunmuşdur.

ÖN SÖZ

Bu kitabı Azərbaycanın qədim beşiyi olan Qarabağ torpağında minillərlə uyuyan ulu babalarımızın, nənələrimizin, XX əsrin 90-cı illərində erməni cəlladları ilə qəhrəmancasına vuruşaraq şəhidlik zirvəsinə ucalan mərd oğulların və amansız erməni soyqırımını nəticəsində vəhşicəsinə qətlə yetirilən xocalılıların unudulmaz xatirəsinə həsr edirəm.

Qoy dünya xalqları bu kitabdakı həqiqətləri oxuyub bilsinlər ki, Qarabağ bəşəriyyətin yarandığı ilk zamandan Türk mənşəli Azərbaycan xalqının əzəli və əbədi mədəniyyət ocağıdır.

Xocalının qədim sakinləri e.ə. IV – I minilliklərdə Cənubi Qafqazda ümumbəşəri dəyərlərə malik olan yüksək mədəniyyət yaratmışlar, Avropa-Asiya qitəsinin qovşağında metallurgiya və metalışləmə sənətkarlığının əsasını qoymuşlar və yüksək səviyyədə inkişaf etdirmişlər.

Çox təssüflər olsun ki, bəşəriyyətin müasir sivilizasiyaya yüksəltdiyi bir zamanda ermənilərin qəflətən hərbi basqınları nəticəsində Xocalı şəhəri, onun qədim maddi mədəniyyəti vəhşicəsinə dağıdıldı, yandırılıb məhv edildi, əhalisi isə faciəli soyqırma məruz qaldı.

1992-ci il fevral ayında axşam saat 9-da qaniçən erməni silahlı dəstələri Xankəndindəki Rusiyaya məxsus 336-cı mexanikləşdirilmiş muzdlu atıcı alayın tərkibində Xocalıya basqın edərək qanlı soyqırım törətdilər. Bu faciədə 613 nəfər öldürüldü, 487 nəfər ağır yaralandı, 1275 nəfər əsir aparıldı, 8 ailə bütövlükdə məhv edildi. Xocalı yandırıldı və xarabazara çevrildi.

GİRİŞ

Qarabağ – min illər boyu nənələrin, anaların laylalarından yaranan Azərbaycan muğam mədəniyyətinin beşiyi, soy-kökü, Cənubi Qafqazın ilk insan məskəni sayılan Azıxla, qədim Mil-Qarabağ, Xocalı sivilizasiyası ilə bağlı olan ulu türk babalarımızın müqəddəs torpağıdır.

Azərbaycanın ilk insan məskəni və ən qədim mədəniyyət ocağı olan Qarabağ Kiçik Qafqaz dağlarından başlayaraq Kür-Araz çayları arasındakı əraziləri əhatə edir, yayla və düzən hissədən ibarətdir. Qarabağ yaylası Zəngəzur və Qarabağ silsilələri arasında yerləşir.

Qarabağ yaylası şimalda Mıxtökən, şərqdə Qarabağ, qərbdə Göyçə və Zəngəzur silsilələri ilə əhatə olunmuşdur. Yaylanın səthi üst Pliosen və Antropogenin bazalt və andezitləri ilə örtülüdür. Təbaşir, Paleogen və Neogen silsilələrinin vulkanogen – çökmə süxurları üzə çıxmışdır. Yayla şimaldan cənuba doğru daralır, Bazarçay və Həkəri çayı arasında üçbucaq şəklində sona çataraq çay dərələri ilə parçalanır. Püskürmələr nəticəsində yaranmış lava düzənliklərində iri sönmüş vulkan konusları var.

Tərtərçay, Hocaçay, Zabux, Bazarçay Qarabağ yaylasından başlanır və Ala Göllər, Qaragöl bu yaylada yerləşir. Geniş ərazini tutan subalp çəmənlikləri maldarlıq üçün əlverişlidir.

Qarabağ silsiləsi şimal-qərbdə Tərtər çay dərəsi ilə Murovdağ silsiləsi, qərbdə isə Həkəri çayının dərəsi ilə Qarabağ yaylasından ayrılır. Ən hündür zirvəsi Qız qala (2843 m), Böyük Kirsdir (2725 m). Yaylada Turşsu və Şırlan mineral suları var.

Silsilənin cənub-şərq qurtaracağı Araz çayına tərəf alçalaraq dağətəyi düzənliklərə keçir. Xaçın, Qarqar, Köndələnçay, Quruçay, Qozluçay və s. çaylar Qarabağ silsiləsindən başlayır. Qarabağ düzü şimal-qərbdən Gəncə-Qazax düzənliyi, qərbdən Murovdağ, Qarabağ silsilələri, cənub və cənub şərqdən Mil düzü ilə əhatələnir.

Kür çayı Qarabağı Şirvan düzündən ayırır. Düzənliyin səthi bir qədər dalğavari və terraslıdır. Qarabağ düzündə neft yatağı (Tərtərdə) var. İqlimi mülayim və quru subtropikdir. Ərazisindən İncəçay, Tərtərçay, Xaçınçay, Qarqar çay axır.

Qarabağ düzündə kiçik sahədə saqqızağacı, aran palıdı, qarağac meşələri vardır. Kür çayı sahilində tuqay meşələri (aran palıdı, qarağac, qovaq, söyüd və s.), kolluqlar vardır.

Dağların ətəyində boz və şabalıdı torpaqlar, dağlar üçün isə dağ-meşə və dağ-çəmən torpaqları səciyyəvidir. Meşələrində müxtəlif yabani meyvə (alça, armud, zoğal, qoz, fındıq, əzgil və s.) və giləmeyvələr bitir.

Dağlarında və meşələrində vohşi heyvanlar yaşayır.

Faydalı qazıntıları mis və polimetall yataqları Mehmandağda, litograf daşı (Mirikənddə) və sementdir.

Laçın, Kəlbəcər, Şuşa, Xankəndi, Xocalı, Əsgəran, Ağdam, Yevlax, Bərdə, Tərtər, Ağdərə, Xocavənd, Füzuli, Cəbrayıl, Ağcabədi, Beyləqan bu regionda yerləşir.

Qarabağın əlverişli təbii coğrafi şəraiti - düzən ərazisinin münbit torpaqları, dağlıq ərazisinin zəngin alp çəmənlikləri, eləcə də müxtəlif faydalı qazıntı yataqları (mis, dəmir və s.) ibtidai icma quruluşu dövründə bu diyarda insanların məskunlaşmasına, iqtisadi-mədəni cəhətdən təkamül tapmasına və Cənubi Qafqazın əsas mədəniyyət ocaqlarından birinə çevrilməsinə zəmin yaratmışdır.

QARABAĞIN QƏDİM TARİXSÜNASLIĞI

Qarabağın qədim tarixinin öyrənilməsi XIX əsrdən başlanmışdı. Qədim qarabağlıların çoxminillik tarixi maddi-mədəniyyət abidələrində təbəqələşmiş materiallar və yazılı mənbələr əsasında tədqiq edilib öyrənilmişdir.

Qarabağın qədim dövr maddi mədəniyyət abidələri XIX əsrin əvvəllərindən etibarən xarici səyyahların, həvəskar tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

Onların apardığı qazıntılar Qarabağın qədim tarixinin öyrənilməsinə xidmət etməmiş, qarət xarakteri daşmışdır. Azərbaycana, eləcə də Qarabağa gəlmiş səyyahlar, həvəskar tədqiqatçılar (müxtəlif sənət sahibləri) əsasən eramızdan əvvəl IV-I minilliklərə aid tunc və dəmir dövrlərinə aid qəbir abidələrində qazıntı işləri aparmışlar. Əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri xarici ölkələrə aparılmış və indiyədək dünyanın bir sıra məşhur muzeylərinin nadir, çox qiymətli materialları kimi saxlanılır. Bu materiallar Qarabağın qədim tarixinin öyrənilməsində bir mənbə kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1828-ci il Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra Araz çayından şimalda yerləşən Azərbaycan torpaqları Rusiyanın tabeliyinə keçmişdir. İsveçrə səyyahı Dyubua de Monpero 1834-cü ildə Qarabağa – Şuşaya gəlmiş, buradan Gəncəyə gedərkən Şahbulaq və Tərtər zonasında gördüyü abidələr haqqında məlumat vermişdir.

Rusiya İmperator Arxeoloji Komitəsinin qurultayında Qafqaz arxeologiyasının əsas məsələ kimi gündəliyə qoyulmasından sonra Azərbaycana, xüsusilə Qarabağa diqqət daha da artmışdır.

XIX əsrin 80-ci illərində gürcü alimi H.O.Silosani Bərdədə kurqan abidələrini qeydə almışdır. Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin tapşırığı ilə C.Veysenqof Mil-Qarabağ düzü və Qarabağın dağlıq ərazilərindəki Üçtəpə, Boyat, Əfətli, Bərdə, Sultanbud, Xocalı kurqan abidələri haqqında məlumat vermişdir.

Şuşa realnı məktəbində işləmiş alman tədqiqatçısı Emil Resler 1891, 1893, 1895, 1897-ci illərdə Şuşakənd və Şuşa şəhəri ətrafında, eləcə də Daşaltı, Çanaxı, Mehdikənd ətrafında axtarışlar aparmışdı. E.Resler Ağdam, rayonunun Gülablı kəndi yaxınlığında Nəbitəpə, Kərpic-təpə kurqanlarında və s. qəbir abidələrində tədqiqat işləri görmüşdür.

E.Resler Xaçınçay hövzəsinin orta axarlarından 1893, 1894-cü illərdə Arçadzor, 1896, 1897-ci illərdə Ballıqaya - Sırxavənd, 1894-cü ildə Dəmçolu, 1897-ci ildə Axmaxıda tunc dövrü abidələrində qazıntılar aparmış və zəngin materiallar əldə etmişdir. O, 1894-1895, 1897-ci illərdə Qarqarçay-Xocalıçay, İlisuçayın qovşağında 20-dən çox kurqan və daş qutu qəbri açmışdır. O, 1895-ci ildə Füzuli rayonunda yerləşən Qaraköpəktəpə, 1897-ci ildə isə Ağcabədi rayonunda Qalatəpə abidələrində axtarışlar aparmışdır.

Şuşa

Qarabağın dağlıq zonasında yerləşən Zerti, Səngər və Kəttitəpə kurqanlarından (1898-ci ildə) zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri toplamış və Rusiya İmperator Arxeoloji Komissiyasının illik hesabatlar məcmuəsində, eləcə də Alman Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya məcmuəsində bu haqda məlumat nəşr etdirmişdir.

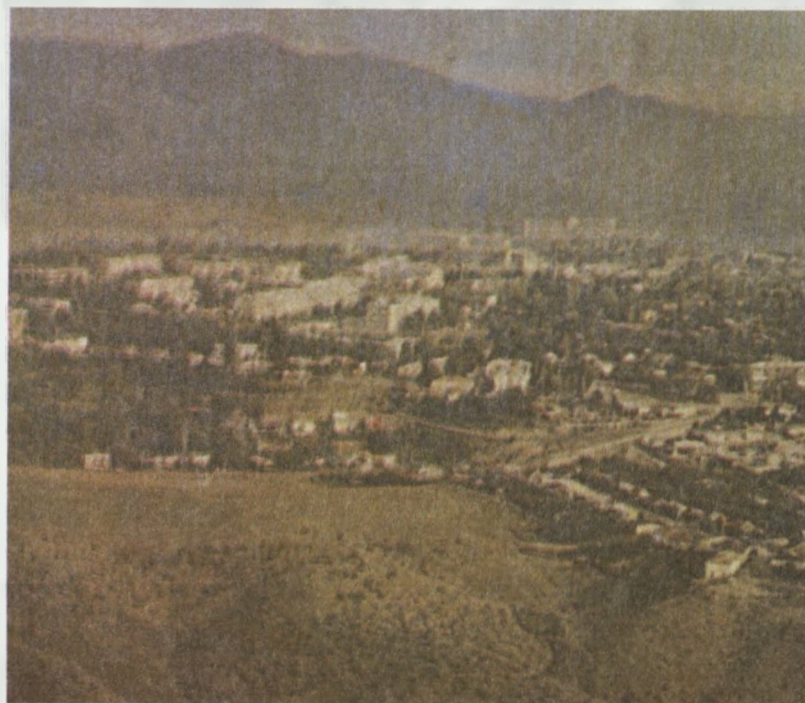
1896-cı ildə Moskva Arxeoloji Cəmiyyəti xətti ilə Cənubi Qafqaza ezamiyyətə göndərilən A.A.İvanovski Qarabağın Xaçınçay, Gülyataq, Vəng, Xocalı, Qarabulaq abidələrində qazıntılar aparmış və əldə olunan materialların dövrünü müəyyənləşdirmişdir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan

Arxeoloji Komitəsinin xətti ilə M.Sısoyev və Q.Sadiqi Şuşa və Laçın bölgələrində arxeoloji tədqiqatlar aparmışlar. 1926-cı ildə Qarabağda-Xocalı abidələrində İ.Meşşaninovun rəhbərliyi ilə C.Nəsifi, İ.Əzizbəyov, A.Ələkbərov, İ.Cəfərzadə, T.Passek, B.Latininin iştirakı ilə Qarqarçay və Xocalıçay hövzəsinin qədim abidələrinin toplanı çıxarılmış, Xocalı mədəniyyət abidələrinin yayılma arealları müəyyən edilmiş, «Baş kurqan çölü»ndə və Qarqarçayın sol sahilindəki «Daşlı çöl»də tunc dövrü qəbir abidələrində (kurqan və daş qutular) arxeoloji qazıntılar aparılmışdır.

İ.İ.Meşşaninovun rəhbərlik etdiyi ekspedisiyalar Mil-Qarabağ düzənliyində və Dağlıq Qarabağda yeni abidələri qeydə almış (1927, 1929, 1933-cü illərdə), ərazinin arxeoloji xəritəsi işlənmişdir.

Y.İ.Hümmel 1938-1939-cu illərdə Kərkicahan, Xankəndi, Xocalı abidələrində qazıntı işləri aparmış, abidələrin xronoloji dövrünü müəyyən etməyə çalışmış, qədim qarabağlıların məşğuliyyəti, təsərrüfat həyatı və mədəniyyəti haqqında elmi məlumatlar nəşr etdirmişdir. XX əsrin 50-ci illərində SSRİ EA Arxeologiya İnstitutu və Azərb.SSR EA

*Qarabağ.
Xankəndi.*

Tarix İnstitutunun birgə arxeoloji ekspedisiyası A.A.İyessenin rəhbərliyi ilə Mil-Qarabağ ərazisində Nərgiztəpə, Üçtəpə, Xocalıda, Üzərliktəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar aparmışdır.

Akademik B.B.Piotrovski «Zaqafqaziya Arxeologiyası» (1949-cu il) kitabında Qarqarçay və Tərtərçay hövzələrinin arxeoloji abidələri haqqında məlumat vermişdir. K.X.Kuşnaryova və T.H.Çubinişvili Qarabağın tunc dövrü abidələri haqqında öz əsərlərində bəhs etmişlər.

XX əsrin 60-cı illərinin ortalarında İ.H.Nərimanov Qarabağın Qarahacı, Cüttəpə, Leylatəpə abidələri əsasında eneolit və ilk tunc dövrü mədəniyyətləri haqqında elmi fikirlər söyləmişdir.

XX əsrin 50-ci illərinin sonlarında Qafqazşünas arxeoloq A.A.İyessen Köndələnçayın aşağı axarında eneolit və tunc dövrlərinə aid bir neçə yaşayış yeri müəyyən etmiş, qəbir abidələrində qazıntı işləri aparmışdır.

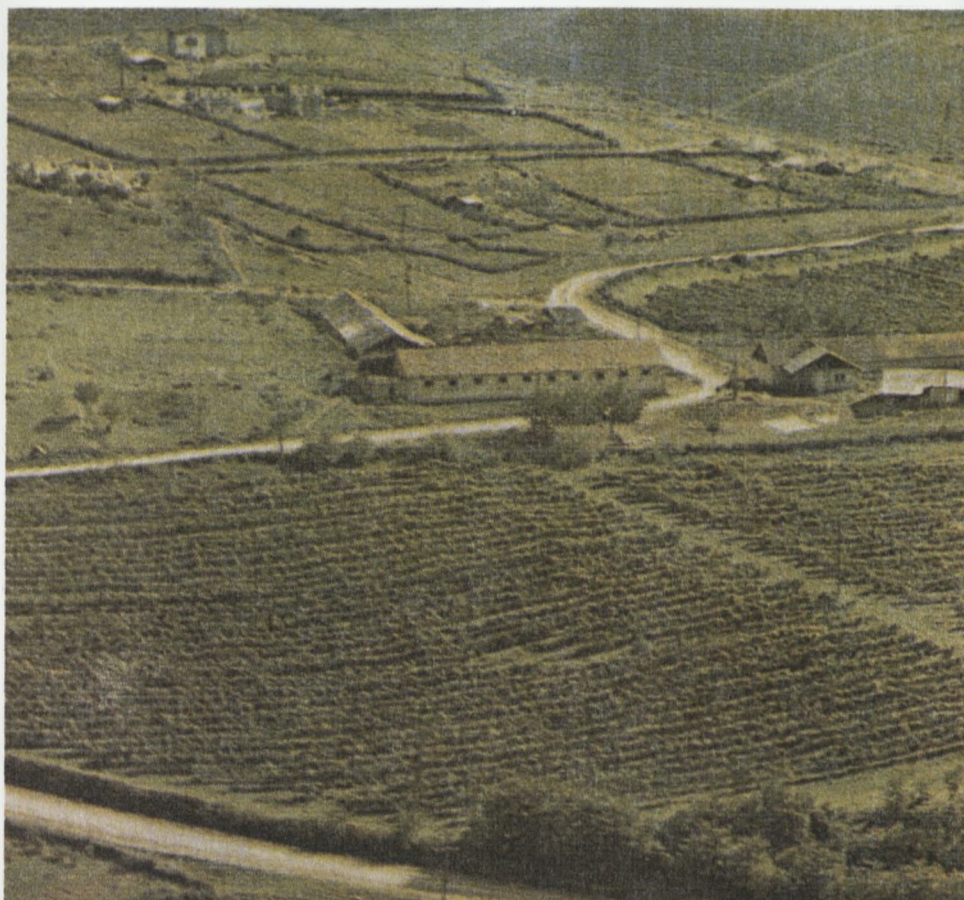
M.M.Hüseynov 1960-cı ildə Quruçayın sol sahilində, Azıx mağara düşərgəsində daş dövrünün qədim, orta, yuxarı və mustye mərhələsinə aid 10 mədəni təbəqə müəyyən etmişdi.

Azıx və Tağlar mağaralarında tədqiqat işləri 1963-cü ildə genişləndirilmişdir. M.Hüseynov, D.Hacıyev, Ə.Məmmədov, N.Şirinov, V.Veliçko, Ə.Cəfərov, V.Hacıyev, S.Əliyev, M.Süleymanovun birgə tədqiqatları Qarabağın Cənubi Qafqazda ən qədim insan məskəni olduğunu sübut etdi.

Quruçay və Köndələnçay vadilərində 1964-cü ildə Q.S.İsmayılov eneolit və tunc dövrünə aid yaşayış yerlərində (Günəştəpə, Xantəpə, Qaraköpəktəpə, Kültəpə, Şomulutəpə, Uzunəpə, Meynətəpə, Zərgərtəpə və s.) tədqiqat işləri aparmışdı. Qaraköpəktəpədə tunc, ilk dəmir, antik və orta əsrlər dövründə həyat tərzli olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Qarabağın ilk tunc dövrü kurqanlarının xronologiyası və etnik mənsubiyyəti barədə R.M.Munçayevin («Кавказ на заре бронзового века», 1975) əsərində məlumat verilmişdir.

Q.S.İsmayılov Tərtərçayın yuxarı axarı boyunca Kəlbəcər rayonunun alp çəmənlikləri zonasında yerləşən maldar tayfalara məxsus ilk tunc dövrünə aid mövsümü xarakterli yaşayış məskənlərini, qayaüstü təsvirləri tədqiq etmişdir.

Quruçay və Köndələnçay vadisi

Qarabağ ərazisində H.F.Cəfərov 1980-1988-ci illərdə geniş arxeoloji tədqiqat işləri aparmışdır. O, Tərtər rayonunda Buruc və Aşağı Qərvənd kəndləri yaxınlığında Yeddi təpə, Xoruzlu, Sarov, Bəyim Sarov, Borsunlu, Cəmilli, Dəmirçilər, Evoğlu kurqanlarında və Toxmaq-təpə yaşayış yerində qazıntı işləri görmüşdü. İlk tunc dövrünə aid Üçoğlan, Qoşatəpə (Cüttəpə), Dəyirman-yeri, orta tunc dövrünə aid Toxmaq-təpə, Çınartəpə, Ağtəpə, son tunc və erkən dəmir dövrünə aid Sarıtəpə, Govurtəpə, Mişırqışlağı, Qaratəpə yaşayış yerləri, Maqsudlu, Göytəpə, Qızıllı Kəngərli, Üçoğlan, Quzanlı, Sarıçoban (Ağdam), Borsunlu, Bəyimsarov, Evoğlu, Hüsənli (Tərtər r.), Hüsülü, Qaynaq, Bayat (Ağcabədi r.) kurqanları arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində öyrənilmiş, zəngin

materiallar əsasında Qarabağın qədim tayfalarının təsərrüfat həyatı, məişəti, dini-ideoloji görüşləri haqqında elmi nəticələr söylənilmişdir.

Qarabağın tunc dövrü mədəniyyət abidələrinin arxeoloji xəritəsi tərtib edilmişdir.

QARABAĞ DAŞ DÖVRÜNDƏ - QURUÇAY MƏDƏNİYYƏTİ

Azərbaycanın Qarabağ diyarı dünyada ən qədim mədəniyyət ocaqlarından biri sayılır. Əlverişli təbii-coğrafi şəraitə, zəngin flora və faunaya malik olan Qarabağ ibtidai insanın yarandığı və formalaşdığı məkanlardan biridir. Azıx, Tağlar, Zar, Qarabağın ilk ibtidai insan məskənləridir.

Qarabağın Füzuli rayonu ərazisində Quruçay vadisində yerləşən Azıx və Tağlar mağaralarında ibtidai insan məskənləri tədqiq olunmuşdur. Burada aşkar olunan daş dövrü mədəniyyəti Quruçay mədəniyyəti adlanır. Qarabağda bu vadidə qədim insanlar 2 milyon il bundan əvvəl məskən salmışlar. Onlar əvvəl Quruçay vadisində açıq düşərgələrdə yaşamışlar. Sonralar iqlimin dəyişməsi ilə (buzlaşma, soyuqlaşma ilə əlaqədar) Azıx və Tağlar mağaralarında məskunlaşmışlar.

*Azıx mağarasına giriş
(daxildən görünüşü).*

Azıx mağarası Cənubi Qafqazda mövcud olan karst boşluqlarından ən möhtəşəmidir. Mağaranın uzunluğu 400 m, ümumi sahəsi 11200 m²-dir. Mağara hündür (20-25m) salonlar, keçid yolları və möcüzəli görünən stalaktidlər vardır.

Mağaranın cənub giriş yolunda və onunla bitişik 2 salonda arxeoloji qazıntılar nəticəsində daş dövrünün müxtəlif mərhələsinə aid mədəni təbəqələr (10) aşkar edilmişdir. Bu təbəqələr qədim daş dövründən (paleolit) başlayaraq orta əsrlərədək çoxminillik tarixin izlərini özündə saxlayır.

Stratigrafik cəhətdən belə ardıcılıq dünyada ilk dəfədir ki, Azıxda qeydə alınmışdır.

Mağarada ilk məskunlaşma Quruçay mədəniyyəti dövründə (VII-X təbəqələr) başlamışdır. Bu təbəqələrdən aşkar olunmuş Quruçay mədəniyyətinin əmək alətləri Şərqi Afrikanın Olduvay mədəniyyəti ilə yaxınlıq təşkil edir. Bundan sonra Aşel mədəniyyəti (V-VI təbəqələr) dövründə (650-450 min il bundan əvvəl) Azıxda ibtidai insanların həyatı davam etmişdir.

Azıxın III təbəqəsində Mustye mədəniyyətinin qalıqları aşkar olunmuşdur. Azıx məskəninin üst təbəqələrində (I-II təbəqə) eneolit, tunc və orta əsrlər dövrü mədəniyyətləri izlənmişdir.

*Azıx mağarasında tapılmış
insan çənəsi.*

Quruçay mədəniyyətinin birinci mərhələsi paleolitın ilk təşəkkül tapdığı (Aşelə qədərki) dövrü, ikinci mərhələsi erkən və orta Aşel dövrünü, üçüncü mərhələ isə son Aşel və Mustye dövrünü əhatə edir. Bu mədəniyyət 1,8 milyon il bundan əvvəl yaranmış, təkamül tapmış və 700 min il bundan əvvəl sona çatmışdır.

Azıxın ilkin sakinlərinə aid külli miqdarda çay daşlarından hazırlanmış kobud əmək alətləri - çapacaqlar, kubvari alətlər, qaşovlar və çoxlu qəlpələr aşkar olunmuşdur. Buradan çoppervari çapma iri əmək alətləri (4-5 kq ağırlığında) əldə edilmişdir.

Azıxda tapılmış əmək alətləri.

Quruçay mədəniyyətinin son mərhələsində Azıx sakinləri təkmilləşmiş texniki üsulla kvars, kvarsit, bazalt, çaxmaq, fezet, yaşma və s. cinsli daşlardan istifadə edərək yeni keyfiyyətli əmək alətləri hazırlamışlar.

Vadinin ən qədim sakinləri gündəlik tələbatlarını ödəmək üçün ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olmuşlar. Adi daş silahlarla xırda və iri heyvanlar, xüsusilə onların balalarını ovlamışlar. Quruçay vadisinin ibtidai insanları kiçik kollektivlərdə birləşən icma halında yaşamışlar. Qədim Aşel təbəqəsindən əldə olunmuş fauna qalıqları – ayrı-ayrı çənələr, kəllə sümükləri bu dövrdə Azıx sakinlərinin mağara ayıları, nəhəng maralları və digər vəhşi heyvanları ovladığını göstərir.

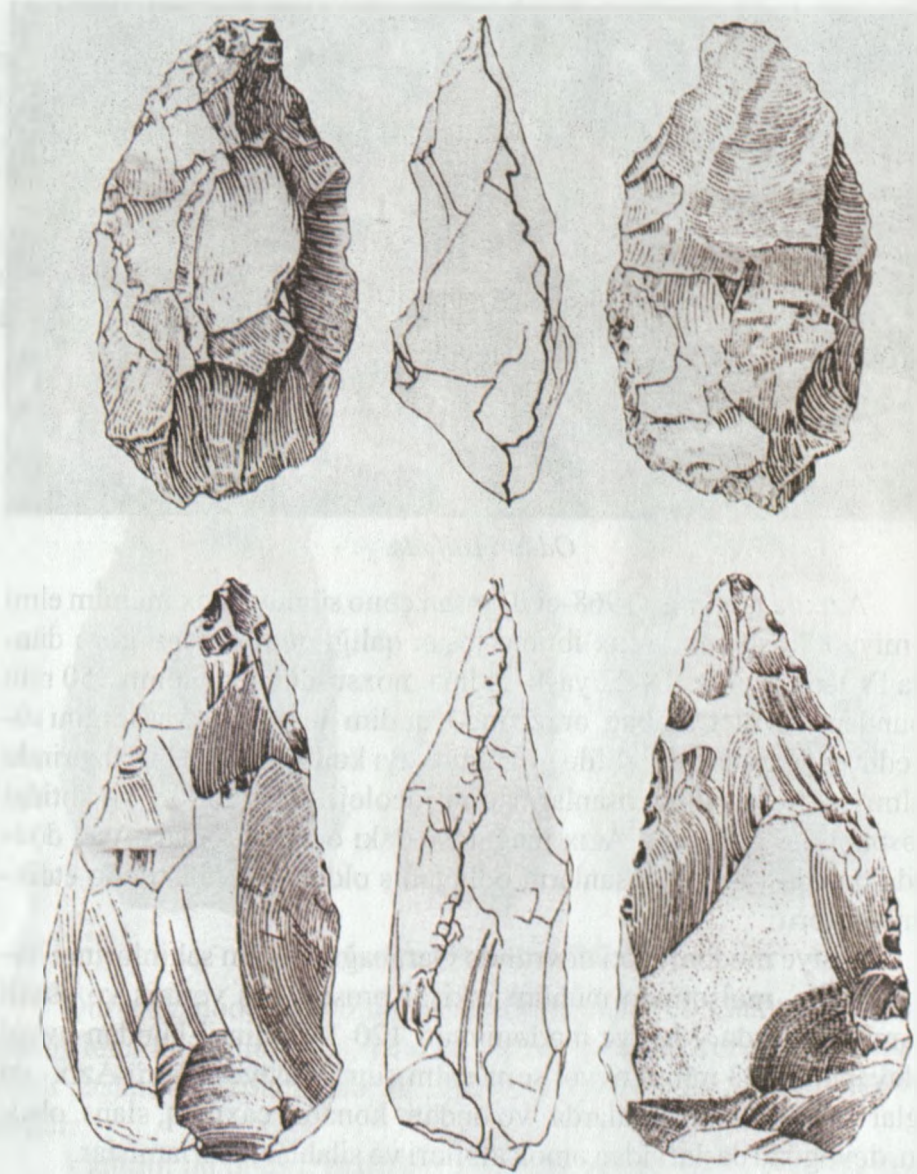
Oddan istifadə.

Azıxda tapılmış (1968-ci il) insan çənə sümüyü çox mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Azıx ibtidai insan qalığı qədimliyinə görə dünyada IV tapıntı olub, 18-22 yaşlı qadına məxsusdur. Bu tapıntı 350 min il bundan əvvəl Qarabağ ərazisində qədim insanların yaşadığını sübut edir. Mağarada təbii rəfdə qoyulmuş ayı kəllələrindən biri üzərində cızılmış xətlər qədim insanların dini-ideoloji təsəvvürləri və ibtidai incəsənəti ilə bağlıdır. Azıx mağarasındakı ocaq qurğuları Aşel dövründə burada yaşayan insanların odla tanış olduğunu və istifadə etdiklərini göstərir.

Mustye mədəniyyəti dövründə Qarabağın qədim sakinlərinin həyat tərzində, məişətində mühüm inkişaf prosesi baş vermiş və əsaslı təkamül olmuşdu. Mustye mədəniyyəti 120-100 min il bundan əvvəl başlayaraq 35-33 min il əvvəl sona çatmışdır. Mustye dövrü Azıx və Tağlar sakinləri mağaralarda və ondan kənarda çaxmaq, slans, obsidian, dəvəgözü daşlarından əmək alətləri və silahlar hazırlamışlar.

Onlar at, mağara ayısı, qulan, Qafqaz maralı, öküz, gərgədan və s. vəhşi heyvanları ovlamışlar. Bu dövrə aid sümüklərin əksəriyyətini odda yandırmışlar.

Qarabağda mezolit-neolit dövrünün maddi mədəniyyət nümunələri – mikrolit alətlər Şuşa yaxınlığında-Daşaltıda, Şuşa mağarasından əldə edilmişdir. Mezolit dövründə Qarabağda ovçuluq mühüm peşəyə

Azıx mağarası. Orta Aşel mədəniyyətinə aid daş əmək alətləri.

çevrilmiş, kiçik heyvanlar əhilləşdirilmiş, qida vasitəsi kimi yabanı bitkilərdən də istifadə olunmuşdur.

Bu dövrdə Qarabağ sakinlərinin təsərrüfat həyatında ibtidai əkinçilik və maldarlığın əsası qoyulmuşdur.

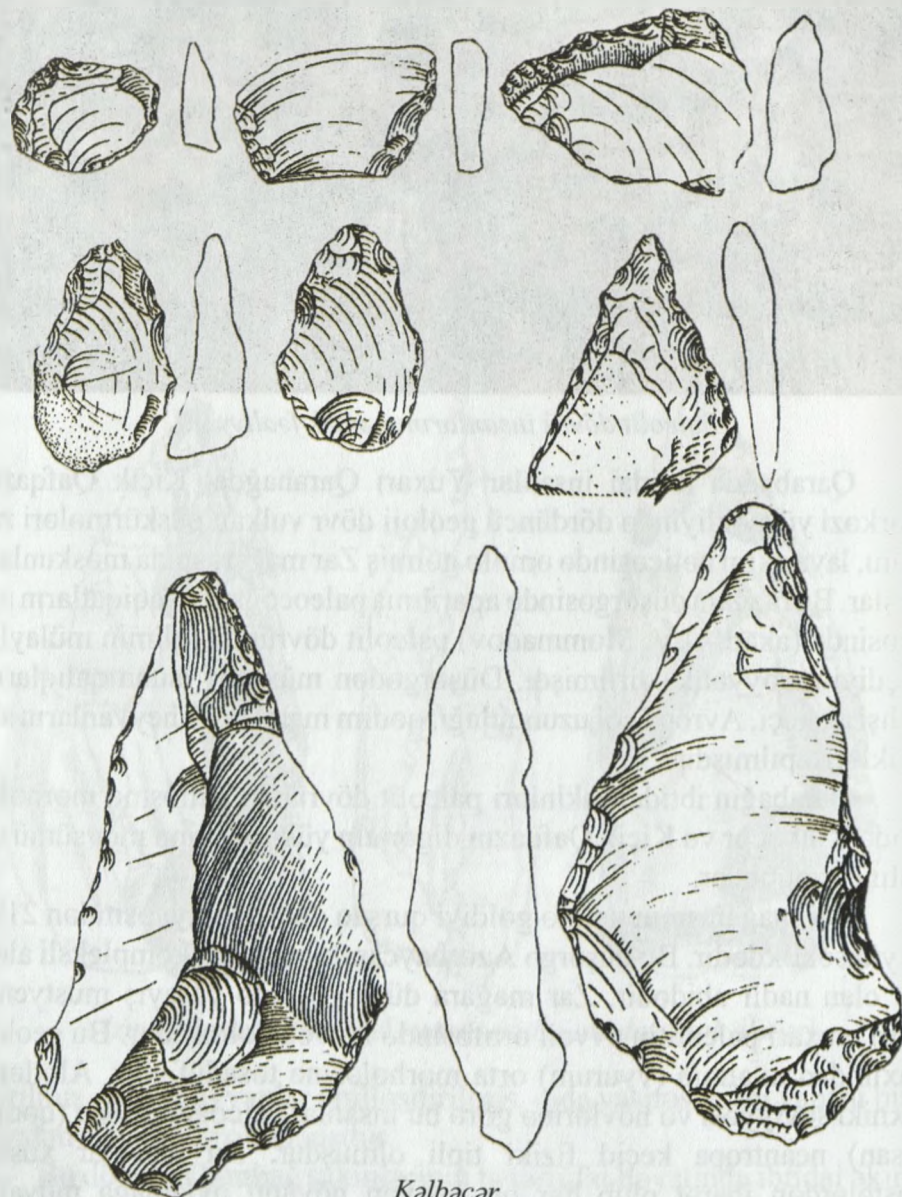
Paleolit dövrü insanların əmək fəaliyyəti.

Qarabağda ibtidai insanlar Yuxarı Qarabağda, Kiçik Qafqazın mərkəzi yüksəkliyində dördüncü geoloji dövr vulkan püskürmələri zamanı, lava axını nəticəsində əmələ gəlmiş Zar mağarasında məskunlaşmışlar. Bu mağara düşərgəsində aparılmış paleocoğrafi tədqiqatların nəticəsində (akad. Ə.V. Məmmədov) paleolit dövründə iqlimin mülayim keçdiyi müəyyənləşdirilmişdi. Düşərgədən müxtəlif fauna qalıqları - vəhşi at, keçi, Avropa çöl uzunqulağı, qədim maral kimi heyvanların sümükləri tapılmışdır.

Qarabağın ibtidai sakinləri paleolit dövründə istiləşmə mərhələsində Kəlbəcər və Kiçik Qafqazın digər alp yüksəkliyinə mövsümü ov dalınca gəlmişlər.

Zar mağarasının əmələ gəldiyi qurşaq dəniz səviyyəsindən 2190 m yüksəklikdədir. Bu düşərgə Azərbaycanda opsidian kompleksli alətlər olan nadir abidədir. Zar mağara düşərgəsində yaşayış mustyenin axırı, yuxarı paleolitə əvvəli ərəfəsində mövcud olmuşdur. Bu geoloji baxımdan xvalının (vyurum) orta mərhələsinə təsadüf edir. Alətlərin texniki səviyyəsi və növlərinə görə bu insanlar paleoantropdan (qədim insan) neantropa keçid fiziki tipli olmuşdur. Bu insanlar xüsusi dəstələrdən ibarət olub hər bir heyvan növünü ovlamağa müvafiq alətlər hazırlamışlar.

Zar abidəsinin tarixi e.ə. 65-60 min ildən 32-28 min illər arası xronoloji çərçivə ilə müəyyənləşdirilir. Zar mağara düşərgəsi orta xvalın (vyurum) dövrü Qafqaz paleolitinin bir sıra məsələlərini araşdırmağa imkan verir.

Kəlbəcər.
Zar mağarasından daş əmək alətləri.

Zar mağara düşərgəsi alətlərinin təhlili əsasında Kiçik Qafqazda Tağlar- Zəngibasar - Zar mədəniyyətinin mövcudluğu sübuta yetirilmişdir. Beləliklə, Yuxarı paleolitdə Yaxın Şərqi, Anadolu və Qafqazarası mədəni etnik dairəsinin hələ 35-32 min il bundan əvvəl başladığı müəyyən edilmişdir.

Tağlar mağarası. Daş əmək alətləri.

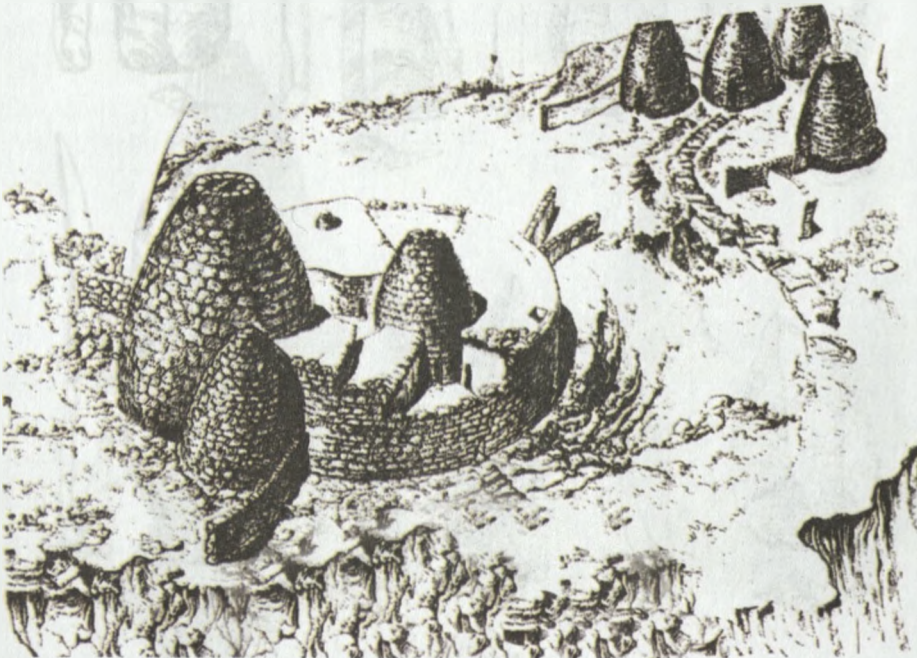
QARABAĞ ENEOLİT DÖVRÜNDƏ

E. Ə. VI minillikdən etibarən Azərbaycanda, eləcə də Qarabağda mis metalın kəşfi ilə əlaqədar eneolit mis-daş dövrü başlanır.

Azərbaycanda-Naxçıvan, Gədəbəy, Daşkəsən və Qarabağ ərazisində zəngin mis yataqları vardır. Bu mis filizi ehtiyatları Qarabağın ilkin metallurgiya ocaqlarından biri kimi inkişaf etməsinə imkan vermişdir.

Qarabağın İlanlıtəpə, Qarahacı, Leylatəpə, Azıx, Tağlar, Qaraköpəktəpə, Günəştəpə, Xantəpə, Kültəpə və s. yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, sənətkarlar mis külçələrindən əvvəl döymə, sonralar isə əritmə-tökmə üsulu ilə əmək alətləri hazırlamışlar.

Quruçay vadisində Xantəpə yaşayış yerindən əldə olunmuş yuvarlaq formalı daş və gil butələr Qarabağın Cənubi Qafqazda ən qədim müstəqil yerli metalışləmə ocaqlarından biri olduğunu söyləməyə əsas verir.

Eneolit dövrü yaşayış evləri.

Qarabağ eneolit dövrü abidələrindən daş məmulatları - oraq dişləri, dən daşları, sürtkəclər, çapacaq və toxalardan ibarət müxtəlif əmək alətləri əldə olunmuşdur.

Bu dövr məhsuldar qüvvələrin inkişafı insanların həyat tərzinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Oturaq əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan qədim Qarabağ əhalisi dağətəyi və çay kənarlarında, su mənbələrinə yaxın yerlərdə məskunlaşmışlar. Onlar çiy kərpicdən tikilmiş, döşəməsi gil məhlulla suvanmış dairəvi planlı evlərdə və bəzən də qazmalarda (maldarlar) yaşamışlar.

Mənzilləri qızdırmaq məqsədilə onların orta hissəsində və divarın dibində ocaqlar qurulmuşdur.

Qarabağda eneolit dövrü əhalisinin əsas məşğuliyyəti toxa əkinçiliyi və maldarlıq olmuşdur. Bununla yanaşı sənətkarlığın müxtəlif növləri - metalışləmə, dulusçuluq, toxuculuq, gön-dərişləmə, sümükşləmə və daşışləmə ilə də məşğul olmuşlar. Ovçuluq və balıqçılıq bu dövrdə köməkçi peşəyə çevrilmişdir.

Eneolit dövründə ev sənətkarlığının xüsusi sahələri - dulusçuluq və sümükşləmə təkmilləşmişdir. Sümükdən toxa, biz, iynə, qaşovvari bıçaqlar, bəzək və məişət əşyaları hazırlanmış, toxuculuqda yun və bitki lifindən istifadə olunmuşdur.

Eneolit dövründə dulusçuluğun inkişafında yüksəliş olmuşdur. Qabların keyfiyyəti yaxşılaşmış, qırmızı, çəhrayı və sarı rəngdə bişi-

Eneolit dövrünün gil qabları, sümük və daş əmək alətləri.

rilmişdir. Çıxıntı şəklində qulplar və batıqlar bu dövr gil qabları üçün səciyyəvidir. Bəzi qabların üzəri boyalarla naxışlanmışdır.

Bu dövrdə toxa əkinçiliyinin inkişafı əsasında əhalinin maddi tələbatı ödənilmişdir. Oturaq əkinçi tayfalar sümük toxalar, obsidan və çaxmaq daşından oraq dişləri, quraşdırma oraqlar, dən daşları, həvəng və dəstələrdən istifadə etmişlər.

Eneolit dövründə Qarabağda müxtəlif arpa, buğda növləri becərilmişdir. Əkinçiliyin yüksək inkişafı maldarlığın təkamülünə səbəb olmuşdur. Maldar tayfalar iribuynuzlu (öküz, inək) və xırdabuynuzlu heyvanlar (qoyun, keçi və s.) bəsləmişlər. İribuynuzlu mal-qaranın inkişafı getdikcə əkinçilik təsərrüfatının inkişafına təsir etmiş və onun xarakteri dəyişmişdir.

Eneolit dövrü Qarabağ tayfalarının özlərinə məxsus adət-ənənələri, dini-ideoloji görüşləri olmuşdur. Dəfn etmə torpaq qəbirlərdə və qismən küp qəbirlərdə aparılmışdır. Ölülərin üzərinə qırmızı oxra (həyat rəmzi olaraq) səpmişlər.

Eneolit dövründən etibarən Qarabağ tayfalarının Cənubi Azərbaycan, Mesopotamiya ilə iqtisadi-mədəni əlaqələri yaranmışdı. Qarabağ eneolit abidələrindən əldə olunmuş keramika və bəzək əşyaları ilə İkiçayarası-Ubeyd abidəsindən tapılan keramikanın oxşarlığı bu əlaqələri sübut edir. Bu iki qədim mədəniyyət ocaqlarının qarşılıqlı iqtisadi-mədəni əlaqələri Cənubi Qafqazda ilkin oturaq əkinçilik mədəniyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

QARABAĞ TUNC DÖVRÜNDƏ İlk tunc dövrü.

Dünyanın ilkin metallurgiya ocaqlarından biri olan Qarabağda e.ə. IV minillikdən etibarən metalşləmə sahəsində mühüm yeniliklər baş vermişdir.

Sənətkarlar misdən fərqli olaraq yeni keyfiyyətli metal - tuncu kəşf etmişlər. Onlar misin tərkibinə sürmə, mərgümüş, nikel və s. qarışıqlar qatmaqla əldə edilən tuncun davamlılığını, möhkəmliliyini artırmışlar. Tunc dövrü e.ə. IV minilliyin II yarısından başlamış və e.ə. II minilliyin sonlarına qədər davam etmişdir.

Bu dövrdən etibarən məhsuldar qüvvələrin inkişafı və istehsal münasibətlərində əsaslı dəyişikliklər yaranmış, təsərrüfatın müxtəlif sahələrində intensiv təkamül prosesi getmişdir.

Azərbaycanın əsas qədim metallurgiya ocaqlarından biri olan Qarabağda tunc dövrü bir neçə inkişaf mərhələlərindən keçmiş və burada ardıcıl şəkildə bir-birini əvəz edən yüksək mədəniyyətlər yaranmışdır.

Qarabağın tunc dövrünün ilk mərhələsi e.ə. IV minilliyin II yarısı - III minilliyi əhatə etmişdir. Bu dövr üçün Kür-Araz arxeoloji mədəniyyəti səciyyəvidir.

Tunc dövrünün ikinci inkişaf mərhələsi - orta tunc dövrü e.ə. XXIII- XIV əsrləri əhatə edir. Qarabağda orta tunc dövründə ilkin şəhər mədəniyyəti yaranmışdır.

Tunc dövrünün inkişaf etmiş son mərhələsində (e.ə. XIII-VII əsrlər) Qarabağda Xocalı mədəniyyəti inkişaf tapmışdır.

Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin yaranma ocaqlarından biri Qarabağ olmuşdur. Bu mədəniyyət e.ə. IV minilliyin II yarısından etibarən qədim Azərbaycan sərhədlərindən keçərək Ön Asiya-Suriya, Fələstin ərazilərində yayılmışdır. Görünür qədim şumerlərlə bir səviyyəyə yüksələn Qarabağ tayfaları Kür-Araz mədəniyyətinin miqrasiyasında həlledici rol oynamışlar. Mədəniyyətin yaradıcıları və daşıyıcıları Araz çayından cənubdakı ərazilərdə daha geniş miqyasda məskunlaşmışlar. Bu prosesdə Qarabağın maldar tayfaları aparıcı rol oynamışlar.

İlk tunc dövründə qədim Qarabağ əhalisi intensiv olaraq artmış və bir çox yeni məskənlər salmışlar. Bu məskənlər əkinçilik və maldarlıq üçün strateji baxımdan daha əlverişli sahələrdə salınmışdır. Qarabağın Kür-Araz mədəniyyəti yaşayış yerlərində, binaların inşasında eneolit memarlıq ənənələri davam etdirilmiş, yaşayış evləri dairəvi və ya düzbucaqlı planda, bünövrələr çay daşlarından, divarlar çiy kərpicdən tikilmişdir. Bəzi yaşayış məskənlərinin (Qaraköpəktəpə) ətrafı müdafiə divarları ilə əhatələnmişdir.

Evlərin qızdırılmasında orta hissədə və künclərdə xüsusi gildən hazırlanan nal şəkilli və öküz başı formalı ocaqlar qurulmuşdur.

İlk tunc dövründə Qarabağ tayfalarının əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatlarında çox mühüm, əsaslı texniki dəyişikliklər baş vermişdir.

*Qaraköpəktəpə və Günəştəpədən
tapılmış erkən tunc dövrünə
aid gil ocaqları.*

Xış əkinçiliyi.

Əkinçilik mədəniyyətində yeni texnika tətbiq olunmuş, toxa əkinçiliyini xış əkinçiliyi əvəz etmiş, bunun nəticəsində daha geniş münbit torpaq sahələri becərilmiş, təsərrüfatın bu sahəsində məhsuldarlıq xeyli artmış, əhəlinin güzəranı, sosial təminatı yaxşılaşmışdır.

Taxılın biçilməsində quraşdırma və tunc oraqlardan, sünböldən çıxarılması üçün daş və taxta vəllərdən istifadə olunmuşdur. Arpa və buğda dən daşları (uzunsov, oval, qayıqvari), həvəng və dəstələr vasitəsilə əzilmiş, üyüdülmüş, yarma və un məhsulları emal edilmişdir. Taxıl ehtiyatları quyularda və iri həcmli küplərdə saxlanılmışdır.

Kür-Araz tayfalarının iqtisadiyyatında əkinçiliklə yanaşı maldarlıq təsərrüfatı mühüm yeri tutmuşdu. Düzən və dağətəyi ərazilərdə yaşayan maldar tayfalar Qarabağın dağlıq ərazilərində (Laçın, Kəlbəcər və s.) alp yaylaqlarında köçmə, yaylaq maldarlığı ilə məşğul olmuşlar. Maldarlıqda iribuynuzlu heyvanlar (öküz, inək və s.) və xırdabuynuzlu heyvanlar (qoyun, keçi və s.) bəslənilirdi. Atçılığın inkişafı köçmə maldarlığının inkişafına böyük təsir etmişdir. Qaraköpəktəpə yaşayış yerindən (Füzuli rayonu) çoxlu mal-qara, davar və at sümükləri əldə edilməsi bunu sübut edir.

Maldarlar əkinçilərə nisbətən tez varlanmışlar və Kiçik Qafqazın qonşu regionlarındakı geniş yaylaqları mənimsəmişlər. Varlı maldar tayfa başçılarına məxsus qəbir abidələri üzərində ucalan möhtəşəm kurqanlar, əldə olunan zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri bu dövrdə yaranmış əmlak bərabərsizliyini, tayfa daxilində olan sosial-ictimai

təbəqələşməni göstərir. Qarabağın tayfa başçılarından zəngin kurqan abidələri (Mil düzü, Üçtəpə kurqanları) onların dəbdəbə ilə dəfn olunmasından xəbər verir. İlk tunc dövründə Qarabağ tayfalarının təsərrüfat həyatında, sənətkarlığın müxtəlif sahələri (dulusçuluq, metalışləmə, toxuculuq, göndərişləmə, daş və sümükşləmə) mühüm rol oynayır.

Erkən tunc dövrününulusçuluq məmulatları.

Dulus çarxının tətbiqi nəticəsində keramika istehsalında böyük yüksəliş olmuşdur. Kür-Araz mədəniyyəti dövründə istehsal olunan çoxçeşidli gil qabların keyfiyyəti yaxşılaşmış, bədii tərtibatına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Qara, boz, qırmızı cilalı keramika məmulatlarının üzərləri maraqlı (cızma, konnelyurlama, basma və yapma üsullarla) simvolik məzmun kəsb edən piktoqrafik naxışlarla bəzədilmişdir. Yarımşar formalı qulplar və müxtəlif süjetli həndəsi naxışlar bu dövrulusçuluq mədəniyyəti üçün səciyyəvidir.

Qarabağın ilk tunc dövrü tayfaları ən mühüm nailiyyətlərini metalışləmə sahəsində qazanmışlar. Qaraköpəktəpə tunc dövrü yaşayış məskənindən metalışləmə texnologiyasının bütün mərhələlərini əks etdirən zəngin arxeoloji materiallar – butə, parç, qəlib, şlaklar əldə edilmişdir.

Xankəndi və Xaçınçay kurqanlarından əldə olunmuş qızıl bəzək əşyalarını sənətkarlar ilk tunc dövründə əlvan metaldan istifadə edərək daha yüksək nailiyyətlər qazanmışlar.

Qarabağda ilk tunc dövründə bəzi yaşayış məskənləri sənətkarlıq mərkəzi kimi inkişaf tapmış və sənətkarlıq mühüm bir təsərrüfat sahəsi kimi formalaşmağa başlamışdır.

Erkən tunc dövrünün metalışləmə alətləri.

Metal məmulatları ilə yanaşı ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrində daş və sümük alətlərdən geniş istifadə olunmuşdur. Odur ki, daşışləmə və sümükşləmə sənət növləri də inkişaf etmişdir.

Sənətkarlığın çox mühüm sahələrindən biri toxuculuq olmuşdur. Yaşayış yerlərindən əldə edilən əyrici əmək alətləri - iy başlıqları (əsasən sümükdən) bunu sübut edir. Toxuculuq üçün əsas xammal mənbəyi xırdabuynuzlu heyvanlardan (davarlar) alınan yun və qəzil olmuşdur. Maldarlıqdan əldə edilən gön-dəri dərişləmə peşəsinin inkişafına şərait yaranmışdır.

İlk tunc dövründə Qarabağ tayfalarının iqtisadi-mədəni əlaqələri daha geniş miqyas almışdır.

Qarabağın qədim əhalisinin maddi mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan ən qiymətli mənbələrdən biri Kəlbəcər rayonu ərazisində, Tərtərçayın yuxarı axarında yerləşən Azyurdu, Taxta, İstisu, Zalxa, Gəlinqaya, Çaxmaq qaya, Ayıcmqılı adlanan dağlıq sahəsində izlənən ilk tunc dövrünə aid qayaüstü təsvirlər və piktoqrafik işarələrdən ibarət abidələrdir.

Qarabağın ilk tunc dövrü tayfalarının həyat tərzinin öyrənilməsində qəbir abidələri xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Dağlıq və düzən ərazilərində çoxsaylı kurqan abidələri mövcuddur. Qədim Qarabağ sakinləri ölünü (cəsədi) torpaq və daş qutu tipli qəbirlərdə dəfn etdikdən sonra onların üzərində müxtəlif kurqanlar ucaltmışlar. Yerləşdiyi

sahəyə uyğun olaraq ilk tunc dövrünə aid Xankəndi kurqanı qum və çinqildan, daşlardan, Üçtəpə kurqanları daş və torpaqdan qurulmuşdur. Xankəndi, Xaçınçay (№4 və №5) Borsunlu (№12) kurqanlarında kremasiya (ölüyandırma) adətinə rast gəlinmişdir. Kurqanlarda qırmızı oxraya təsadüf olunmuşdur. Bu kurqanlarda (Xankəndi № 103, 119; Xaçınçay № 1, 3; Borsunlu №7, 12) kollektiv dəfnətmə olmuşdur.

Qarabağın möhtəşəm kurqanları üçün səciyyəvi xüsusiyyət qəbir kamerasına giriş yolunun olmasıdır. Bu qəbir abidələrində dəfn adətlərinin eyni xarakter daşması Qarabağın qədim əhalisinin vahid coğrafi məkanda eyni iqtisadi və mədəni həyat tərzinə malik olması ilə bağlıdır. Avadanlıq etibarı ilə zəngin olan kurqanlar tayfa başçılarına, sərkərdələrə, kahinlərə və icmanın varlı təbəqəsinin nümayəndələrinə aiddir.

İlk tunc dövründə qədim əhalinin dünyagörüşündə, bədii təfəkkürünün inkişafında yeniliklər baş vermişdir. Bu axirət dünyasına inamla bağlı qəbir abidələrinin qurulmasında (kurqanlar), dəfn mərasimlərinin icrasında (ölüyandırma, kollektiv dəfnətmə, qəbrə məişət avadanlıqlarının qoyulması) özünü göstərir.

Qarabağın Xankəndi, Xaçınçay, Borsunlu, Üçtəpə kurqanlarında izlənən dəfn adətləri, İnciçay, Gəncəçay, Şəmkirçay (Şəmxorçay) hövzələri də daxil olmaqla Şəki bölgəsinə qədər geniş ərazilərdə müşahidə olunur. Bu cəhət həmin ərazilərdə məskunlaşan ilk tunc dövrü əhalisinin etnik mənşəcə bir-birinə yaxın qədim türk tayfaları olduğunu sübut edir.

Orta tunc dövrü.

Tunc dövründə Qarabağda məhsuldar qüvvələrin sürətli inkişafı təsərrüfatın bütün sahələrində, xüsusilə də metalışləmədə, dulusçuluqda yüksəlişə səbəb oldu. Belə intensiv inkişaf prosesi orta tunc dövründə yeni təkamülə səbəb oldu. Qarabağın Naxçıvanla, Ön Asiya, eləcə də Yaxın Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələri artmış və bu diyarda şəhər tipli mərkəzlər yaranmışdır. E.ə. XIII-XV əsrlərdə Qarabağda yaşayan kiçik tayfalar bu mərkəzlər ətrafında birləşərək iri tayfa ittifaqları yaratmışlar. Üzərliktəpə, Göytəpə, Çinartəpə, Qaraköpəktəpə, Günəştəpə, Xantəpə, Uzunəpə, Meynəpə, Şomulutəpə, Kültəpə, Nərgiztəpə, Ağtəpə, Toxmaqtəpə, Böyüktəpə, Düyütəpəsi, Gərtəpə, Çaqqallı təpə və s. tunc dövrü yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji tədqiqatlar bunu sübut edir.

Oturaq əkinçi və maldar tayfalara məxsus olan bu yaşayış yerlərindən, eləcə də onlara məxsus qəbir abidələrindən əldə olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri Qarabağda yaşamış orta tunc dövrü əhalisinin təsərrüfat həyatının, məişət mədəniyyətinin, dini-ideoloji görüşlərinin yüksək sivilizasiya səviyyəsinə çatdığını göstərir.

Qaraköpəktəpənin tunc dövrü müdafiə divarları.

İqtisadi və hərbi cəhətdən güclü maldar tayfalar öz ərazilərini daha da genişləndirmiş, qənimət ələ keçirmək, var-dövlət qazanmaq məqsədilə qonşu tayfalara basqınlar etmişlər. Tayfalar arasında gedən belə döyüşlər bəzi iqtisadi-mədəni mərkəzlərin ətrafının müdafiə divarları ilə möhkəmləndirilməsi ilə nəticələnmişdir.

Qarabağın ətrafı müdafiə divarları ilə möhkəmləndirilmiş Üzərlikdə, Qaraköpəktəpə orta tunc dövrü tayfa ittifaqları mərkəzlərində arxeoloji tədqiqatlar aparılmış və zəngin materiallar əldə edilmişdir.

Üzərlikdə ilkin şəhər mərkəzinin ətrafına çiy kərpicdən qala divarı tikilmiş, bürclər və dayaq divarlarla (kontrfors) möhkəmləndirilmişdi. Qaraköpəktəpə ilkin şəhər mərkəzinin ətrafı iri qaya parçalarından və çay daşlarından inşa edilmiş, möhtəşəm müdafiə divarları ilə əhatələnmişdir. Qaraköpəktəpə qala divarının bünövrəsi iri qaya parçalarından qurulmuş, aradakı boşluqlar isə çay daşları ilə doldurulmuşdur.

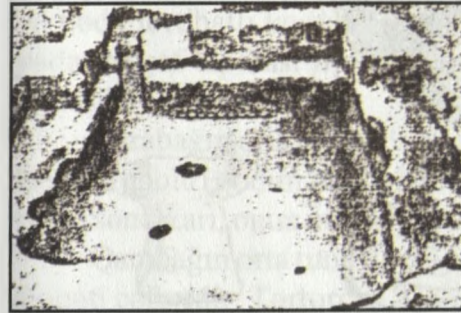
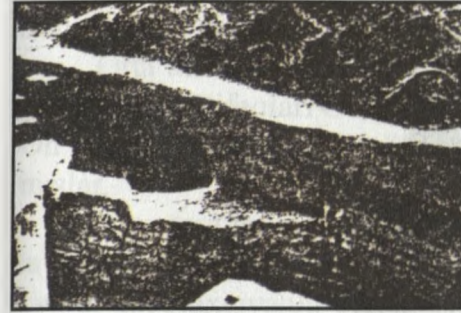
İndiki Ağdam şəhərinin şərqində yerləşən Üzərlikdə Qarabağın əsas qədim şəhər mərkəzindən biri olmuşdur. Üzərlikdə qədim qala şəhəri düşünülmüş memarlıq planına malik olub, iki hissədən ibarətdir.

Şəhərin narıncıqala hissəsi iri çiy kərpiclərdən tikilmiş möhtəşəm müdafiə divarı ilə əhatələnmişdir. Narıncıqalada tayfa ittifaqına məxsus ictimai binalar və varlı təbəqəyə məxsus tikintilər yerləşmişdir. Qala divarlarından kənarda şəhərin nisbətən yoxsul təbəqəsi yaşamışdır. Üzərlikdə ağac və gil məhlulla tikilmiş yaşayış evlərinin qalıqları görünür, yoxsul təbəqəyə məxsusdur. Onlara məxsus olan evlərin tikintisində də ağac və suvaq kimi gil məhluldan istifadə edilmişdir. Döşəmə gil məhlulla suvanmışdır.

Evlərin içərisində daşdan qurulmuş ocaq və təsərrüfat quyuları yerləşir. Ocaq qurğuları içərisində yanmış taxıl qalıqlarına rast gəlinmişdir. Evlərdən birinin içərisində gil qadın fiquru və müxtəlif məişət avadanlıqları aşkar edilmişdir.

Məişətdə və təsərrüfatda müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunan gil qablar boz, qara, qırmızı rəngdə olub çox növlüdür. Monoxrom boyalı keramika məmulatları və miniatür həcmli yaxşı cilalanmış qara və boz qablar yüksək sənətkarlıqla hazırlanmışdır.

Üzərlikdə və Qaraköpəktəpə tunc dövrü yaşayış yerlərindən ta-

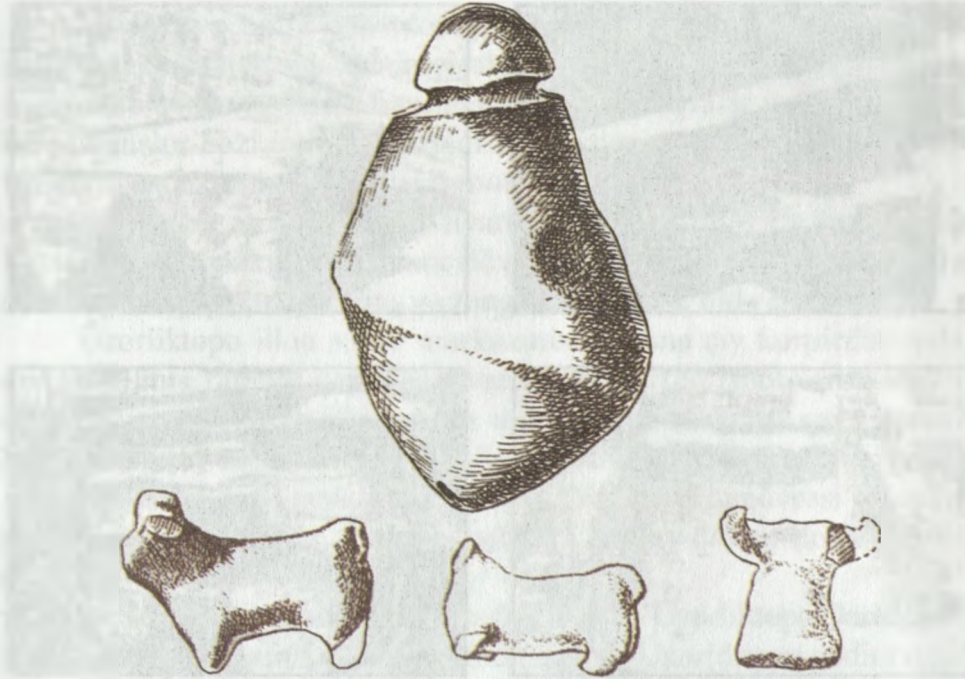
Üzərlikdə yaşayış yeri.

pılmış boz, qara cilalı, üzəri ştamplama, kəsmə üsulları ilə naxışlanmış sadə və boyalı qablar, iy başlıqları, muncuqlar, müxtəlif daş alətlər, bəzək əşyaları gildən düzəldilmiş kiçik heykəllər, qadın bütü e.ə.III-II minilliklərdə qədim Qarabağda müxtəlif sənətkarlıq növlərinin formalaşdığını sübut edir.

Yaşayış yerlərinin ətrafında möhtəşəm müdafiə divarlarının, kontrforsların varlığı orta tunc dövründə Yaxın Şərq və Ön Asiya qalətikmə memarlığının qədim Qarabağ memarlıq mədəniyyətinə təsirini göstərir. Qarabağın tunc dövrü memarlığında izlənen bir çox tikinti xüsusiyyətləri qədim Naxçıvan və Ön Asiya qala şəhərlərinin müdafiə tikintilərində tətbiq edilmişdir. Bu oxşar cəhətlər Qarabağın qədim şəhər mərkəzlərinin Naxçıvan və Ön Asiya qala-şəhər mərkəzləri ilə qarşılıqlı - iqtisadi və mədəni əlaqələrindən xəbər verir.

Orta tunc dövründə Qarabağda əkinçilik və maldarlıq, bağçılıq, üzümçülük inkişaf etmişdir.

Xış əkinçiliyinin geniş tətbiqi, biçin və döyüm əmək alətlərinin

Qaraköpektəpə. Daş və gil fiqurlar.

(vəl, dən daşları, oraqlar və s.) təkmilləşməsi əkinçiliyin intensiv inkişafına təkan vermişdir.

Əkinçilikdə *Triticum Sativum* L və *Triticum durum* Dest buğda növləri, *Hordeum laguneuliformi* Bosh qılçıqsız arpa növləri becərilir və ehtiyat taxıl məhsulu təsərrüfat quyularında və iri həcmli küplərdə saxlanılırdı.

Bu dövrdə üzümçülük təsərrüfatı da yaranmışdır.

Osteoloji qalıqlar göstərir ki, maldarlıqda iribuynuzlu mal-qara və davar bəsləmişlər.

Üzərliktəpə orta tunc dövrü şəhər mərkəzində sənətkarlığın müxtəlif sahələri - dulusçuluq, metalışləmə, toxuculuq, daşışləmə, sümükışləmə inkişaf etmişdir. Şəhər məişət mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan gözəl bədii tərtibatlı boyalı keramika və ştamp naxışlı boz, qara cilalı qablar istehsal olunmuşdur.

Qarşılıqlı əlaqələr sayəsində Ön Asiya və Yaxın Şərq mədəniyyətinə bələd olan və ondan bəhrələnən qədim Qarabağın oturaq əkinçimaldar tayfaları, xüsusilə sənətkarları Cənubi Qafqazda ilkin şəhər mə-

dəniyyətinin yaranmasında əsas rol oynamışlar.

Orta tunc dövründə Qarabağın ilkin dövlət qurumu səviyyəsinə çatmış tayfa ittifaqları Cənubi Qafqazın müxtəlif regionları ilə, eləcə də Ön Asiya və Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələr yaratmışlar.

Araz çayının sol sahili boyu bölgələrlə, xüsusilə qədim Naxçıvanla daha sıx əlaqələr mövcud olmuşdur. Mil-Qarabağ sənətkarlıq mərkəzlərinin Naxçıvanla əlaqələri bu iki mədəniyyət ocaqlarının dulusçuluq məmulatlarında daha aydın izlənir. Boyalı qablar mədəniyyətinin və bədii tərtibatlı keramika istehsalının bu iki regionda yüksək səviyyədə inkişaf tapması məhz qarşılıqlı, əlaqələrin nəticəsində mümkün olmuşdur.

Qarabağın orta tunc dövrü qəbirləri (Borsunlu kurqanları, Qarabulaq nekropolu) qədim əhalisinin dini görüşləri ilə yanaşı, bu dövr dulusçuluq sənətkarı, onun xüsusiyyətləri haqqında maraqlı məlumat verir.

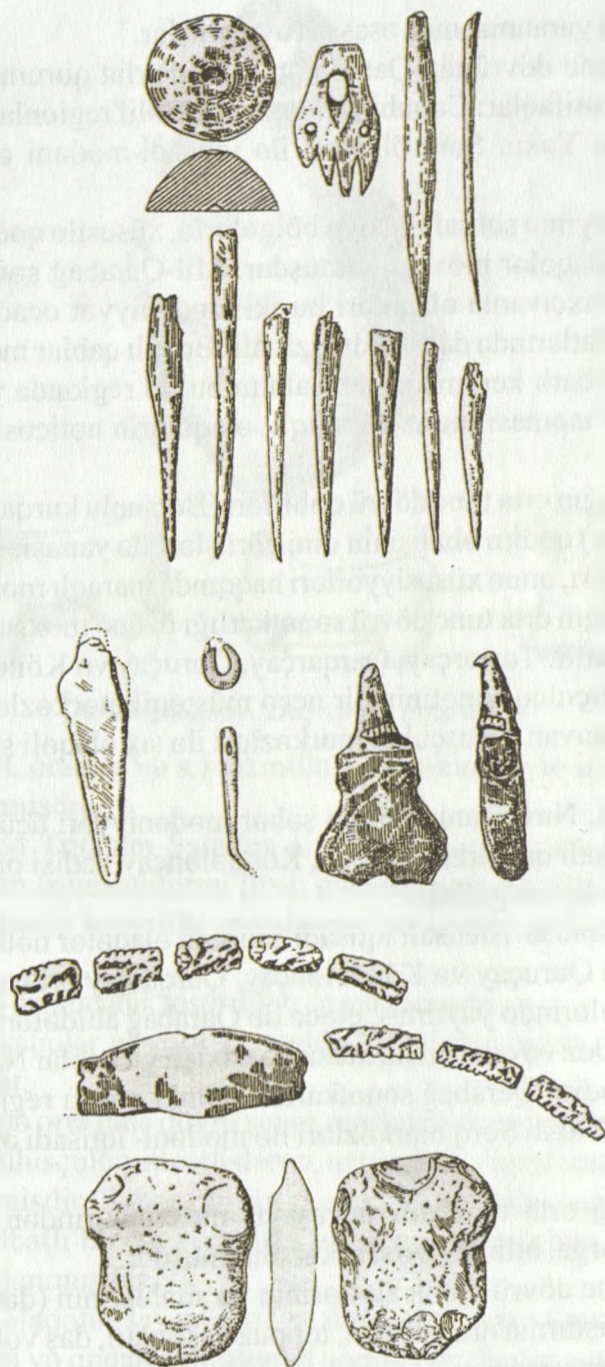
Qarabağın orta tunc dövrü sənətkarlığı özünə məxsus cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Tərtərçay, Qarqarçay, Quruçay və Köndələnçay hövzəsində dulusçuluq sənətinin bir neçə müstəqil mərkəzləri bir-biri ilə, eləcə də Naxçıvan dulusçuluq mərkəzləri ilə sıx əlaqəli şəkildə inkişaf tapmışdır.

Odur ki, Naxçıvanın qədim şəhər mədəniyyəti üçün daha səciyyəvi olan boyalı qablara, Quruçay, Köndələnçay vadisi orta tunc dövrü abidələrində də rast gəlinir.

Boyalı qablar istehsalı iqtisadi-mədəni əlaqələr nəticəsində Araz çayı boyunca Quruçay və Köndələnçay, Qarqarçay orta tunc dövrü yaşayış məskənlərində yayılmış, eləcə də Qarabağ abidələri üçün çox səciyyəvi olan boz və qara cilalı, xüsusilə naxışlı gil qablar Naxçıvanda yayılmışdır. Qədim Qarabağ sənətkarları nəinki qonşu regionlarla, hətta Ön Asiya və Yaxın Şərq mərkəzləri ilə mədəni- iqtisadi əlaqələr yaratmışlar.

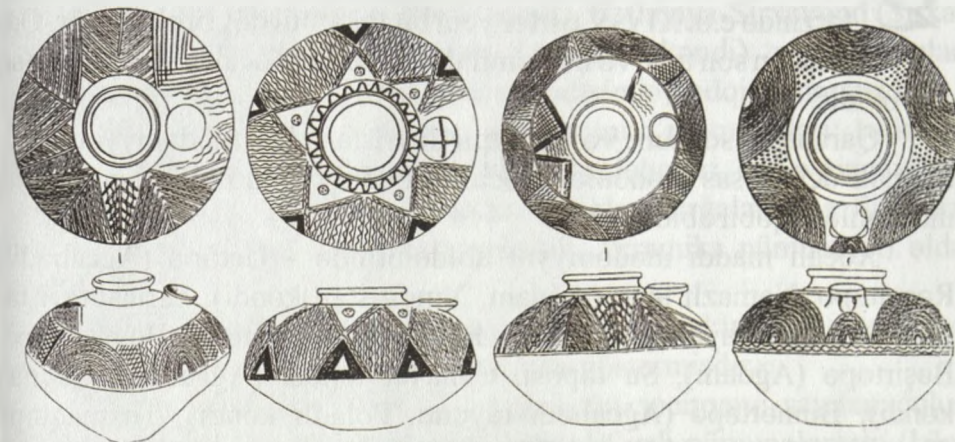
Qarabağ orta tunc dövrü yaşayış məskənlərindən tunc əşyalar xəncər, biz, sırğa, bilərzik və s. aşkar olunmuşdur.

Orta tunc dövrü əmək alətlərinin və silahlarının (dəndaşı həvəng və dəstə, quraşdırma oraq dişləri, toppuz başlıqları, daş vəllər) bir qismi daşdan hazırlanmışdır.

Üzərliktəpə. Orta tunc dövrü məmulatları.

Orta tunc dövründə Qarabağda toxuculuq sənəti inkişaf tapmışdır. Yaşayış məskənlərindən əldə olunmuş iy ucluqları, sümük daraq və toxuculuq dəzgahında işlədilən kirkid tipli sümük alətlər bu sənətkarlıq növünün yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir.

Qarabağ. Orta tunc dövrü keramika məmulatı.

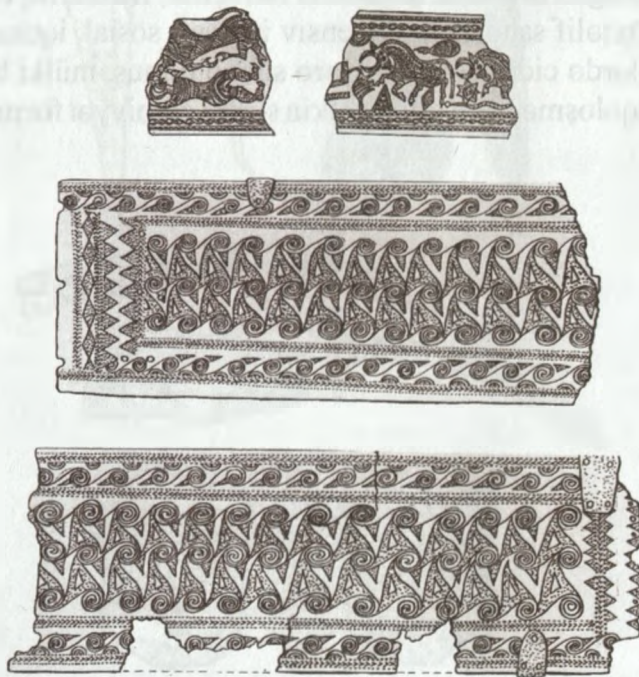
Qarabağda orta tunc dövründə əkinçilik, maldarlıq təsərrüfatının, sənətin müxtəlif sahələrinin intensiv inkişafı sosial, iqtisadi və ictimai münasibətlərdə ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuş, mülki bərabərsizlik, sosial təbəqələşmə xeyli artmış, ilkin sinifli cəmiyyət formalaşmışdır.

QARABAĞ SON TUNC VƏ İLK DƏMİR DÖVRÜNDƏ

Qədim Qarabağ tayfalarının iqtisadi-ictimai və mədəni həyat tərzində e.ə. XIV-V əsrlər yeni bir təkamül dövrü olmuşdur. Qarabağın son tunc və ilk dəmir dövrü üçün Xocalı mədəniyyəti səciyyəvidir.

Qarabağın son tunc və ilk dəmir dövrü tarixi və mədəniyyətini öyrənmək üçün əsas mənbələr Xocalı mədəniyyətinə aid olan yaşayış məskənləri, qəbir abidələridir.

Xocalı maddi mədəniyyət abidələrində - Üçtəpə (Ağcabədi), Rəsultəpə, Namazlı təpə (Ağdam, Xındırstan kəndi), Sarıcalıtaşı təpəsi (Ağdam rayonu, Çəmənli kəndi yaxınlığında), Böyük təpə, Bəşirtəpə (Ağdam), Su təpəsi, Canavar təpəsi (Ağcabədi, Qaynaq kəndi), Binnəttəpə (Ağcabədi rayonu, Poladlı kəndi), Toxmaqtəpə (Tərtər), Göytəpə (Ağdam, Göytəpə kəndi), Şortəpə (Bərdə, Şatırlı kəndi), Qaratəpə (Ağdam, Şıxbabalı kəndi), Misir qışlağı (Ağdam,

Xocalı tunc kəmərləri.

Papravənd kəndi), Zərgərtəpə və Şəkərçiktəpə (Quruçay və Köndələnçay vadisində) yaşayış yerlərində arxeoloji tədqiqatlar aparılmış və zəngin materiallar əldə olunmuşdur.

Xocalı mədəniyyətinin müxtəlif tip dəfn abidələri Şuşakənd daş qutu qəbirləri, Dovşanlı (Dovşanlı kəndi), Ballıqaya-Sırxavənd (Sırxavənd kəndi), Axmaxı kurqanları (Axmaxı kəndi) və Qarabulaq nekropolunda (Quruçay, Köndələnçay vadisində) tədqiq olunmuşdur.

Xocalı qəbir abidələrindən zəngin tunc məmulatları: təbərzin baltalar, xəncərlər və qılınclar, yabalar, at əsləhələri, ox və nizə ucları, kəmərlər, bəzək əşyaları (qolbaqlar, üzüklər, sırğalar, quş fiqurları, əqiq, şüşə, pasta muncuqlar) və müxtəlif keramika nümunələri əldə olunmuşdur.

Xocalı mədəniyyəti Gədəbəy, Gəncə, Şəmkir lokal mədəniyyətlərinin inkişafına, formalaşmasına təsir göstərmişdir.

Xocalı mədəniyyətinin Qarabağ üçün səciyyəvi sayılan dulus çarxında hazırlanmış qara və cilalı müxtəlif qab nümunələrinin (küp, küpə, xeyrə, cam və s.) üzəri həndəsi naxışlarla bəzədilmiş və ağ pasta ilə minalanmışdı (inkrustasiya edilmişdir).

Xocalı mədəniyyətini yaradan tayfaların sosial, ictimai-siyasi həyat təzi və mədəni mədəniyyəti (dini-ideoloji görüşləri, dəfn adətləri, inancları və s.) ilə bağlı məsələlər Xocalı kurqanlarının (2 - 6, 8, 10 - 15, 22, 31, 19, 21, 27, 28, 29, 32), Bəyimşarov kurqanlarının (1, 2, 5, 7, 14, 16, 2, 4, 18, 12, 17, 19, 15, 85, 2, 4, 5, 6, 7, 10 - 17, 19, 8, 9, 5), «İlisu» nekropolunun, «Daşlı çöl» daş qutu qəbirlərinin, Gülablı abidələrinin,

*Xocalı kurqanı.
Kollektiv dəfn.*

Sarıçoban kurqanının arxeoloji tədqiqi nəticəsində daha ətraflı öyrənilmişdir.

Qarqarçay və Tərtərçay hövzələrində son tunc və ilk dəmir dövrünə aid dəfn abidələri üçün ən geniş yayılmış kurqanlar coğrafi mövqeyindən asılı olaraq dağlıq və dağətəyi zonalarda daş örtüklü, qum və torpaq qarışıq kurqanlar, düzənliklər üçün isə torpaq örtüklü kurqanlar xarakterikdir. Dağlıq zonanın (Şuşa, Gülablı, Axmaxı, Dovşanlı, Dəmqolu, Gülyataq, Xocalının əsas abidələri) qəbirləri əsasən daş qutulardır. Kurqan altındakı düzbucaqlı torpaq qəbirlərin divarı gəc məhlulu ilə suvanmışdır.

Kurqanaltı dəfn etmə adəti qədim türk etnosları üçün səciyyəvidir.

Tunc dövrü məzarları üzərində kurqanların qurulması qədim türk etnosunun dəfn etmə mərasimlərinin müstəsna xüsusiyyəti və ancaq onlara xas olan xarakterik cəhətdir. Kurqan sözü etimoloji baxımdan türk köklüdür – qurmaq, ucaltmaq deməkdir.

Cənubi Qafqazda, Azərbaycanın bütün ərazisində bu dəfn abidələrinin geniş yayılması kurqanların qədim türk etnoslarına mənsub olduğunu təsdiqləyir.

Kurqan abidələrinin coğrafiyasında, yayılma arealları sırasında Qarabağ əsas yer tutur. Qafqazda ən qədim kurqanlar məhz Qarabağda olub, e.ə. IV-III minilliklərə aiddir. Qafqazın qədim türk tayfaları e.ə. III minillikdən etibarən yaylaq maldarlığı təsərrüfatının inkişafı nəticəsində dağlıq əraziləri mənimsəmiş, xüsusilə Kiçik Qafqazın alp çəmənliklərində, bol yem mənbələri olan yaylaqlarda mövsümi məskənlər salmışlar. Bu məskunlaşma prosesi e.ə. II-I minilliklərdə daha geniş miqyas almışdır.

Cənubi Qafqazda oturaq əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatı üçün ən əlverişli şərait Qarabağdadır. E.ə. II-I minilliklərdə də Qarabağın maldar türk tayfaları Kiçik Qafqazın əsas alp yaylaqlarına sahib olmuşlar. Qarabağın qədim türk mənşəli maldar tayfalarına mənsub olan kurqan abidələri daha çox Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisindədir.

Göycə gölü hövzəsində, ətraf ərazilərində və bütövlükdə Qərbi Azərbaycanda (Ermənistanda) mövcud olan kurqanların böyük əksəriyyəti e.ə. II-I minilliklərə aid olub, arxeoloji materialları Qarabağın Üzərlikdə ilk şəhər mədəniyyəti və Xocalı mədəniyyəti ilə bağlıdır.

Lakin erməni tədqiqatçıları saxtakarlıq edərək bu qədim Qarabağ mədəniyyətini «Sevan-Üzərlikdə» mədəniyyəti kimi şərh etmişlər. Beləliklə, qədim Qarabağ mədəniyyətinin ermənilərə mənsub olmasına cəhd göstərmişlər.

Son tunc və ilk dəmir dövründə Qarabağ əhalisi əsasən oturaq əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşlar. Bununla yanaşı ayrı-ayrı mədəniyyət mərkəzlərində sənətkar və tacir təbəqələri formalaşmışdır.

Süni suvarma əkinçiliyinin geniş tətbiqi Mil-Qarabağ düzənliyində təsərrüfatın bütün sahələrində məhsuldarlığın xeyli artmasına, əhalinin tələbatının ödənilməsinə imkan vermişdir. Üçoğlan, Cüttəpə, Vəlibəytəpələri, Çinartəpə, Qaratəpə və digər yaşayış məskənlərinin su mənbələri yaxınlığında yerləşməsi məhz süni suvarma əkinçiliyinin inkişafı ilə bağlıdır.

Hələ eneolit dövründə Qarabağda əsas qoyulmuş süni suvarma əkinçilik mədəniyyəti (Çalağantəpədə) tunc dövründə, xüsusilə onun son mərhələsində daha geniş inkişaf tapmışdır.

Son tunc dövründə metallurgianın inkişafı əkinçilik əmək alətlərinin keyfiyyətinin daha da yüksəlməsinə səbəb olmuşdu. Bu dövrdə taxılın becərilməsində quraşdırma (çaxmaqdaşı və obsidiandan hazırlanmış) oraqlarla yanaşı tunc və oraqlardan da geniş istifadə olunması biçin prosesinin intensivliyini artırmışdır. Dərzin döyülməsində öküz, at qoşqu qüvvələrindən, eləcə də daş və ağac vəllərdən istifadə olunmuşdur.

Taxılın emalı, üyüdülməsi prosesində dən daşları və sürtgəclərdən istifadə edilmiş, çörək saxsı manqallarda (Üçtəpə və Qaratəpə yaşayış məskənlərində) bişirilmişdir.

Maldarlıq təsərrüfatı iqtisadiyyatda çox mühüm aparıcı rol oynamış, yarımköçəri yaylaq maldarlığı tam formalaşmışdır. E.ə. III minilliyin sonlarında əsas qoyulan, e.ə. II minilliyin I yarısında xeyli təkamül tapan yaylaq maldarlığı əkinçilikdən ayrılmışdır. Bu birinci ictimai əmək bölgüsü son tunc dövründə daha da artmışdır. Xırdabuynuzlu heyvanların sayının intensiv artımı maldar tayfaların xeyli varlanmasına və onların daxilində mülki bərabərsizliyin, sinfli cəmiyyətin daha sürətlə təkamül tapmasına gətirib çıxarmışdır. Maldarlıq təsərrüfatının inkişafında atçılığın xüsusi yeri olmuşdur.

Son tunc-ilk dəmir dövründə Qarabağda maldarlıq çox mühüm və aparıcı təsərrüfat sahəsinə çevrilmişdir. Abidələrdən əldə olunmuş osteoloji qalıqlar - iri və xırdabuynuzlu heyvan, at və dəvə sümükləri maldarlığın əhəlinin başlıca məşğuliyyətindən biri olduğunu söyləməyə imkan verir.

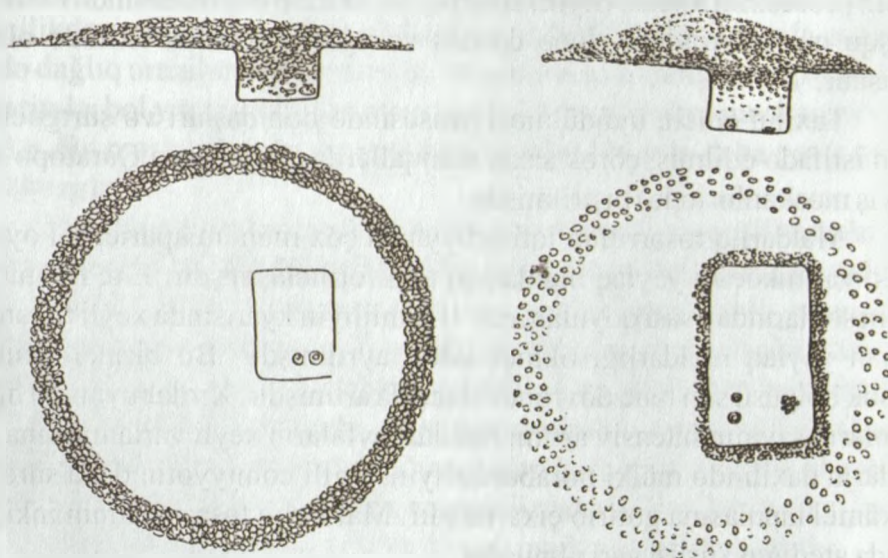
Xocalı, Dovşanlı, Borsunlu, Bəyimşarov, Sarıçoban kurqanlarından, Üçtəpə, Qaratəpə yaşayış yerlərindən iri buynuzlu mal-qara, davar, at sümükləri, Qarabulaq kurqanından isə dəvə skeleti tapılmışdır.

At sümükləri və skeleti Dovşanlı, Borsunlu (8 baş), Bəyimşarov (6 baş), Sarıçoban (16 baş) kurqanlarından çox sayda əldə olunmuşdu. Qədim Qarabağda qoşqu və minik vasitəsi olan xüsusi cins atlar yetişdirilmişdi. Varlı adamlara aid kurqanlarda dəfn mərasimlərində axirət dünyaya inamla və qurban kimi qəbirlərə qoyulmuş at skeletləri və onlara məxsus zəngin avadanlıqlar-əsləhələr (gəm, qantarğa və s.) bunu sübut edir.

Təsərrüfatda, məişətdə, hərbi işində çox mühüm minik vasitəsi, qoşqu qüvvəsi kimi istifadə olunan ata totem kimi sitayiş də edilmişdir.

Yaylaq maldarlığı zamanı atdan həm minik, həm də köç vaxtı yükdaşımaq üçün istifadə etmişlər.

Qarabağ Cənubi Qafqazda atçılığın ilkin və əsas vətənlərindən

Qarabağ. Borsunlu kurqanı.

biri olmuşdur. Qarabağ atları qonşu regionlarda da yayılmışdır.

Qarabağda dəvəçiliyin meydana gəlməsi və inkişafı bu qədim mədəniyyət ocağının daha uzaq ölkələrlə ticarət əlaqələrinin yaranmasına və genişlənməsinə imkan vermişdir.

Qarabulaq nekropolundan (5Nə-li kurqan) əldə olunmuş iki dəvə skeleti son tunc dövründə Qarabağda dəvəçiliyin inkişafı və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrindən xəbər verir.

Bağcılıq, üzümçülük son tunc və ilk dəmir dövründə yeni təsərrüfat sahəsi kimi inkişaf etmişdi. Bəyimşarov kurqanından badam çəyirdəkləri, Borsunlu kurqanından üzüm, şərab qalıqları aşkar olunması bunu sübut edir.

Qarabağın son tunc dövrü sənətkarlıq məmulatları bu diyarda sənətin çoxsahəli olduğunu və yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir. Metalışləmə, dulusçuluq, toxuculuq, daş və sümük işləmə sahəsində qazanılan uğurlar çoxçeşidli və yüksək keyfiyyəti sənətkarlıq məmulatlarının istehsal edilməsindən xəbər verir.

Metalışləmə sənətkarlığı sahəsindəki yüksək inkişaf Mehman-dağ polimetal yataqları, Laçın (Dəvə boynu) faydalı qazıntı yataqlarının olması ilə bağlıdır.

Son tunc-ilk dəmir dövründə Qarabağ abidələrindən əldə olunmuş silahlar (təbərzin baltalar, yabalar, qılınc, xəncər, nizə, ox ucları və s.), döyüş ləvazimatı (müxtəlif formalı zireh geyimlər - lövhələr), at əs-

Qarabağ. Tunc dövrünün bəzəkləri.

ləhələri (gəm, qantarğa və s.), bəzək əşyaları (qolbaq, boyunbağı, sırğa, üzük, muncuqlar və s.), əmək alətləri (yastı baltalar, bıçaqlar, iskənələr, biz və iynələr) bu regionda metalışləmənin hərtərəfli inkişafını göstərir.

Xocalı mədəniyyətinə aid metal məmulatları özünün yüksək bədii tərtibatı ilə də qədim dünya metallurgiya, metalışləmə sənəti sahəsində özünə məxsus yer tutur.

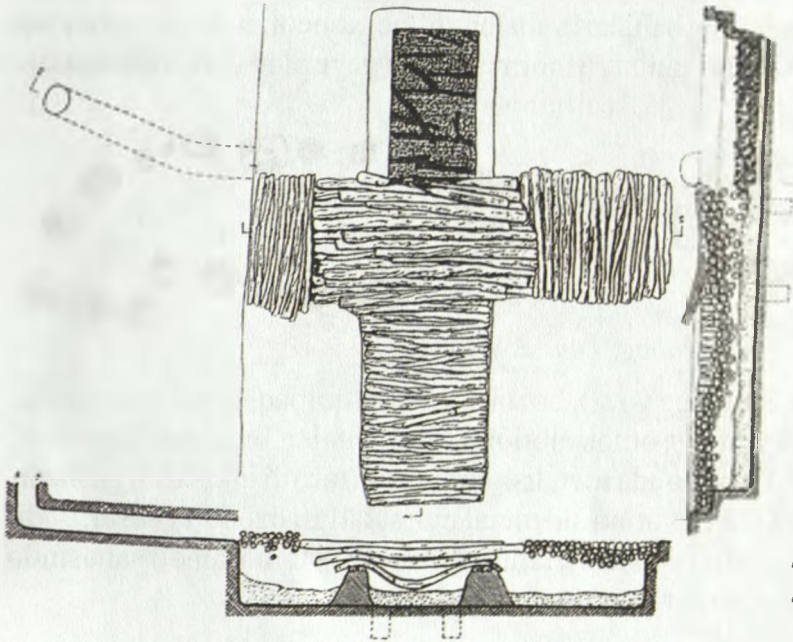
Dəmirin kəşfi ondan hazırlanan keyfiyyətli əmək alətləri və silahlar iqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişafına böyük təkan vermişdir. Son tunc və ilk dəmir dövrünün dulusçuluq məmulatı çoxçeşidli olması ilə diqqəti cəlb edir. Bu dövr keramikası əsasən dulus çarxında hazırlanaraq formasının simmetrikliliyi, naxışlanmasının bədii tərtibatının zənginliyi, gilinin tərkibi ilə seçilir.

Gil qablar küp, küpə, bərnə, bardaq, çölmək, dolça, pars, xeyrə, nimçə, manqal və s. formalarda hazırlanmış, üzərləri cızma, basma, şüy-rələmə üsulu ilə torşəkilli, yolkavari, dalğalı, şaquli və üfüqi, nöqtəli xətlərlə naxışlanmışdır. Xocalı dulusçuluğu üçün göbələkvəri yapma bəzəkli gil qablar səciyyəvidir.

Son tunc, ilk dəmir dövrürdə daşıqləmə sahəsində yonma, par-daxlama, cilalama, oyma, deşmə, zərbətmə kimi texniki üsullar tək-mil-ləşmişdir. İncə zövqlü hazırlanmış daş cam, badə Xocalıdan əldə edil-mişdir.

Xocalı, Borsunlu, Bəyimsarov, Sarıçoban kurqanlarından əldə olunmuş sümük əşyalar daha çoxluq təşkil edir.

Borsunlu, Bəyimsarov, Sarıçoban kurqanlarından əldə olunmuş səthi insan təsvirli at qantarğaları, üzəri mişarlama üsulu ilə üçyarpaqlı

Sarıçoban
kurqanı.

naxışla (lotos) bəzədilmiş pilək çənbərlər, səthi cızma-oyma naxışlı slindrik əşyalar qədim Qarabağ sənətkarlarının yaratdıqları dekorativ tətbiqi incəsənətin gözəl və nadir nümunələridir.

Son tunc və ilk dəmir dövründə Qarabağda toxuculuq sənəti də inkişaf etmişdir. Bunun üçün xammal mənbəyi xırdabuynuzlu heyvan-lardan əldə edilən yun və gəzil olmuşdur. Borsunlu və Sarıçoban kurqanlarından əldə olunmuş bir çox tunc əşyalar üzərində parça izləri, yun parça qalığı, həsir parçalar o dövr toxuculuq sənəti haqqında aydın təəvvür yaradır.

Tunc və ilk dəmir dövründə Qarabağ tayfaları ilə qonşu tayfalar və Ön Asiya mərkəzləri arasında mübadilə xeyli genişlənmişdir. Qarabağa mübadilə yolu ilə Ön Asiyadan qalay, Ön Asiya tipli xəncərlər, üzəri relyefli heyvan fiqurları ilə bəzədilmiş qızıl möhür və s. gətirilmişdir. Qarabağ (Dovşanlı) möhürləri də Təpəsiak (İran) möhürləri ilə eyniy yət təşkil edir.

Qarabağ tayfalarının Babilistan, Assuriya ilə də əlaqələri olmuş-du. Xocalıdan üzərində mixi yazı ilə Assur hökmdarı Adadnirarinin adı həkk olunmuş muncuq tapılmışdır. Xocalı kurqanlarında (1, 11, 14, 18, 20, 120 №-li kurqanlar) muncuqlar, lövhələr, pələng başı təsvir olunmuş əşyaların, Dovşanlıda silindrik möhür, muncuqların, Borsunluda (Bö-yük kurqandan) qızıl toqqa başlığı, fil sümüyündən olan əşyalarda inkrustasiya kimi istifadə olunmuş lövhələr, tunc düymələr, mıx və sancaqların, səthi nazik qızıl təbəqə ilə örtülmüş əşyaların, eləcə də

Assuriyadan gətirilmiş
şirli gil qab və
üzərində mixi yazılar
olan muncuq.

müxtəlif qızıl əşyaların mövcud olması bu dövrdə Qarabağda metaləşləmə sənətkarlığının formalaşdığını sübut edir.

Dovşanlı, Xocalı, Borsunlu və Bəyimsarov abidələrindən əldə olunmuş pasta və şüşə muncuqlar Misir, Mesopotamiya, Suriya, Fələstin və Finikiya ilə Qarabağ arasında olan mübadiləni göstərir.

Borsunlu, Sarıçoban, Axmaxı, Kərkicahan, Bəyimsarov və Qarabulaqdan əldə olunmuş, fil sümüyündən hazırlanmış, bir qisminin üzəri pasta, sədəf, tunc və qızilla inkrustasiya edilmiş əşyalar nadir sənət nümunələridir.

Qarabağa mübadilə yolu ilə gətirilmiş sədəf əşyalar Qırmızı dəniz, Ərəbistan dənizi, Aralıq dənizi, Hind okeanı və İran körfəzi mənsəlidir. Bu balıqqulaqları, sədəflər bəzək əşyaları, eləcə də qədim pul vahidi kimi istifadə olunmuşdur.

Qarabağa mübadilə yolu ilə gətirilən Hind-Çin və Malaziya, İngiltərə-İspaniya mənsəli qalay metaləşləmədə yeni uğurlar qazanılmasına səbəb olmuşdur. Mədəni-iqtisadi əlaqələrin yaranması və inkişafında at minik və qoşqu vasitələri kimi mühüm rol oynamışdır. Qarabağ atları mübadilə vasitəsi kimi də istifadə olunmuşdur.

Son tunc və ilk dəmir dövründə Qarabağda əmlak bərabərsizliyi daha da artmışdır. İcmanın varlı və yoxsul təbəqələri formalaşmış və kəskin şəkildə fərqlənmişdir. Varlı ailələr ayrı-ayrı tayfa başçıları və hərbiçilər öz mülkiyyətləri ilə icmanın adi üzvlərindən seçilərək ali təbəqə, əyanlar zümresi təşkil etmişlər.

İqtisadi-siyasi cəhətdən kasıb və zəif olan kiçik tayfalar qüvvətli və nüfuzlu tayfalar ətrafında birləşmişlər. Qarabağda baş vermiş kəskin sosial-ictimai təbəqələşmə, mülki və sinfi bərabərsizlik Qaratəpə yaşayış yerində, Xocalı, Dovşanlı, Axmaxı, Borsunlu, Bəyimsarov, Sarıçoban kurqanlarında və başqa abidələrdə izlənmişdir.

Varlı şəxslərə məxsus iri kameralı dəfn abidələrində zəngin avadanlıqlarla yanaşı qul və xidmətçilərin, çoxsaylı atların olması sosial, ictimai bərabərsizliyi göstərir.

Borsunlu kurqanında qəbir kamerasında (25,6 m²; 32x8x4 m) tayfa başçısı ağacdan hazırlanmış, tunc və qızıl lövhələrlə bəzədilmiş «taxt-çarpayı» üzərində dəfn edilmişdir. Bu kurqanda 9 nəfər qul və kəniz, 8 sayda at dəfn olunmuşdu. Qəbir kamerasına əmək alətləri, tunc silahlar, hakimiyyət simvolu olan mərmər toppuz, əsa, dəstəyi, keramika nümu-

nələri, qızıl, fil sümüyü, sədəfdən, qiymətli daşlardan hazırlanmış zəngin bəzək əşyaları qoyulmuşdur.

Axmaxı kurqanında varlı tayfa başçısına məxsus dolixokefal (uzunbaşlı), onunla yanaşı oturdulmuş vəziyyətdə, xidmətçi (qul) braxi-kefal (girdəbaşlı) tipinə aid insan dəfn olunmuşdur.

Kurqanların qurulmasında çoxsaylı məcburi işçi qüvvəsindən (qullar) istifadə edilmişdir. Sultanbud kurqanı (hündürlüyü 25 m), Borsunlu və Sarıçoban kurqanları (üzərinə 200 ağac tir qoyulmuş) böyük əmək sayəsində çoxsaylı işçi qüvvəsi vasitəsilə qurulmuşdur.

İri tayfa ittifaqları arasında gedən toqquşmalar nəticəsində yaşayış yerlərində dağıntılar, qarətlər, yanğınlar (Qaratəpə yaşayış yerində) baş vermişdir.

Tunc və ilk dəmir dövrünün sonunda Qarabağın bir sıra abidələrində Xocalı, Bəyimsarov, Axmaxı, Borsunlu, Sarıçoban kurqanlarında izlənən bərabərsizliklər bu dövrdə patriarxal münasibətlərin inkişafı, ibtidai hərbi sənətinin formalaşması, əmlak və sosial bərabərsizliyin daha da dərinləşməsi və nəhayət ibtidai icma quruluşunun qəti dağılmasına gətirib çıxarmışdır.

E.ə. I minilliyin ortalarında iqtisadi və siyasi cəhətdən xeyli güclənmiş iri tayfa birlikləri müəyyən inzibati ərazilərə sahib olaraq, xüsusi qala şəhəri ətrafında sıx birləşərək, Qədim Mesopotamiyada olduğu kimi ilkin dövlət qurumları yaratmışlar.

Bu dövrdə Qarabağda və ona qonşu Kür-Araz ovalığı regionlarının əsas əhalisi türk soy köklü gərgər (kəngər) - qarqar (Strabona görə) tayfaları yaşamışlar. E.ə. II-I minilliklərdə Qarabağda bu tayfaların güclü ittifaqları, ilkin dövlət qurumları formalaşdı. Cənubi Qafqazda iqtisadi, siyasi mövqeyi xeyli güclənmiş Qarabağ və qonşu regionların türk tayfa ittifaqları İran-Əhəməni dövlətinin və digər yadellilərin aramsız basqınlarının qarşısını almaq, öz torpaqlarının bütövlüyünü qoruyub saxlamaq məqsədilə birləşərək e.ə. IV əsrdə qədim Azərbaycan-Alban dövlətini yaratmışlar. Beləliklə, Qarabağ Azərbaycanın qədim dövlətçilik tarixində həlledici rol oynamışdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, V c., Bakı, 1979.
2. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994.
3. Cəfərov Ə.Q. Quruçay dərəsində. Bakı, 1990.
4. Cəfərov Ə.Q. Azərbaycanın ilk sakinləri. Bakı, 2004.
5. Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı, I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay materialları əsasında). Bakı, 2000.
6. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии. Баку, 1984.
7. Джафаров Г.Ф. Древнейшие связи азербайджанских племен со странами Ближнего Востока. Баку, 1986.
8. Əliyev V.H. Azərbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, 1977.
9. Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа. Баку, 1989.
10. Гусейнов М.М. Древний палеолит. Азербайджана. Баку, 1985.
11. Гусейнов М. М. Древний палеолит Азербайджана. Баку 2010.
12. Hüseynov M.M. Uzaq daş dövrü. Bakı, 1973.
13. Hüseynov M.M. Azərbaycan arxeologiyası. Daş dövrü. Bakı, 1976.
14. Hüseynov M.M., İsmayılov Q.S., Quliyev İ.M. Azərbaycan arxeoloji abidələri. Bakı, 1981.
15. İsmayılov Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı, 1981.
16. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческого скотоводческого населения Азербайджана. Баку, 1987.

Veli Aliyev

Karabağ

(Eski devir)

ÖNSÖZ

Bu kitabı, Azərbaycan'ın tarihi yurdu olan Karabağ'da binlərcə yıldan beri yaşayan atalarımızın XX. əsrin sonundakı 90. yıllarda, Ermeni cellatları ilə kahramanca savaşıaraq şəhitlik şərbəti içən yigit evlatların və amansız Ermeni soykırımı nəticəsində vahşicə katledilən Hocalı əhalisinin hatırasına ithaf ediyorum.

İnsanlık bu həqiqətləri okuyaraq Karabağ'ın, insanlık tarixindən bu yana Azərbaycan türklərinin əzəli və əbədi mədəniyyət ocağı olduğunu bilsinlər.

Hocalı'nın ilk yerli halkı M.Ö. 4000-1000 yıllarında Güney Kafkaslarda insanlık dəyərlərinə sahib olan yük sək bir mədəniyyət kurmuşlar; metal sənayisinin və metal işləmə sənətinin temelini oluşturunarak geliştirmişlerdir.

Maalesef, insanlığın çağdaş mədəniyyətlər səviyyəsinə yüksəldiyi bir zamanda Ermenilərin sinsicə yaptığı ani baskınlar nəticəsində Hocalı şəhri və maddi mənəvi bərikimi vahşicesinə yakılıp yok edildi. Şehir halkı da soykırma maruz kaldı.

1992 yılı Şubat ayında bir akşam vakti saat 21.00de acımasız Ermeni silahlı güçleri Hankendindeki Rusyaya ait otomatik silahlarla donatılmış paralı askerlərdən oluşan 336. alayla birlikte Hocalıya baskın yapararak soykırım yaptılar. Bu faciada 613 kişi öldürüldü, 487 kişi ağır yaralandı, 1275 kişi esir alındı ve 8 aile de tamamen yok edildi. Hocalı şəhri yakılıp yıkılarak harabeye döndürüldü.

GİRİŞ

Karabağ, binlerce yıldan beri ninelerimizin ninnilerinden oluşan Azerbaycan mugam (Azerbaycan'da bir müzik türü) medeniyetinin beşiği, Güney Kafkas'ın ilk yerleşim yeri sayılan Azıkla, (kadim Mil-Karabağ) tarihi bir merkezdir. Zengin Hocalı kültürü ile yoğrulmuş atalarımızın mukaddes toprağıdır.

Azerbayca'nın ilk yerleşim yeri ve en eski medeniyet merkezi olan Karabağ, Küçük Kafkas dağlarından başlayarak, Kür-Araz ırmakları arasındaki coğrafyayı içine alan yayla ve ovalık bölgedir. Karabağ yaylası, Zengezur ve Karabağ silsileleri arasında yer alır.

Karabağ yaylası, kuzeyde Mıhdöken, doğuda Karabağ, batıda Göyçe ve Zengezur silsileleriyle çevrilmiştir. Yaylanın yüzeyi üst pliosen ve Antropogenin bazalt ve andezitleri ile örtülüdür. Paleogen ve neogen devirlerinin volkanik menşeli çöküntüleri yüze çıkmıştır. Yayla kuzeyden güneye doğru darlaşır. Pazarçay ve Hekeri ırmağı arasında üçgen şeklinde sona ererek derelerle çevrilir. Püskürmeler neticesinde meydana gelen lav düzlüklerinde geniş sönmüş volkan arazileri vardır.

Terterçay, Hocazçay, Zabuh, Parevçay, Karabağ yaylasından başlar. Aka göller ve Karagöl bu yaylada yer alır. Geniş alanı kaplayan su-palp çayırırlıklar hayvancılık için elverişlidir.

Karabağ silsilesi kuzeybatıda Terter ırmağı ile Murov dağı silsilesi, batıda ise Hekeri ırmağı Karabağ yaylasından ayrılır. En yüksek zirvesi Kızkale (2843 m), Büyük Kirs (2725) dir. Yaylada ekşisu ve Şırlan mineral suları vardır.

Silsilenin güneydoğu sınırı Araz nehrine doğru alçalarak ovaya ulaşır. Haçın, Karkar, Köndelençay, Kuruçay ve başkaları Karabağ silsilesinden başlar.

Karabağ ovası kuzeybatıdan Gence-Kazak ovası batıdan Murovdağ, Karabağ silsileleri, güney ve güneybatıdan Mil ovası ile çevrilir.

Kür ırmağı, Karabağı Şirvan ovasından ayırır. Ovanın sathı bir miktar dalgavari ve teraslıdır. Karabağ ovasında petrol yatağı (Terterde) vardır. İklimi ılıman ve kuru subtropiktir. Arazisinden İnceçay, Terter, Haçın ve Karkar nehirler geçer.

Karabağ ovasında dar bir alanda sakız ağacı, aran palıdı, kara ağaç, ormanları vardır. Kür ırmağı boyunca meşe ormanları (Arad palıdı, karaağac, Kavak, söğüt ve .s) vardır.

Dağ eteklerinde gri ve kahverengli topraklar, dağlarda ise dağ-orman, dağ-çimen toprakları karakteristiktir. Ormanlarında çeşitli yabani meyve (erik, armut, kızılıçık, ceviz, fındık, muşmula) yetişir.

Dağlarda ve ormanlarda vahşi hayvanlar yaşar.

Madenleri Mehmandağ, bakır ve polimental yatakları, litoğraf taşı ve çimentodur.

Laçın, Kelbeçer, Şuşa, Hankendi, Askeran, Ağdam, Berde, Terter, Ağcabedi, Beylegan bölgede yer alır.

Karabağın zengin bitki örtüsü, ova bölgesinin münbit toprakları, dağlık bölgenin zengin alp çimenlikleri, değerli madenleri ilk çağlarda burada insanların yaşamasına imkan sağlamıştır. Bu iktisadi-medeni açıdan gelişmesine ve Güney Kafkasın temel medeniyet merkezlerinden biri olmasına imkan hazırlamıştı.

Karabağın Tarihinin Ele Alınması.

Karabağın kadim tarihşünashğı.

Karabağ'ın tarihine ait bilgiler XIX. yüzyıldan itibaren araştırılmaya başlamıştır. Bu bilgilere ulaşabilmek için Karabağlıların çok eski kültürel abidelerinden materyallerden ve yazılı kaynaklardan istifade edilmiştir. Karabağın, eski dönemlerine ait kültür abideleri, XIX. yüzyılın başlarından itibaren yabancı gezginlerin ve amatör araştırmacılarının ilgisini çekmiştir.

Yabancılar tarafından yapılan arkeolojik kazılar, Karabağın tarihini araştırılmasına hizmet etmek bir yana, ele geçen eserler yağmalanarak elde edilecek bilgilerin de bu bu şekilde yok olmasına sebep olmuştur. Azerbaycan'a özellikle de Karabağ'a gelen gezginler ve amatör araştırmacılar, (çeşitli sanatkarlar) genellikle kabirlerde kazılar yapmışlardır. Çıkarılan tarihi eserler yurtdışına kaçırılmış, halen dünyanın en meşhur müzelerinde nadide parçalar olarak sergilenmektedir. Bu eserler Karabağın geçmiş tarihin öğrenilmesi bakımından önem arz etmektedir.

1828 yılında imzalanan Türkmençay anlaşmasından sonra, Aras nehrinin kuzeyinde yer alan Azerbaycan toprakları Rusya yönetimine katılmıştır.

1834 yılında İsviçreli seyyah Dyubua de Monpero, Karabağ'ın Şuşa şehrini gezmiş, Şahbulak ve Terter bölgesinde bulunan abideler hakkında bilgi vermiştir.

Rusya imperatorluğu, Arkeoloji Komitesinin toplantısında Kafkas arkeolojisinin gündeme getirilmesinden sonra Azerbaycan'a, özellikle de, Karabağ'a olan merak daha da artmıştı. XIX. yüzyılın 80'li yıllarında Gürcü bilim adamı, H.O.Silosani, Berde Höyüklerini eserinde kaydetmiştir. Rusya Coğrafya Birliği'nin tavsiyesi üzerine C.Veysengof, Mil-Karabağ ovası ve Karabağ'ın dağlık bölgelerindeki Üçtepe, Boyat, Efetli, Berde, Sultanbud ve Hocalı höyükleri hakkında bilgi toplamıştır.

Şuşa Edadiyye okulunda çalışan Alman araştırmacı Emil Resler 1891, 1893, 1895, 1897 yıllarında Şuşa kend ve Şuşa şehri çevresinde, aynı zamanda Daşaltı, Çanahçı, Mehdikent etrafında araştırmalar yapmıştı. E.Resler, Ağdam ilçesinin Gubadlı köyü yakınlarında – Nebitepe, Kerpiçtepe höyüklerinde ve mezarlıklarda kazılar yapmıştı.

E.Resler, Haçın nehrinin havzasının merkezlerinde 1893, 1894 yıllarında Tavşanlı, 1896, 1897 yıllarında Ballıkaya, Sırhavend, 1894 yılında Demkolu, 1897 yılında Ahmakı'da tunç çağına ait abidelerde kazılar yapmış ve nadide eserler ortaya çıkarmıştı. Daha sonralar, 1894-1895, 1897 yıllarında Gargarçay – Hocalıçay, İlisuçay'ın kavşağında bulunan 20'den çok höyük ve lahit açmıştır. 1895 yılında, Fuzuli ilçesinde yer alan Karaköpektepe, 1897 yılında Ağcabedi ilçesinde Kalatepe abidelerinde araştırmalar yapmıştır.

Şuşa

Karabağ'ın dağlık kesimlerinde yer alan Zerti, Senger, Kettitepe höyüklerinden (1898 yılında) zengin kültürel numuneler toplamış ve Rusya İmperator Arkeoloji Komitesi'nin yıllık hesabat mecmuasında ve Alman Arkeoloji, Etnoğrafya ve Antropoloji mecmuasında bu konudaki bilgilerini yayınlamıştı.

1896 yılında Moskova Arkeoloji Cemiyeti vasıtasıyla Güney Kafkas'la görevlendirilen A.A.İvanovski, Karabağ'ın Haçınçayı, Gülyatak, Veng, Hocalı, Karabulak abidelerinde kazılar yapmış ve elde edilen eserlerin hangi döneme ait olduklarını belirlemiştir.

Azerbaycan'da Sovyet hakimiyeti kurulduktan sonra, Azerbaycan Arkeoloji Komitesinin izni ile M.Sisoyev ve G.Sadiki, Şuşa ve Laçın bölgelerinde arkeolojik araştırmalar yapmıştır.

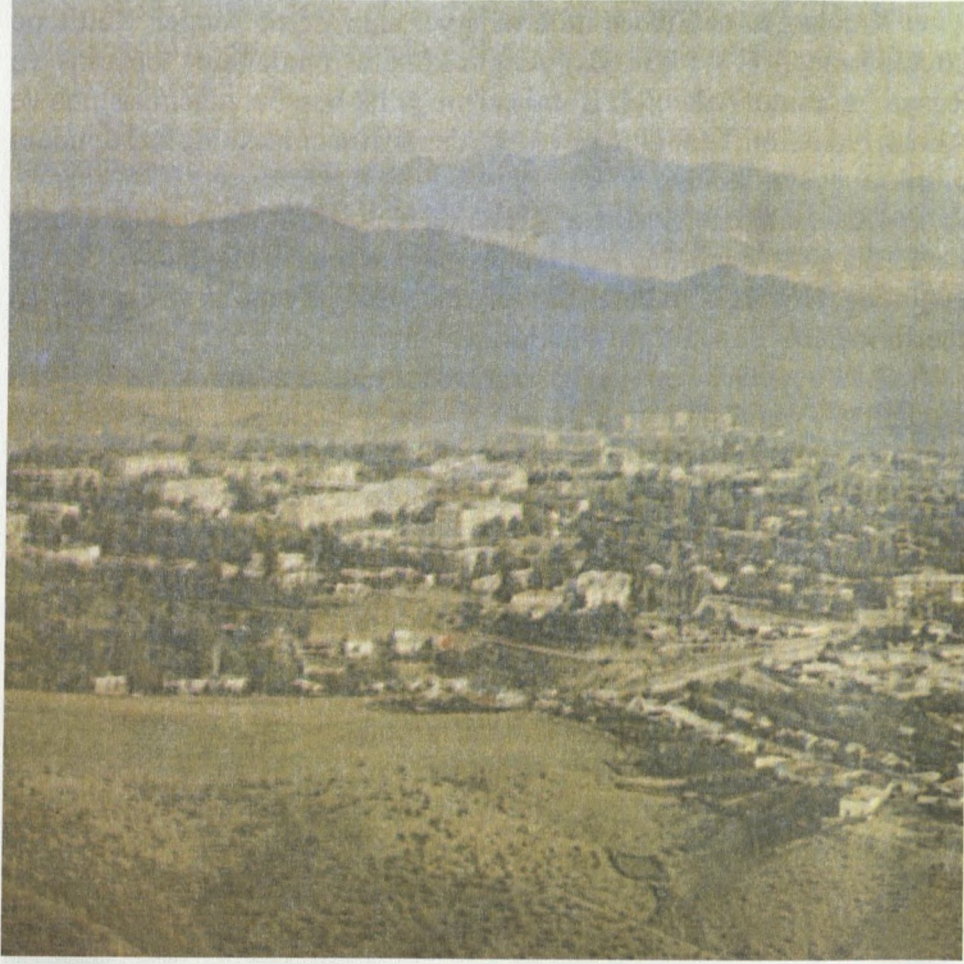
1926 yılında Karabağ'da – Hocalı abidelerinde, İ.İ.Meşşaninov'un başkanlığında, C.A.Nasifi, İ.Azizbeyov, A.Elekberov, İ.Ceferzade, T.Passek, B.Latin'in katılımıyla, Gargarçay ve Hocalıçay havzasında bulunan tarihi abidelerin yerleşim planı çıkarılmıştır. Hocalı kültür abidelerinin yayılma grafiği belirlenerek “Baş Höyük çölü”nde ve Gargarçay'ın sol kıyısındaki “Taşlı Göl”de tunç devrine ait kabir taşların üzerinde (höyük ve lahitler) arkeolojik incelemeler yapılmıştır.

İ.İ.Meşşaninovun başkanlığındaki uzmanlar Mil – Karabağ ovasında ve Dağlık Karabağ'da yeni abideler tespit etmiş (1927, 1929, 1933 yıllarında) Arasinin arkeolojik haritası çıkarılmıştır.

Doğabilimci Y.İ.Hümmel, 1938 – 1939 yıllarında Kerkicahan, Hankendi, Hocalı bölgesinde kazılar gerçekleştirmiş, burada bulunan abidelerin hangi döneme ait olduğunu belirlemeye çalışmışlar. Karabağlıların, uğraşları, üretim alanları ve kültürü hakkında yeni belge ulaşıp, bunları yayınlamıştır. XX. asrın 50'li yıllarında SSRİ EA Arkeoloji Fakültesi ve Azerbaycan SSR EA Tarih Fakültesinin ortak arkeolojik uzmanları A.A.İyese'nin başkanlığında Mil – Karabağ arasında Nergiztepe, Üçtepe, Hocalı'da orta tunç devrine ait Üzerliktepe yerleşim merkezinde arkeolojik araştırmalar yapmıştır.

Akademisyen B.B.Piotrovski “Zakafkasya Arkeolojisi” (1949) adlı eserinde Gargarçay ve Terterçay havuzlarının arkeolojik abideleri, K.X.Kuşnaryova ve T.H.Çubunuşvili, Karabağın tunç devri kültürü hakkında, ilmi görüşlerini beyan etmişlerdir.

XX. asrın 50'li yıllarının sonlarında Kafkas bilimci, arkeolog

Karabağ. Hankendi

A.A.İyessen, Köndelençayın aşağı kısımlarında eneolit ve tunç devirlerine ait birkaç yerleşim alanı belirlemiş, kabirlere kazılar yapmıştır.

M.M.Hüseynov 1960 yılında Kuruçay'ın sol kıyılarında, Azık mağarası taş devrine ait 10 kültürel merhale tespit edilmiştir.

Azık ve Tağlar mağaralarında araştırma çalışmaları, 1963 yılında hız kazanmıştı. M.Hüseynov, D.Hacıyev, E.Memmedov, N.Ş.Şirinov, V.Veliçko, E.Caferov, V.Hacıyev, S.Eliyev, M.Süleymanov'un işbirliği ile gerçekleştirilen çalışmalar, Karabağ'ın Güney Kafkas'taki en eski yerleşim birimi olduğunu ispat etmiştir.

Q.S.İsmayılov, 1964 yılında, Kuruçay ve Köndelençay vadilerin-

de, eneolit ve tunç devrine ait yerleşim yerlerinde (Güneştepe, Hantepe, Karaköpektepe, Kültepe, Şomulutepe, Uzuntepe, Meynetepe, Zerger-tepe v.s.) araştırmalar yapmışlar. Karaköpektepe'de tunç, ilk demir, antik ve orta çağlara ait hayat tarzlarından izler olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Kuruçay ve Köndelençay

Karabağ'ın ilk tunç devri höyüklerinin kronoloji ve etnik özellikleri hakkında R.M.Munçayev'in (Kafkaz na zare bronzovogo veka – 1975) adlı eserinde detaylı bilgi vermiştir.

Q.S.İsmayılov, Terterçayın yukarı kısımları boyunca, Kelbecer ilçesinin dağ meraları bölgesinde yerleşen, hayvancılıkla geçinen insan topluluklarına ait ilk tunç devri, mevsimlik yerleşim birimlerini ve kayalara resmedilmiş eserleri incelemiştir.

Karabağ topraklarına H.F.Caferov 1980-1988 yılları arasında kapsamlı arkeolojik çalışmalar yapmıştır. Bu vesileye Terter ilçesinin Buruc

ve Aşağı Gervend köylerinin yakınlarındaki “Yedi tepe”, Horozlu, Sarov, Beyim Sarov, Borsunlu, Cemilli, Demirciler, Evoğlu höyüklerinde ve Tokmaktepe tarihi yerleşim biriminde kazılar yapmıştır. İlk tunç devrine ait, Üçoğlan, Koşatepe, Değirmen yeri ile, orta tunç devrine ait Tokmaktepe, Çınartepe, Ağtepe, son tunç ve erken demir devrine ait Sarıtepe, Gavurtepe, Mısırgışlağı, Karatepe yerleşim birimleri, Maksutlu, Göytepe, Kızıllı, Kengerli, Üçoğlan, Kuzanlı, Sarı Çoban (Ağdam), Borsunlu, Beyim Sarov, Evoğlu, Hüsenli (Terter) Hüsülü, Kaynak, Bayat (Ağcabedi) höyükleri, bu arkeolojik araştırmalar sonucu ortaya çıkarılmış, elde edilen zengin parçalardan Karabağ'ın eski sakinlerinin üretim alanları, geçim kaynakları, dini ve ideolojik görüşleri hakkında bilimsel sonuçlar elde edilmişti.

Karabağın tunç devrine ait kültürel abidelerin arkeolojik haritası düzenlenmişti.

KARABAĞ'IN TAŞ DEVRİNDE-KURUÇAY MEDENİYETİ

Azerbaycan'ın Karabağ diyarı, dünyadaki en eski kültür ocaklarından biri kabul edilir. Elverişli doğal ve coğrafi şartları, zengin bitki örtüsü ve ormanlara sahip olan Karabağ, eski dönemlerden beri insanın yerleşim merkezlerinden biri olmuştur. Azık, Tağlar, Zar mağaralarında elde edilen veriler bu tezi ispatlamaktadır.

Karabağ'ın Fuzuli ilçesi arazisinde, Kuruçay vadisinde yer alan Azık ve Tağlar mağaralarında, ilkel insan evleri ortaya çıkarılmıştır. Burada gözlemlenen taş devri kültürüne, Kuruçay medeniyeti adı verilir. Karabağ'daki bu vadiye eski insanlar, günümüzden 1-1,2 milyon yıl önce yerleşik hayat tarzı sürdürmüşlerdir. Onlar, ilk olarak Kuruçay vadisindeki açık alanlarda, sonraları iklim değişiklikleri sebebiyle (buzlanma, soğuma) Azık ve Tağlar mağaralarında yaşamışlardır.

Azık Mağarası (içeriden görünüş)

Azık mağarası, Güney Kafkas'taki karst boşluklarının en muhteşemidir. Mağara'nın uzunluğu 400 m, toplam alanı 1200 m².dir. Mağara'da yüksek (20-25 m) salonlar, koridorlar ve doğaüstü güzellikte sarkıtlar vardır.

Mağaranın güney giriş kapısı ve buraya bitişik iki salonda yapılan kazılar sonucu, taş devrinin çeşitli dönemlerine mahsus kültürel tabakalar (10) ortaya çıkmıştır. Bu tabakalar, taş devrinden (paleolit) başlayarak, orta çağa kadarki binlerce yıllık tarihin izini taşımaktadır.

Stratigrafik bakımdan böylesine bir ardışık sıralama, ilk defa Azık'da meydana çıkmıştır.

Mağaraya ilk yerleşim, Kuruçay medeniyeti döneminde (VII-X tabakalar) başlamıştır. Bu tabakalardan anlaşıldığı kadarı gibi, Kuruçay medeniyetinin iş aletleri Doğu Afrika'nın Olduvay medeniyeti ile benzerlik arz eder. Bunun yanında Aşel medeniyeti (V-VI abakalar) döneminde (650-450 bin yıl önce) Azık'ta ilkel insanların yaşamı devam etmiştir.

*Azık Mağarasında bulunan
insan çene kemiği*

Azığın III. tabakasında Mustye medeniyetinin izleri görülmektedir. Azık yerleşim brimlerinin üst tabakalarında (I-II. tabaka) eneolit, tunç ve orta çağ devrlerinin kültürü gözlemlenir.

Kuruçay medeniyetinin birinci basamağı, paleolit'in ilk defa şekillenmeye başladığı (Aşel'e kadarki) dönem, ikinci basamağı erken ve orta

Azıkta bulunan iş aletleri

Aşel dönemi, üçüncü basamağı ise son Aşel ve Mustye çağını içine almaktadır. Bu medeniyet 1,8 milyon yıl önce oluşmuş, mükemmel hale gelmiş ve 700 bin yıl önce de son bulmuştur.

Azık mağarasının ilk sakinlerine ait, ekseriyeti çay daşlarından yapılan, kaba iş aletleri – baltalar, kubik aletler, kaşığılar ve savunmada

Ateşten istifade

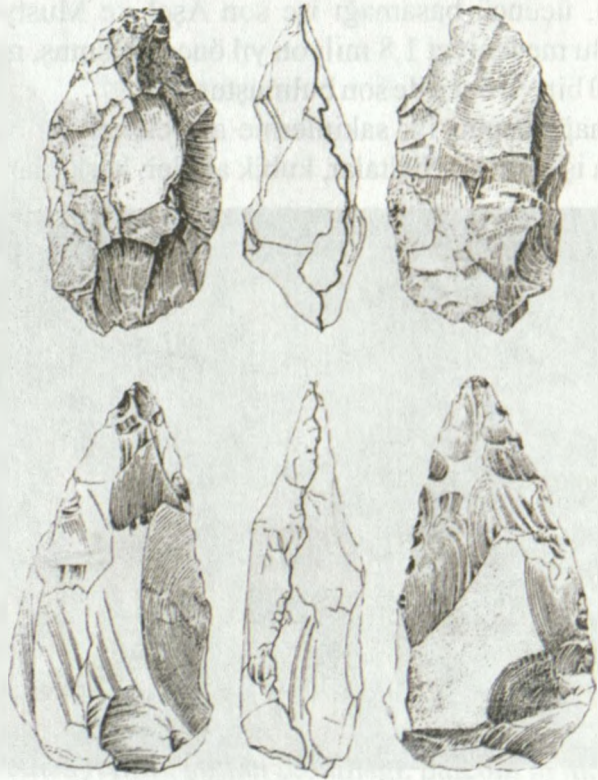
kullanılacak sert qalpeler ortaya çıkarılmıştır. Bunların içinde 4-5 kg. ağırlığında, büyük aletler ve çoppervari baltalar da vardır.

Kuruçay medeniyetinin son merhalesinde Azık sakinleri, daha gelişmiş bir teknikle, kvars, kvarsit, bazalt, çakmak taşı, fezet, yaşma v.s. doğal taşları kullanarak yeni, kaliteli aletler hazırlamışlardır.

Vadinin en eski sakinleri, geçimlerini avcılık ve toplayıcılık yaparak sağlıyorlardı. İlkel taş silahlarıyla av hayvanlarını, özellikle onların yavrularını avlıyabiliyorlardı. Kuruçay vadisinin ilkel insanları küçük topluluklar halinde yaşamışlardır.

Eski Aşel tabakasından elde edilen iskelet kalıntıları – ayrı ayrı çeneler, kafatası kemikleri, bu dönemde Azık sakinlerinin mağara ayıları, iri marallar ve diğer vahşi hayvanları avladığını gösterir.

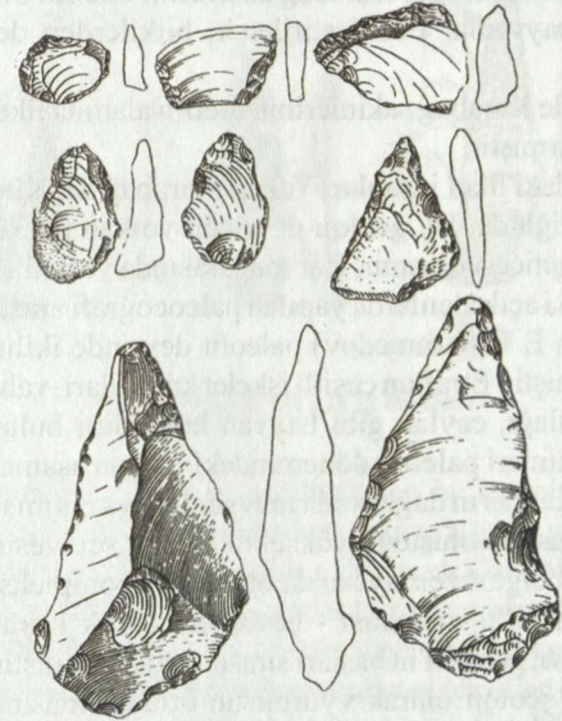
Azıktan bulunmuş (1968 yılı) insana ait çene kemiği çok büyük bilimsel önem taşımaktadır. Azık ilkel insan kalıntısı, eskiliğine göre dünyada IV. buluntu olup, 18-22 yaşlarında bir kadına aittir. Bu buluntu, 350

Azık, orta Aşel kültürüne ait taş iş aletleri

Paleolit Devri iş hayatı

Kelbecer Zar mağarasından iş aletleri

bin yıl önce Karabağ arazisinde eski insanların yaşadığını gösterir.

Mağaradaki doğal bir rafta bulunan ayı kafataslarından biri üzerindeki çizgiler, eski insanların dini-ideolojik tasavvurları ve ilkel sanatkarlıkları hakkında bilgi verir. Azık mağarasındaki ocaklar Aşel devrinde burada yaşayan insanların ateşi bulduklarını ve onu kullandıklarını gösterir.

Mustye medeniyeti döneminde Karabağın eski sakinlerinin hayat tarzında ve geçim kaynaklarında önemli bir gelişme olmuştu. Mustye medeniyeti 120-100 bin yıl öncesinden başlayıp, 35-33 bin yıl evvel son bulmuştu. Mustye devrinde yaşayan Azık ve Tağlar sakinleri mağaralarda ve dışarıda çakmak taşı, slans ve devegözü taşlarından aletler ve silahlar yapmışlardır.

Onlar at, mağara ayısı, tay, Kafkas maralı, öküz, gergedan v.s. vahşi hayvanları avlayıp, ateşte pişirerek yemişlerdir. Bu döneme ait kemiklerin çoğunun ateşte yanmış olması bunun delilidir.

Karabağ'da mezolit – neolit devrinin somut örnekleri olan mikrolit aletler Şuşa yakınlarında Daşaltı mevkiindeki Şuşa mağarasından elde edilmişti. Mezolit dönemde, Karabağ'da avcılık önemli bir sanat haline gelmiş, küçük hayvanlar evcilleştirilerek, bitkilerden de gıda olarak yararlanılmıştır.

Bu dönemde Karabağ sakinlerinin üretim alanına ilkel ekincilik ve hayvancılık da girmiştir.

Karabağ'daki ilkel insanlar; Yukarı Karabağ'da, Küçük Kafkas'ın merkezi yüksekliğinde, IV. geoloji devrinde volkan püskürmeleri sırasında lav akımı neticesi oluşmuş Zar mağarasında yaşamışlar. Bu mağara, çerçevesindeki açık alanlarda yapılan paleocoğrafi araştırmalar sonucu (akademisyen E.V.Memmedov) paleolit devrinde iklimin yumuşak olduğu belirlenmiştir. Etraftan çeşitli iskelet kalıntıları, vahşi at, keçi, Avrupa çöl uzunkulağı, ceylan gibi hayvan kemikleri bulunmuştur. Karabağ'ın ilkel sakinleri paleolit dönemindeki ısınma aşamasında, Kelbecerin ve Küçük Kafkas'ın dağlarında mevsimlik ava çıkmışlardır.

Zar mağarasının olduğu yükseklik, deniz seviyesinden 2190 m. yukarıdadır. Bu bölge Azerbaycan'da obsidiyen kompleksli aletler olan eşsiz bir abidedir. Zar mağarası - çevresindeki ilk hayat emarelerine mustye'nin sonları, paleolit'in başları sırasında rastlanmıştır.

Bu dönem jeoloji olarak vyurum'un orta aşamasına denk gelir.

Tağlar Mağarası taş iş aletleri

Aletlerin teknik düzeyi ve çeşitlerinden bu insanların paleoantrop'tan (ilkel insan) biraz daha gelişmiş neantrop'a geçiş yaptığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu insanlar bahsedilen dönemde özel birlikler kurup, her hayvan çeşidi için ayrı ve hususi aletler hazırlayarak avlanmışlardır.

Zar abidesinin tarihinin, m.ö. 65-60 yılları ile 32-28 yılları arasında olduğu tahmin edilmektedir. Zar mağarasından elde edilen orta hvalın dönemine ait izler, Kafkas paleolitinin bir takım önemli noktalarını inceleme imkanı verir.

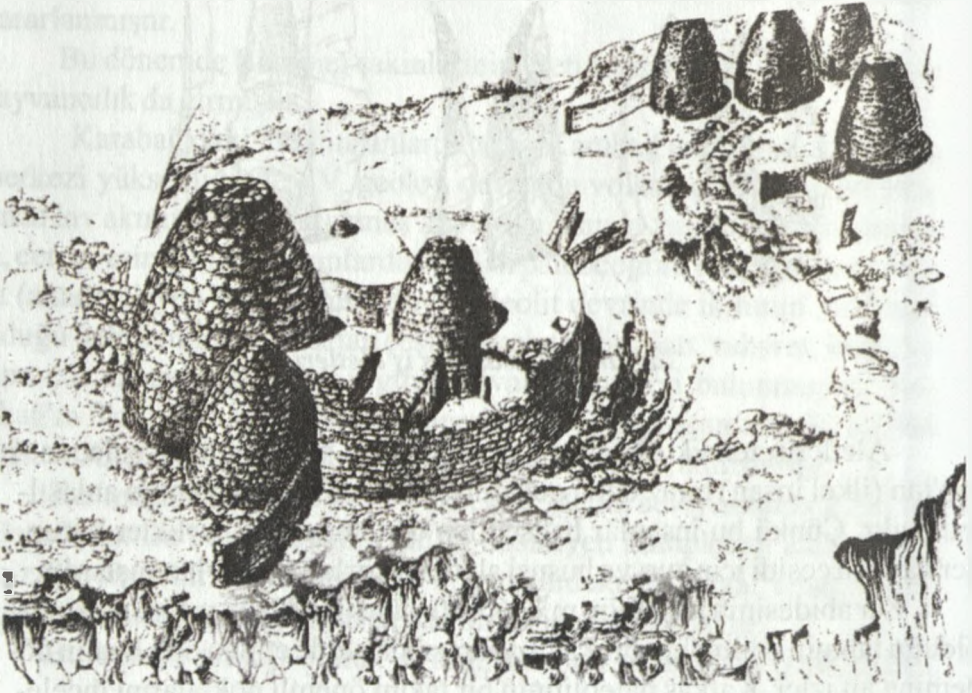
Zar mağarasından elde edilen aletlerin araştırmasına dayanarak Küçük Kafkas Dağlarında Tağlar - Zengibasar - Zar medeniyetinin varlığı ispat edilmiştir. Böylece Yukarı Paleolit'de Yakın Doğu, Anadolu ve Kafkas üçgeninde kültürel toplulukların bundan 35-32 bin yıl önce de yaşadığı belirlenmiştir.

ENEOLİT DEVRİNDE KARABAĞ

MÖ VI. binyıldan itibaren, Azerbaycan'da Karabağ bölgesinde bakırın keşfi ile birlikte eneolit yani, bakır – taş devri başlamış oldu.

Azerbaycan'da – Nahçıvan, Gedebe, Taşkesen ve Karabağ topraklarında zengin bakır yatakları vardır. Bu bakır cevheri rezervleri, Karabağın öncelikle metallurji ocaklarından biri olarak gelişmesine fırsat vermiştir.

Karabağ'ın Yılanlıtepe, Karahacı, Leylatepe, Azık, Tağlar, Karaköpektepe, Güneş tepe, Hantepe, Kültepe vs. yerleşim birimlerinde ger-

Eneolit devri evleri

çekleştirilen arkeolojik incelemeler, zanaatkarların bakır külçelerinden önceleri dövme, sonra ise eritip dökme usulu ile aletler hazırlamış olduklarını gösterir.

Kuruçay vadisinde, Hantepe yerleşim biriminden elde edilen yuvarlak şekilli, taş ve kil buteler (tiyanlar: bu kazanlarda bakır eritilirdi), Karabağ'ın Güney Kafkas'ta en eski, yerli metal işlenen ocaklardan biri olduğunun ispatıdır.

Karabağ eneolit devrine ait tarihi abidelerden, çeşitli taş mamüller, değirmen taşları, rendeler, orak dişleri, balta ve çapalar bulunmuştur.

Bu dönemde üretime yardım edecek aletlerin bulunması, insanların hayat tarzını da değiştirmişti.

Yerleşik hayata gecip çiftçilik ve hayvancılıkla meşgul olan Karabağ ahalisi, dağ etekleri ve nehir kenarlarında, su kaynaklarına yakın yerlerde ikamet etmişlerdir. Çiğ kerpiçten inşa edilmiş, döşemesi kille sıvanmış daire şeklinde evlerde ve bazen de yerde kazılarak oluşturulan basit evlerde yaşamışlardır (genellikle hayvancılıkla geçinenler).

Evlerin ortasına ve duvar diplerine, ısıtma amaçlı ocaklar kurulmuştur. Karabağ'da enolit dönemi insanların ana geçim kaynağı, çapalama usulü ekincilik ve hayvancılık olmuştur. Bununla birlikte, zanaatkarlık çeşitleri (metal işleme, çömlekçilik, dokumacılık, kösele ve deri işleme, kemik işleme ve taş işleme) de gelişmiştir. Avcılık ve balıkçılık ile ek iş olarak ilgilenmişlerdir.

Eneolit devrinde ev sanatlarından çömlekçilik ve kemik işleme oldukça yaygındı. Kemikten, çapa, iğne, çuvaldız, kaşığı şeklinde bıçaklar, süs eşyaları ve ev aletleri hazırlanırdı. Dokumacılıkta yünden ve bitki liflerinden istifade ediliyordu.

Eneolit devrinde çömlekçilik hızla gelişmiş, kapların kalitesi artmış, kırmızı, pembe ve sarı renkte çömlekler yapılmıştır. Çıkıntı şeklindeki kulplar ve içe doğru tutacaklar bu dönem kil kaplarının belirgin özelliğidir. Bazı kapların üzeri boyalarla süslenmiştir.

Bu devirde çapalama usulü ile yapılan çiftçilik gelişmiş ve ahalinin ihtiyacını karşılayacak hale gelmiştir. Çiftçilikle uğraşan halklar, kemikten hazırlanmış çapalar, obsidian ve çakmak taşından orak dişleri, monte edilebilen oraklar, değirmen taşlarından ve hevangdestelerden yararlanmışlar, tahılları balya yapmışlardır.

Eneolit devrinde Karabağ'da arpa ve buğday türleri yetişmiştir.

Ekincilik geliştikçe hayvancılık da inkişaf etmiştir. Büyükbaş hayvancılık yaygınlaştıkça çiftçiliğe müspet manada tesir göstermiş ve ekinciliğin tarzı değişmiştir.

Eneolit devrindeki, Karabağ halklarının kendilerine has adet ananeleri, dini ve ideolojik görüşleri gelişmiştir. Ölülerini toprak kabirlere, bazen de küp kabirlere defnetmişlerdir. Ölülerinin üzerine kırmızı (okre) (hayat remzi olarak) sepeleyemişler.

Eneolit devri toprak kablar ve iş aletleri.

Eneolit devrinden itibaren Karabağ halkları, Güney Azerbaycan ve Mezopotamya ile ekonomik ve kültürel ilişkileri başlamıştı. Karabağın eneolit abidelerinden elde edilen seramikler ve süs eşyaları ile, İki Çayarası Ubeyd abidesinden elde edilen seramiklerin banzerliği bu ilişkilere delil olarak gösterilir. Bu iki eski kültür ocaklarının karşılıklı ekonomik – kültürel ilişkileri Güney Kafkas'ta, öncelikle çiftçilik kültürünün gelişimine olumlu tesirlerde bulunmuştur.

KARABAĞ TUNÇ DEVRİ

İlk tunç devri: Dünyanın ilk metallurji merkezlerinden biri olan Karabağ'da mö IV. binyıldan başlayarak metal işleme alanında önemli yenilikler başlamıştır. Zanaatkarlar, bakırdan sonra, ondan daha farklı ve kaliteli tuncu keşfetmişlerdir. Bakırın bileşimine sürme, mergümüş, nikel vs. katılarak elde edilen tuncun dayanıklılığını ve sağlamlığını arttırmıştır. Tunç devri mö IV. binyıllık sürenin II. yarısından başlayarak ve mö II binyıllığın sonlarına kadar devam etmiştir.

Bu devirden sonra, verimlilik arttıran aletlerin keşfi ve üretim şekillerinde önemli değişiklikler yapılmış, üretim alanlarında yoğun bir ilerleme kaydedilmiştir.

Azerbaycan'ın eski metallurji ocaklarından biri olan Karabağ'da tunç devri birkaç evre geçirmiş, burada bir-biri ardınca yüksek medeniyetler kurulmuştur.

Karabağın tunç devrinin ilk evresi mö IV binyıllığın II. yarısı ile III. binyıllığı içine alır. Bu döneme Kür – Aras arkeoloji medeniyeti en belirgin numunedir.

Tunç devrinin II. gelişim evresi, (orta tunç devri) çağımızdan önceki XXIII – XIV. yüzyılları kapsar. Karabağ'da orta tunç devrinde ilk şehir medeniyetleri kurulmuştur.

Tunç devrinin gelişmiş son evresi (çağımızdan önceki XIII. – VII. asırlar) Karabağ'da Hocalı medeniyeti kurulmuştur.

Kür – Aras medeniyetinin ilk kurulduğu yerlerden biri Karabağ olmuştur. Bu medeniyet, çağımızdan önceki IV. binyıllığın II. yarısından itibaren, Azerbaycan'ın o zamanki sınırlarını aşp, Ön Asya – Suriye, Filistin topraklarına ulaşmıştı. Görüldüğü kadarıyla, eski Sümerlerle aynı seviyeye ulaşan Karabağ taifeleri, Kür – Aras medeniyetinin göçlerinde önemli rol oynamışlardır. Medeniyetin kurucuları ve taşıyıcıları, Aras nehrinin güneyindeki arazilerde daha geniş ölçüde yerleşmişlerdir. Bu süreçte Karabağ'ın hayvancılıkla geçinen taifelerinin de rolü olmuştur.

İlk tunç devrinde, eski Karabağ ahalisi, yoğun bir artış sağlamış ve birkaç yeni evler inşa edilmiştir. Bu evler, özellikle çiftçilik ve hayvancılık için elverişli alanlarda kurulmuştur. Karabağ'ın Kür – Aras medeniyetine has evlerde, binaların inşaatını eneolit mimarlık gelene-

ğine sadık kalınarak daire şeklinde veya dikdörtgen planlar uygulanmış, temellerde çay taşlarından, duvarlarda çiğ kerpiçten yararlanmıştır. Bazı evlerin etrafı (Karaköpektepe'de) koruma duvarları ile çevrilmiştir.

Evlerin ısıtılması için, ortada ve köşelerde, özel kilden hazırlanmış nal şeklinde ve öküz başı figürlü ocaklar kurulmuştur.

İlk tunç devrinde, Karabağdaki toplulukların ekincilik ve hayvancılıkta sistemlerinde, çok önemli değişiklikler yapılmıştır. Ekincilik kültüründe yeni teknikler kullanılmış, çapalama usulu ekimin yerini sabanla ekin almıştır. Bunun sonucu olarak daha geniş alanlarda üretim yapmış, üretimin bu sahasında verim artmış, insanların refah seviyesi yükselmiştir. Tahılın biçilmesi, tunç oraklardan; başağından ayrılması, için taş ve tahta vellerden, uzun, oval, kayık şeklindeki dibek taşlarından, hevingdestelerden yararlanılmıştır. Fazla tahıllar, kuyu ve iri hacimli küplerde saklanmıştır.

Karaköpektepe ve Güneştepede bulunan erken tunç devri toprak kapları

Paleolit Devri iş hayatı

Kür – Aras halklarının ekonomisinde çiftçiliğe yanaşı hayvancılık da geniş yer tutmuştur. Düzlik ve dağ eteyi arazilerde yerleşen bu taifeler, Karabağın dağlık arazilerinde (Laçın, Kelbecer) dağ meralarında göçebe olarak yayla hayvancılığı ile meşkul olmuşlardır. Hayvancılık alanında büyükbaş hayvanlar (öküz-inek) ve küçük baş hayvanlar (koyun-keçi) beslemekteydi. Atıcılığın yaygınlaşması, hayvancılığın gelişimine müspet tesir göstermiştir. Karaköpektepe yerleşim birimlerinden (Fuzuli ilçesi) çok sayıda hayvan, davar ve at kemikleri bulunması bu tezi ispat eder.

Hayvancılıkla geçinenler, çiftçilere nisbeten daha çabuk zenginleşmişler ve Küçük Kafkaz'a komşu bölgelerdeki meraları benimsemişlerdir. Zengin mandıra sahiplerine ait kabirlerin üzerinde inşa edilen muhteşem höyükler ve elde edilen zengin kültür örnekleri, bu devirde ortaya çıkan sosyal eşitsizliğin, toplum içindeki sınıf farklılığını göstermektedir. Karabağın, toplum idarecilerinin zengin görkemli kabirleri, (Mil ovası Üçtepe höyükleri) onların ihtişamla defnedildiklerini hissettirir.

İlk tunç devrinde Karabağ taifelerinin üretim hayatında, sanatın çeşitli türleri (çömlekçilik, metal işleme, dokumacılık, kösele ve deri imalı, taş ve kemik işleme) önemli rol oynamıştır.

Çömlek üretiminde çark kullanılmaya başlayınca, seramik üretimi hızla gelişti. Kür-Aras medeniyeti devrinde imal edilen çeşitli kil kapların kalitesi artmış, sanatsal görünümüne özen gösterilmiştir. Siyah, gri, kırmızı cilalı seramik türleri ilginç (çizme, konnellyurlama, basma ve yapıştırma usulleriyle) sembolik manalar içeren piktografik süslemelerle

Erken tunç devri metal sanatları

bezenmiştir. Yarım daire şekilli kulplar ve çeşitli görünümünde geometrik süslemeler bu devre ait çömlek kültüründe karakteristik özellik taşır.

Karabağın ilk tunç devri insanları, en büyük başarılarını metal işleme alanında göstermişler. Karaköpektepe tunç devri yerleşim biriminden, metal işleme tekniklerinin hemen her aşamasını yansıtan zengin arkeolojik parçalar – bakır eriten kazanlar, bakraçlar, kalıplar ve kadehler elde edilmiştir.

Hankendi ve Haçınçay höyüklerinden çıkarılan altın süs eşyaları, ilk tunç devrinde çeşitli metaller kullanılarak sanat seviyesinin ne denli yükseldiğini gösterir.

Karabağ'da ilk tunç devrinde bazı yerleşim birimleri zanaatkarlık merkezi olarak gelişmiş ve sanat, önemli bir üretim alanı olarak şekillenmeye başlamıştı.

Erken tunç devrine ait çömlekler

Metal ürünlerle birlikte ayrı ayrı üretim alanlarında taş ve kemikten yapılmış aletlerden yararlanmıştır. Bu da taş işleme ve kemik işlemenin de bir sanat çeşidi olarak geliştiğini gösterir.

Zanaatkarlığın önemli alanlarından biri de dokumacılık olmuştur. Yerleşim birimlerinden elde edilen yün eğirme aletleri, çıkırığın iğ başları (özellikle de kemikten) bunu ispat etmektedir. Dokumacılık için esas hammadde kaynağı, küçükbaş hayvanlardan elde edilen yündür.

Yine hayvancılık sayesinde, kösele ve deri işleme zanaatı da yaygınlaşmıştır. İlk tunç devrinde Karabağ taifelerinin ekonomik ve kültürel ilişkileri oldukça gelişmişti.

Karabağın eski sakinlerinin somuk kültürüne karakteristik bir örnek olan kıymetli kaynaklardan biri, Kelbecer ilçesi sınırlarında, Terter çayının yukarı kesimlerinde yer alan Azyurdu, Tahta, Zalha, Gelin-kaya, Çakmakkaya. Ayı Çingili adlarıyla bilinen dağlık alanlarda bulunan, ilk tunç devrine ait kaya resimleri ve piktografik işaretlerden oluşan tarihi eserlerdir.

Karabağ'ın ilk tunç devri insanların hayat tarzının öğrenilmesinde kabir abidelerinin önemli bir rolü olmuştur. Dağlık ve yamaç alanlarında çok sayıda höyükler vardır. Eski Karabağ sakinleri, ölülerini toprağa veya özel hazırlanmış lahitlere defnettikten sonra onların üzerinde çeşitli höyük abideler inşa etmişlerdir. Yerleştiği bölgeye uygun olarak, ilk tunç devrine ait Hankendi höyüğü, kum, çakıl ve taşlardan, üçtepe höyüğü taş ve topraktan inşa edilmiştir. Hankendi, Haçınçay (14 ve No 5) Borsunlu (No 12) höyüklerinde kremasi (ölü yakma) adetine rastlanılmıştır. Höyüklerde kırmızı okra bulunmuştur.

Bu höyüklerde (Hankendi No 103, 119, Haçınçay No: 1, 3; Borsunlu No 7, 12) toplu mezarlara rastlanmıştır.

Karabağın ihtişamlı höyüklerinin karakteristik özelliği kabre giriş yolunun olmasıdır. Bu kabirlerde, defnetme merasimlerinin aynı karakter taşıması, Karabağın eski sakinlerinin coğrafi bütünlükte, aynı ekonomik ve kültürel hayat tarzının yaygın olduğunu gösterir.

Teçhizat bakımından zengin olan höyükler, idarecilere, komutanlara, kahinlere ve toplumun zengin tabakasına aittir.

İlk tunç devrinde, eski insanların dünya görüşü ve edebi tefekkürün gelişiminde yenilikler başlamıştı. Bu: ahiret inancına bağlı olarak kabir abidelerinin hazırlanmasında (höyükler) defnetme merasimlerinin

icrasında (ölü yakma, toplu defnetme, kabre eşyaların konulmasında) kendini gösterir.

Karabağın Hankendi, Haçınçay, Borsunlu, Üçtepe höyüklerinde bulunan defnetme merasimi izlerine; İnceçay, Genceçay, Şamhorçay, havzalarını da içine alan, Şeki bölgesine kadar uzanan geniş bir arazide de rastlanmaktadır. Bu amil, sözedilen arazilerde yerleşen, ilk tunç devri sakinlerinin etnik köken itibariyle birbirine yakın, eski Türk halkları olduğunu isbat eder.

ORTA TUNÇ DEVRİ.

Tunç devrinde Karabağ'da üretime yardımcı aletlerin keşfi, üretimin bütün alanlarında özellikle metalişleme ve çömlekçilikte hızlı bir gelişime sebep oldu. Bu tür gelişme süreci, orta tunç devrinde yeni bir olgunlaşma döneminin başlangıcı oldu. Karabağ'ın Nahçıvan'la, Ön Asya ve Yakın Doğu ülkeleriyle ticari ilişkileri hız kazanmış, bu diyarda şehir tipli yerleşim merkezleri kurulmuştur. Çağımızdan XXIII – XV asır önce Karabağ'da yaşayan azınlık taifeler, bu merkezlerin çevresinde toplanarak büyük taife ittifakları kurmuşlardır. Üzerliktepe, Göytepe, Çinartepe, Karaköpektepe, Güneştepe, Hantepe, Uzun tepe, Meynetepe, Şomultepe, Kültepe, Nergiztepe, Ağtepe, Tokmaktepe, Büyüktepe, Düyü tepesi, Gertepe, Çakallıtepe, vs. tunç devri yerleşim birimlerinde yapılan kazılar bu tezi destekler mahiyettedir.

Yerleşik ekincilik ve hayvancılıkla uğraşan halklara ait bu yerleşim birimlerinden, özellikle de onlara ait kabir abidelerden edilen somut kültür örnekleri, Karabağ'da yaşamış orta tunç devri sakinlerinin üretimi ve geçim seviyesinin, dini-idyolojik görüşlerinin, yüksek medeniyetler seviyesine ulaştığını gösterir.

Ekonomik ve askeri cihetten üstün durumda olan hayvan besleyicileri, topraklarını daha da genişletmiş, ganimet elde etme ve daha zengin olma arzusuyla komşu taifelere baskınlar düzenlemiştir. Topluluklar arasında meydana gelen bu çatışmalar sebebiyle, bazı yerleşim çevresi koruma amaçlı surlarla çevrilmiştir.

Karaköpektepe tunç devri savunma duvarları

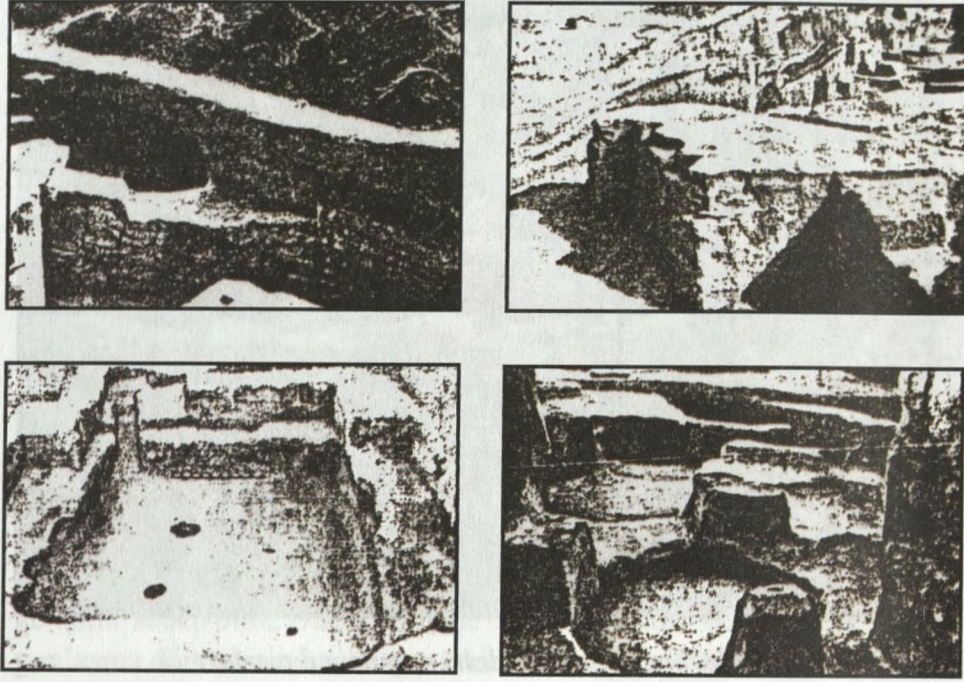
Bu tür etrafı surlarla çevrili Üzerliktepe, Karaköpektepe, orta tunç devri yerleşim merkezlerinde yapılan arkeolojik incelemeler sonucu zengin parçalar elde edilmiştir.

İlk şehir merkezi olan Üzerliktepe'nin etrafı çığ kerpiçten örtülmüş burçlar ve destek duvarları (kontrfors) ile sağlamlaştırılmıştır. Karaköpektepe şehir merkezi ise büyük kaya parçaları ve çay taşlarından inşa edilmiş muhteşem surlarla çevrelenmiştir. Karaköpektepe kale duvarlarının temeli, büyük kaya parçalarıyla örülmüş, içi ise çay taşlarıyla doldurulmuştur.

Şimdiki Ağdam şehrinin doğusunda yer alan Üzerliktepe, eski şehir merkezlerinden biriydi. Üzerliktepe, eski kale şehri tasarlanmış, mimari plana sahip olup, iki bölümden oluşur.

Şehrin Narınkala bölümü, büyük, çığ kerpiçlerden inşa edilmiş muhteşem surlarla çevrilidir. Narınkala'da birlikte yaşayan taife birliklerine ait sosyal binalar ve zengin sınıfa ait inşaatlar yer almaktadır. Nisbeten yoksul kesim kale duvarlarına yakın yerlerde ikamet etmiştir.

Üzerliktepe'de kalıntıları bulunan, ağaçtan ve suvanmış, kil karışımıyla yapılmış evler, büyük ihtimalle bu fakir sınıfa aittir. Bu

Üzerliktepe evleri

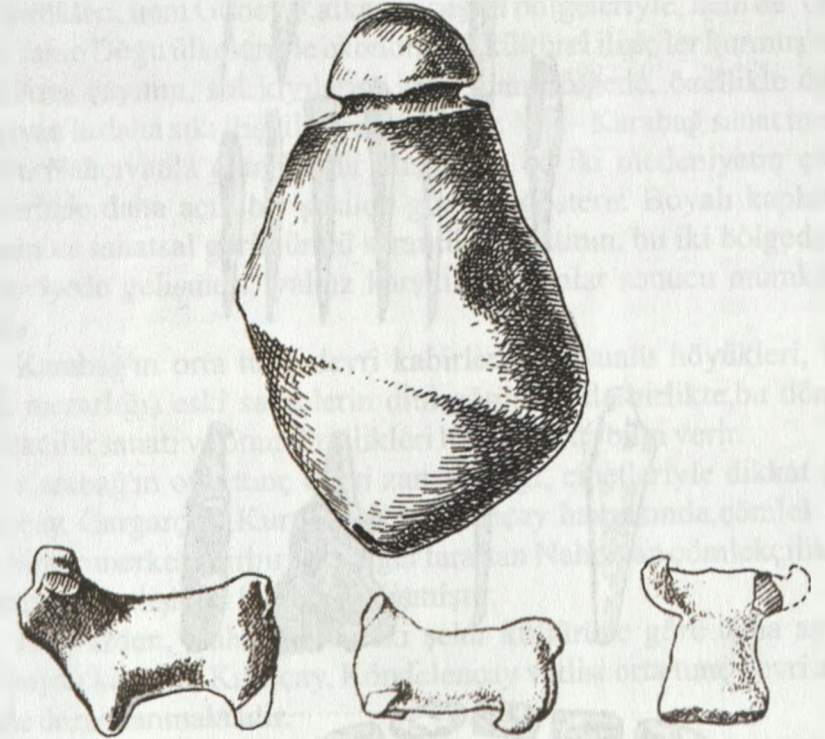
evlerin inşaatında ağaç ve kil karışımı harçtan yararlanılmış, döşeme kille sıvanmıştır. Evlerin içinde taş ocaklar ve kuyular vardır. Ocaklarda yanmış tahıl kalıntılarına rastlanmıştır. Bir evde kilden kadın figuru ve keşitli ev eşyaları ortaya çıkmıştır.

Günlük kullanım ve üretimde kullanılmak üzere hazırlanan kil kaplar siyah, gri, kırmızı renkte olup bol çeşitlidir. Monoxrom boyalı seramik ürünler ve minyatür hacimli, iyi cilalanmış siyah ve gri kaplar tam bir sanat eseridir.

Üzerliktepe, Karaköpektepe tunç devri yerleşim birimlerinden bulunmuş gri ve siyah cilalı, üzeri damgalama ve kesme tekniği ile süslenmiş, sade ve boyalı kaplar, çıkırık ige başlıkları, boncuklar, çeşitli taş aletler, süs eşyaları, kilden yapılmış küçük heykeller, çağımızdan III-II bin yıl öncesinde, eski Karabağ'da, çeşitli sanat türlerinin şekillendiğini gösterir.

Yerleşim birimlerinin etrafına yüksek surların, (kontforsların) çekilmesi, orta tunç devrinde, Ön Asya kale inşaatı mimarlığının, eski Karabağ mimari kültürüne tesir ettiğini gösterir.

Karabağ'ın tunç devrine ait mimaride gözlemlenen inşaat özellikleri, eski Nahçıvan ve Ön Asya kale şehirlerinin sırlarında tatbik edilmiştir. Bu benzer hususlar, Karabağ'ın eski şehir merkezlerinin, Nahçıvan ve Ön Asya kale şehir merkezleriyle karşılıklı ekonomik, kültürel ilişkilerini gösterir.

Karaköpektepe taş ve toprak figürler

Orta tunç devrinde Karabağ'da çiftçilik, hayvancılık, bağcılık, üzümculük oldukça gelişmiş.

Sabanla ekim yapılması yaygınlaşınca ve biçer-döver aletlerin (döver, dibek taşı, oraklar v.s.) keşfi ile çiftçilik hızlı bir şekilde gelişmişti.

Ekincilikte "Triticum Sativum L" ve "Triticum durum Dest" buğday türleri, "Hordeum laguneuliforme Bosh kılçıksız arpa türleri yetiştirilmekte ve fazlalık tahıl ürünleri özel kuyularda ve büyük toprak küplerde saklanmaktaydı. Bu dönemde üzümculük de başlamıştı.

Osteoliji kalıntıları, hayvancılıkla geçinenlerin büyük baş hayvan beslediğini gösterir.

Boyalı kapların üretimi, ekonomik kültürel alakalar sonucunda Aras çayı boyunca ve Köndelen çay, Gargarçay orta tunç devri yerleşim birimlerinde yaygınlaşmış, Karabağ abideleri için karakteristik özellik sayılan gırı ve siyah çilalı, özellikle de, süslemeli kil kaplar Nahçıvan'da da yaygınlaşmıştır. Eski Karabağ sanatkarları komşu bölgelerle sınırlı kalmayıp, ön Asya ve Yakın Doğu merkezleriyle de kültürel ve ekonomik ilişkiler kurmuşlardır.

Karabağ, orta tunç devri yerleşim birimlerinde tunç eşyalar, hançer, çuvaldız, küpe, bilezik vs. çıkarılmıştır.

Orta tunç devri iş aletlerinin ve silahların (dibek taşı, havangdeste, monte edilebilir orak dişleri, topuz başları, taş döven) bir kısmı taştan hazırlanmıştır.

Orta tunç devrinde, Karabağ'da dokumacılık gelişmişti. Evlerden çıkarılan çıkırık iğleri, kemik tarak ve dokuma tezgahlarında kullanılan kirdid türü kemik aletler bu zanaatın ileri seviyede geliştiğini gösterir.

Karabağ'da orta tunç devrinde çifçilik, ve hayvancılıkta üretimin, sanat alanlarının, hızla gelişimi sosyal, ekonomik ve toplumsal ilişkilere önemli değişiklikler getirmiştir. Sosyal sınıf farklılığı ve ekonomik eşitsizlik artmış, sınıf farklılığına sahip toplum sistemi şekillenmiştir.

SON TUNÇ ve İLK DEMİR DEVRİNDE KARABAĞ

Eski Karabağ sakinlerinin ekonomik, sosyal, kültürel hayat tarzında çağımızdan XIV – V. asır önce yeni bir olgunlaşma süreci yaşanmıştır. Karabağ'ın son tunç ve ilk demir devri için Hocalı medeniyeti karakteristiktir.

Karabağ'ın son tunç ve ilk demir devrinin tarihini ve kültürünü öğrenmek için asıl kaynaklar Hocalı medeniyetine ait evler ve kabir abideleridir.

Hocalı somut kültür abidelerinde – Üçtepe (Ağcabedi), Resultepe Namazlıtepe (Ağdam, Hındırstan köyü), Sarıcalı tayı tepsi (Ağdam ilçesi, Çemenli köyü yakınları), Büyük tepe, Beşirtepe (Ağdam), Su tepesi, Canavar tepesi (Ağcabedi, Kaynak köyü), Binettepe (Ağcabedi ilçesi, Polatlı köyü), Tomaktepe (Terter), Göytepe (Ağdam, Göytepe kö-

Hocalı tunç Kemerleri

yü) Şortepe, (Berde, Şatırlı köyü) Karatepe (Ağdam, Şıhbabalı köyü), Mısır kışlağı (Ağdam, Papravend köyü), Zergertepe ve Şekerciktepe (Kuruçay ve Köndelen çay vadisinde) yerleşim birimlerinde arkeolojik incelemeler yapılmış, zengin parçalar elde edilmiştir.

Hocalı medeniyetinin çeşitli tipte defin abideleri, Şuşa kent lahitleri, Dovşanlı (Dovşanlı köyü), Ballıkaya, Sırhavend (Sırhavend köyü), Ahmahı höyükleri (Ahmahı köyü) ve Karabulak mezarlığında (Kuruçay ve Köndelen çay vadisinde) araştırılmıştır.

Hocalı kabir abidelerinden zengin tunç mamüller: teberzin balta-lar, hançerler, kılıçlar, yabalar, at silahları, ok ve mızrak uçları, kemerler,

süs eşyaları (bilezik, yüzük, küpe, kuş figürleri, akik, şişe boncuklar) ve keşitli seramik örnekleri elde edilmiştir.

Hocalı medeniyeti, Gedebe, Gence, Şemkir medeniyetlerinin gelişmesi ve şekillenmesine etkide bulunmuştur.

Hocalı medeniyetinin Karabağ için tipik sayılan, çömlek çarkında hazırlanan siyah ve cilalı çeşitli kap örnekleri (küp, çömlek, heyre ve cam türü) üzerleri geometrik süslemelerle bezenmiş, ve beyaz macun ile minalanmıştı (inkrustasi).

Hocalı medeniyetini oluşturan halkların sosyal, toplumsal-siyasi hayat tarzı ve manevi değerleri (dini – ideolojik görüşleri, defnetme مراسمleri, inançları vs.) ile ilgili konular, Hocalı (2-6, 8, -15-22, 31, 19, 21, 27, 28, 29, 32) Beyimsarov höyüklerini (1, 2, 5, 7, 14, 16, 2, 4, 18, 12, 17, 19, 15, 85, 2, 4, 5, 6, 7, 10, - 17, 19, 8, 9, 5) “İlisu” mezarlığının, “Daşlıçöl” lahitlerinin, Gülablı abidelerinin, Sarı Çoban höyüğünün arkeolojik araştırması sonucu daha detaylı olarak öğrenilmiştir.

Gargarçay ve Terterçay havzalarında son tunç ve ilk demir devrine ait kabir abideleri için en çok kullanılan höyükler, coğrafi konumuna uygun olarak dağlık ve dağ eteği kesimlerde taşla örtülmüş kum ve toprak karışığı höyükler, ovalarda ise toprakla örtülü höyükler olarak gözlemlenir. Dağlık bölgenin (Şuşa, Gülablı, Ahmahı, Dovşanlı, Demkolu, Gülyatak, Hocalının ana abideleri) kabirler genellikle lahit şeklindedir. Höyüğün altındaki, dikdörtken toprak kabirlerin duvarları gec karışımı ile sıvanmıştır.

Höyüklere defnetme adeti eski Türk halkları için karakteristiktir.

Hocalı Kurganı

Höyüklerin yayılma bakımından Karabağ ön sıralardadır. Kafkas'ta en eski höyükler sadece Karabağ'da olup, çağımızdan IV-III. bin yıl öncesine dayanır. Kafkas'ın eski Türk halkları çağımızdan III. bin yıl öncesinden itibaren yaylalara hayvancılıkla meşgul olmuş, bu alan yaygınlaşınca dağlık arazilere yerleşmiştir. Özellikle Küçük Kafkas'ın dağ meralarında, bol yem kaynağı olan yaylalarda mevsimlik evler yapmışlardır. Bu yerleşme süresi çağımızdan önceki II-I. bin yıllıkta daha da yaygınlaşmıştır.

Güney Kafkas'ta yerleşik ekincilik ve hayvancılık için en ervelişli şartlar Karabağ'da mevcuttur. Çağımızdan II-I. bin yıl önce Karabağ'ın hayvancılıkla uğraşan halkları, Küçük Kafkas'ın dağ yaylalarına sahip olmuşlardır.

Şu anki Ermenistan arazisinde, Göyçe gölü havzasında ve çevresinde, bütün Ermenistan'da mevcut bulunan höyüklerin büyük çoğunluğu eski Türk kökenli, hayvancılık yapan halklara ait höyük abideileri çağımızdan II-I. bin yıl öncelere ait olup arkeolojik verileri, Karabağ'ın Üzerliktepe şehir medeniyeti ve Hocalı medeniyeti ile ilgilidir.

Fakat Ermeni araştırmacılar sahtekarlık ederek, bu eski Karabağ medeniyetini, “Sevan-Üzerliktepe” medeniyeti olarak yorumlamış ve bu şekilde, eski Karabağ medeniyetinin Ermenilere ait olduğunu göstermeye çalışmışlardır.

Son tunç ve ilk demir devrinde, Karabağ sakinleri yerleşik çiftçilik ve hayvancılıkla meşgul olmuşlardır. Bunun yanında, ayrı ayrı kültür merkezlerinde sanatkar ve ticaret erbabı sınıfları da şekillenmiştir.

Nehre uzak yerlerde suni yolla sulama usulüyle çiftçilik yapılması uygulanması, Mil-Karabağ düzlüğünde, üretimin bütün alanlarında verimin oldukça artmasına, ahalinin ihtiyaçlarını karşılayacak seviyeye gelmesini sağlamıştır.

Üçoğlan, Cüttepe, Velibeytepeleri, Çınartepe, Karatepe, ve diğer yerleşim birimlerinin su kaynaklarına yakın yerlerde kurulması, bu suni sulama uygulanmasının yaygınlaşmasıyla ilgilidir.

Daha eneolit devrinde Karabağ'da temelleri koyulan suni sulama usulu çiftçilik kültürü, (Çalağantepe), tunç devrinde özellikle de onun son devresinde daha da gelişmiştir.

Son tunç devrinde madenciliğin gelişmesiyle, çiftçilik aletlerinin

kalitesinin daha da artmasını sağlamıştır. Bu dönemde tahılın yetiştirilmesinde, monte edilebilen çakmaktaşı ve obsidian oraklarla birlikte, tunç orakların da yaygın olarak kullanılması biçme işlemine hız kazandırmıştı. Tahılın harmanlanmasında öküz ve at koşum aletlerinden, bunun yanında taş ve tahta dövenden yararlanılmıştır.

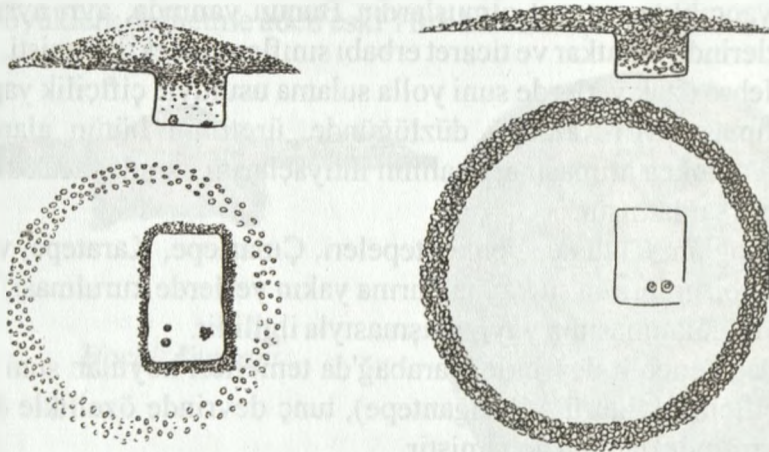
Tahılın işlenmesi, öğütülmesi işlemlerinde dipek taşları, ve sürgeçlerden yararlanılmış, ekmek, toprak mangallarda (Üçtepe ve Karatepe evleri) pişirilmiştir.

Hayvancılığın da ekonomide büyük payı olmuş, yarı göçebe yayla hayvancılığı tam teşekkül etmişti. Temelleri, Çağımızdan III. bin yıl önce koyulmuş olan ve II. bin yıllığın I. yarısında hayli gelişen yayla hayvancılığı çiftçilikten tamamen ayrılmıştı.

Sosyal iş bölümünün bu ikinci kolu, tunç devrinde daha da yaygınlaşmıştır. Küçükbaş hayvanların çabuk çpğalması sayesinde hayvancılıkla meşgul olanlar zenginleşmiş, toplumda eşitsizlik ve sınıf farklılığının süratle şekillenmesine sebep olmuştur. Hayvancılığın gelişiminde atçılığında özel bir yeri vardı.

Son tunç – ilk demir devrinde Karabağ'da, hayvancılık çok önemli ve ayrıcalıklı meslek haline gelmiştir.

Abidelerden elde edilen osteolojik kalıntılardan, (küçük ve büyükbaş hayvan, at ve deve kemikleri) sakinlerin ana geçim kaynağının hayvancılık olduğu gösterir.

Karabağ Borsunlu kurganı

Hocalı, Tavşanlı, Borsunlu, Beyimsarov, Sarıçoban höyüklerinden, Üçtepe, Karatepe yerleşim yerlerinden büyükbaş ve küçükbaş hayvan kemikleri, Karabulak höyüğünden ise deve iskeleti bulunmuştur.

At kemikleri ve iskeleti, Tavşanlı, Borsunlu (8 baş), Beyim Sarov (6 baş) Sarı Çoban (16 baş) höyüklerinden çok sayıda elde edilmiştir.

Eski Karabağ'da koşumluk ve binmek üzere, hususi cins atlar yetiştirilmiştir. Höyüklerde, defnetme merasimlerinde, ahiret hayatında olan inancın eseri olarak ve kurban edilmek suretiyle kabirlere konan at iskeletleri ve ölene ait zengin silahlar bunu ispat eder.

Tarımda ve günlük hayatta, harpte çok önemli bir binek olarak kullanılan, tarlalarda sürüm işlerine koşulan at bazen totem olarak da rağbet görmüştür. Yayla hayvancılığı sırasında attan hem binek olarak hem de göçlerde yük taşıma aracı olarak yararlanılmıştır. Karabağ, Güney Kafkas'ta atçılığın ilk ve ana vatanı olmuştur. Karabağ atları, komşu bölgelerde de meşhurdur.

Karabağ'da deveciliğin oluşması ve yaygınlaşması, bu eski medeniyet ocağının daha uzak ülkelere ticari ilişkiler kurulmasına imkan vermiştir.

Karabulak mezarlığından (5 nolu höyük) elde edilen iki devre iskeleti, son tunç devrinde Karabağ'da, deveciliğin gelişmesi ve Orta Asya ülkeleri ile ekonomik – kültürel ilişkiler işaret etmektedir.

Bağcılık, üzümculük, son tunç devrinde, yeni bir üretim sahası olarak inkişaf etmiştir. Beyim Sarov höyüğünden badem çekirdekleri, Borsunlu höyüğünden üzüm ve şarap kalıntıları bulunması bunu ispat eder.

Karabağın son tunç devrine ait sanat ürünleri, bu diyarda sanatın çok yönlü olduğunu ve yüksek seviyede geliştiğini olduğunu gösterir. Metal imalatı, çönlükçilik, dokumacılık, taş ve kemik işleme alanında elde edilen başarılar çok çeşitli ve kaliteli sanat ürünlerinin imalatını gösterir.

Metal işleme sanatı alanındaki hızlı gelişme Mehmandağ bakır, polimetal yatakları, Laçın (Deve boynu) maden yatakları ile alakalıdır.

Son tunç ilk demir devrinde Karabağ abidelerinden elde edilen silahlar (teberzin baltalar, yabalar, kılıç, hançer, mızrak, ok uçları vs.) savaş aletleri (çeşitli şekilde zırhlar, kalkanlar) at levazimatları (gen, dizgin vs.) süs eşyaları (bilezik, gerdanlık, küpe, yüzük ve boncuklar) iş aletleri (yassı baltalar, bıçaklar, keski, çuvaldız ve igneler) bu bölgede metal işlemenin çok yönlü geliştiğini gösterir.

Karabağ-Tunç devri süs eşyaları

Hocalı medeniyetine ait metal ürünlerde gözlemlenen sanatsal görkem, eski dünya metal sanatının alanında, kendine has yeri olduğunun ispatıdır.

Demirin keşfi ile hazırlanan kaliteli iş aletleri ve silahlar, ekonominin ve kültürün gelişimine büyük hız kazandırmıştır.

Son tunç ve ilk demir devrinin çömlekçilik ürünlerindeki çeşitlilik dikkat çeker. Bu dönem seramiği, süslemesindeki sanat zenginliği, kilinin içeriği ile diğerlerinden ayrılır.

Kil kaplar (küp, çömlek, bakraç, bardak, maşrapa, sahan, mangal, heyre, pars, berni) mantar şekilli çıkıntılar, çizme baskı, süyreme usulü ile çeşitli şekiller de hazırlanmıştır. Üzerleri fire şeklinde, çan ağacı desenli, dalgalı, dikey, yatay ve noktalı hatlarla süslenmiştir.

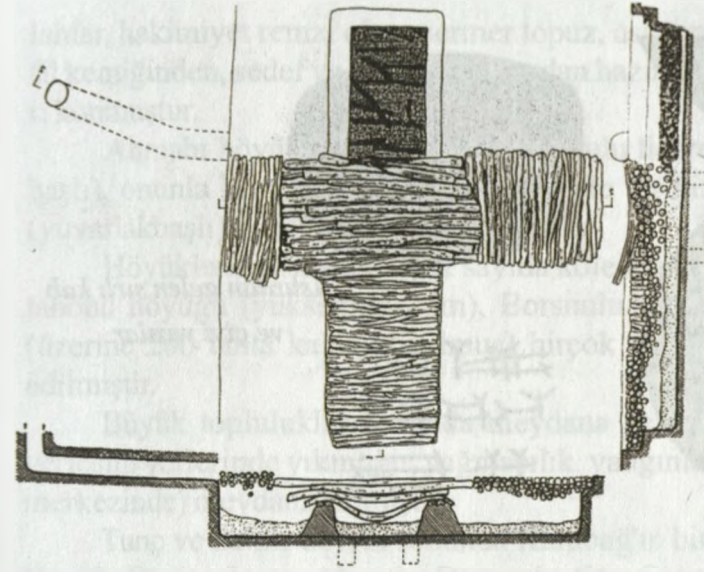
Son tunç ilk - demir devrinde taş işleme alanında yontma, parlatma, cilalama, oyma, delme, dövme usulleri kullanılmaya başlanmıştır. İnce bir zevkle hazırlanan taş kadeh, Hocalıda bulunmuştur.

Hocalı, Borsunlu, Beyim Sarov, Sarı Çoban höyüklerinden daha çok kemik eşyalar elde edilmiştir.

Borsunlu, Beyim Sarov, Sarı Çoban elde edilen yüzeyi insan tasvirleriyle süslenmiş at kaytarganları, üzeri hızırlama tekniği ile üç yapraklı nakışlarla bezenmiş pilek çemberler, yüzeyi çizme ve oyma usulü ile süslenmiş silindirik eşyalar, eski Karabağ sanatçılarının el emeği, dekoratif, uygulamalı ince sanatları güzel ve nadir örneklerdendir.

Son tunç ve ilk demir devrinde Karabağ'da dokumacılık sanatı da gelişmişti. Bunun için hammadde kaynağı, küçükbaş hayvanlardan elde edilen yün ve gezil olmuştur. Borsunlu ve Sarıçoban höyüklerinden elde edilen birçok tunç eşya üzerinde kumaş izleri, yün kumaş kalıntıları, hasırlar, o döneme ait, dokumacılık hakkında bilgi verir.

Tunç ve ilk demir devrinde Karabağ sakinleri ile komşu halklar, ve

Sarıçoban Kurganı

Ön Asya merkezleri arasında alış veriş oldukça gelişmişti. Karabağla değiş tokuş usulü ile Ön Asya'dan kalay, hançerler, üzeri kabartma hayvan figürleri ile süslenmiş altın mühür vs. getirilmiştir. Karabağ (Tavşanlı) mühürleri Tepe-Sialk (İran) mühürleri ile aynıdır.

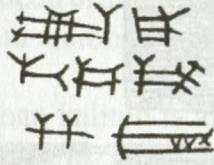
Karabağ taifelerinin Babilistan ve Asurlular ile de ilişkileri olmuştu. Hocalı abidelerinde, üzerine civi yazısı ile Asur hükümdarı, Adad-nirari'nin adı hakkolunmuş boncuk bulunmuştur. Hocalı höyüklerinde (1, 11, 14, 18, 20, 120 Nolu höyükler) boncuklar, levhalar, kaplan başı tasviri bir levha, Tavşanlı'da silindirik mühür, boncuklar, Borsunlu'da (Büyük höyükten): altın kemer tokası, fil kemiğinden yapılmış eşyalarda inkrustasi gibi kullanılmış levhalar, tunç düğmeler, çivi ve iğneler, üzeri ince bir tabaka altında kaplanmış ve tamamen altın eşyalar, bu dönemde Karabağ'da metal işleme sanatının şekillendiğini gösterir.

Tavşanlı, Hocalı, Borsunlu ve Beyim Sarov abidelerinden elde edilen cam boncuklar Mısır, Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Finike ile Karabağ arasındaki takas usulü alışverişi gösterir.

Borsunlu, Sarı Çoban, Ahmahı, Kerkicahan, Beyim Sarov, ve Karabulaktan'tan elde edilen, fil kemiğinden yapılmış, bir kısmının üzeri pasta, sedef, kıvılcık ve tunçla inkrustasi uygulanmış eşyalar nadir sanat örnekleridir.

*Asurdan gelen sırlı kab
ve çivi yazılar*

Karabağ'a takos yolu ile getirilen Hind-Çin, Malezya, İngiltere-İspanya kökenli kalay, metal işleme sanatında yeni başarılar kazanılmasına sebep olmuştur. Kültürel ve iktisadi alakaların oluşması ve gelişiminde binek ve koşum hayvanı olarak önemli bir yeri olan atlar takas vasıtası olarak da kullanılmıştır.

Son tunç –ilk demir devrinde Karabağ'da maddi eşitsizlik daha da belirginleşmişti. Toplumun zengin ve fakir sınıfları belirlenip kesin olarak farklılaşmıştı. Zengin aileler, hal idarecileri ve savaşçılar öz mülkiyetleri ile toplumun normal arasında fark artmış, asiller tabakası, ileri gelenler zümresi oluşturulmuştur.

Ekonomik ve siyasi bakımdan fakir ve zayıf küçük topluluklar, kuvvetli ve nüfuslu toplulukların etrafında toplanmıştır. Karabağ'da başlayan açık, sosyal – toplumsal sınıflaşma ve eşitsizlik Karatepe yerleşim biriminde, Hocalı, Tavşanlı, Ahmanı, Borsunlu, Beyim Sarov, Sarı Çoban höyüklerinde ve başka abidelerde de gözlenmiştir.

Zenginlere ait büyük lahitler, defnedilen kişiyle birlikte zengin teçhizat, kul ve hizmetçilerin, çok sayıda atların bulunması sosyal ve toplumsal eşitsizliğini gösterir.

Borsunlu höyüğünde, kabir bölmesinde (25, 6m²; 32×4m) bir liderler, tahtadan yapılmış, tunç ve altın lehvalarda süslenmiş, taht şeklinde bir yatak üzerinde defnedilmiştir. Kabir bölmesinde, iş aletleri, tunç si-

lahlar, hakimiyet remzi olan mermer topuz, asa, seramik örnekler, altın, fil kemiğinden, sedef ve kıymetli taşlardan hazırlanan zengin süs eşyaları konmuştur.

Ahmahı höyüğünde, zengin bir topluluğa lidere, dolixokefal (uzunbaşlı), onunla beraber oturtulmuş vaziyette bir hizmetçi ve braxikefal (yuvarlakbaşlı) tip bir insan defnedilmiştir.

Höyüklerin inşaatında çok sayıda köleden istifade edilmiştir. Sultanbud höyüğü (yüksekliği 25m), Borsunlu ve Sarı Çoban höyükleri (üzerine 200 tahta kalas konulmuş) birçok işçiden faydalanarak inşa edilmiştir.

Büyük topluluklar arasında meydana gelen çatışmalar sırasında yerleşim yerlerinde yıkıntılar, yağmacılık, yangınlar (Karatepe yerleşim merkezinde) meydana gelmiştir.

Tunç ve demir devrin sonunda Karabağ'ın bir takım abidelerinde, Hocalı, Beyim Sarov, Ahmahı, Borsunlu, Sarı Çoban höyüklerinde gözlemlenen eşitsizlikler; bu dönemde ilkel harp mesleğinin şekillenmesi, sosyal eşitsizliğin meydana gelmesi ve daha da derinleşmesi nihayet ilkel toplum kuruluşunun dağılmasına sebep olmuştur.

Çağımızdan önceki I. bin yıllığın ortalarında, ekonomik ve siyasi bakımdan hayli güçlenmiş büyük topluluklar sınırları belirlenmiş arazilere sahip olmuşlar, hususi kale şehri etrafında toplanarak Eski Mezopotomiya'da olduğu gibi ilk devlet kurumlarını teşkil etmişlerdir.

Bu dönemde Karabağ'da ve ona komşu Kür – Aras ovası bölgelerinin asıl halkı, Türk soylu gerger (kenger), gargar (Strabon'a göre) toplulukları yaşamışlardır. Çağımızdan önceki I. bin yıllıkta Karabağ'da bu topluluklar birleşerek ilk devlet kurumlarını teşkil ettiler. Güney Kafkas'ta ekonomik, siyasi konumu hayli güçlenen Karabağ ve komşu bölgelerin Türk halkları birleşerek, İran-Ehameni devletinin ve diğer yabancıların aralıksız baskınlarını önlemek, öz topraklarının bağımsızlığını sağlamak amacıyla birleşerek çağımızdan önceki IV. asırda eski Azerbaycan-Arnavut devletini kurmuşlardır. Böylece Karabağ, Azerbaycan'ın eski devletçilik tarihinde önemli rol oynamıştır.

İSTİFADE EDİLMİŞ EDEBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopedisi, c.v, Bakü, 1979
2. Azərbaycan tarihi, Bakü, 1994
3. Caferov E.Q. Kuruçay deresinde, Bakü, 1990
4. Caferov E.Q. Azərbaycanın İlk Sakinleri, Bakü, 2004
5. Ceferov H.F. Azərbaycan e.e. IV minilliyin axırı - I minilliyin evvellerinde (Karabağın Qarqarçay ve Terterçay hövzələrinin materialları əsasında), Bakü, 2000
6. Caferov K.F. Связи Азербайджана со странами Передней Азии, Баку, 1984
7. Caferov K.F. Древнейшие связи азербайджанских племен со странами Ближнего Востока, Баку, 1986
8. Aliyev V.H. Azərbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti, Bakü, 1977
9. Hüseynova M.A. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа, Баку, 1989
10. Hüseynova M.M. Древний палеолит Азербайджана, Баку, 1985
11. Hüseynova M.M. Uzaq daş dövrü, Bakü, 1973
12. Hüseynova M.M. Azərbaycan arxeologiyası. Daş dövrü, Bakü, 1976
13. Hüseynova M.M., İsmayılov Q.S., Quliyev İ.M. Azərbaycan arxeoloji abidələri, Bakü, 1981
14. İsmayılov Q.S. Quruçay ve Köndelençay vadisində qədim mədəniyyət izləri, Bakü, 1981
15. Nərimanov İ.G. Культура древнейшего земледельческого-скотоводческого населения Азербайджана, Баку, 1987.

Вели Алиев

Карабах

(Древний период)

Предисловие

Эту книгу я посвящаю незабвенной памяти наших почтенных предков, покоящихся на карабахской земле, древней колыбели Азербайджана, памяти ходжалинцев, мужественных сынов Родины, которые в 90-е годы XX-го столетия героически сражались с армянскими палачами и, будучи, зверски убиты в результате геноцида, осуществлённого армянскими захватчиками, поднялись на почётную вершину шехидства.

Пусть все народы мира, прочитав эту книгу, узнают, что Карабах – это древний и вечный очаг культуры народа Азербайджана тюркского происхождения. Древние жители Ходжалов ещё в IV-I тысячелетии до н.э. создали на Южном Кавказе высокую культуру, являющуюся носителем общечеловеческих ценностей на стыке Европы и Азии, заложили основу мастерства металлургии и металлообработки и развили данную область до высочайшего уровня.

К большому сожалению, во времена расцвета современной цивилизации в результате коварного военного вторжения, город Ходжалы, его древняя материальная культура были варварски разрушены, сожжены и уничтожены, а население подвержено трагическому геноциду.

В феврале 1992 года, ровно в 9.00 часов вечера кровожадные вооруженные армянские бандформирования в составе и при помощи «наемного» русского механизированного стрелкового 336-го полка, дислоцирующегося близ Ходжалов, вторглись на территорию города и учинили кровавый геноцид. В этой бойне было истреблено 613 человек, 487 тяжело ранено, 1275 человек взято в плен, 8 семей было уничтожено полностью. Ходжалы был сожжён и превращён в руины.

Введение

Карабах – родовой корень, колыбель культуры азербайджанского мугама, рожденного под звуки песен наших прадедов и, звучавшего на протяжении тысячелетий, это святая земля наших тюркских предков, связанная с Азыхом – прародиной первобытного человека на территории Южного Кавказа.

Будучи родиной первобытного человека в Азербайджане и одним из самых древних очагов культуры, Карабах, начиная от Малых Кавказских гор, охватывает территории, находящиеся между реками Кура и Аракс, состоит из плоскогорья и равнинных частей. Карабахское плоскогорье располагается между Зангезурской и Карабахской горными цепями.

Карабахское плоскогорье с севера и востока окружено горной цепью, с запада озером Гейча и Зангезуром. Поверхность плоскогорья покрыта базальтом и андезитами верхнего Плиоцена и Антропогена.

На поверхности образовались осадки вулканогенных горных пород в цепи Мела, Палеогена и Неогена. Плоскогорье сужается к югу и, завершаясь между Базар-чаем и рекой Хекери в виде треугольника, разделяется речными оврагами. На равнинах с лавой, образованной в результате извержений, обнаружены потухшие крупные вулканические конусы.

Тертер-чай, Ходжаз-чай Забух-чай, Базар-чай начинаются с карабахского плоскогорья, озёра Ала Гелляр, Гарагелль располагаются на этом плоскогорье. Субальпийские луга, расположенные на значительной территории, являются наиболее удобными для скотоводства.

На северо-западе карабахская цепь отделяется от плоскогорья речным оврагом реки Тертер и Муров-дагом, на западе же рекой Хекери. Самые высокие точки Карабахского плоскогорья – Гыз-гала (2843 м.), Бёюк-Кирс (2725 м.). На плоскогорье имеются источники минеральных вод Туршсу и Ширван.

Юго-восточная оконечность горной цепи, опускаясь в сторону

Араз-чая, переходит в равнину горного подножья. Хачин - чай, Гаргар-чай, Кёнделен-чай, Гуру-чай, Гозлу-чай и др. реки начинаются с карабахского плоскогорья.

Карабахская равнина на северо-западе граничит с Гянджа-Газахской равниной, с запада горной цепью Муров-дага, с юга и юго-востока – Мильской равниной.

Река Кура отделяет Карабах от Ширванской равнины. Поверхность равнины несколько гориста и покрыта террасами. На территории карабахской равнины (в Тертере), имеются нефтяные залежи. Климат умеренный и сухой субтропический.

На территории карабахской равнины, на относительно маленьком участке, произрастают жвачное дерево, дуб, вяз и много диких фруктовых деревьев (алыча, груша, кизил, орех, фундук, шишки и др.) и ягод. На берегу реки Куры имеются тугайские леса (дуб, вяз, ива и др.), есть кустарники.

Для подножья гор характерна серая и коричневая почва, для гористой же местности характерна гористо-лесная и гористо-луговая почва.

Разнообразна и фауна Карабаха. Здесь много хищных зверей.

Полезные ископаемые – это залежи меди, железа и полиметаллов (Мехман-даг), литографский камень (Мирикент) и др. ископаемые.

В этом регионе располагаются: Лачын, Кельбаджар, Шуша, Ханкенди, Ходжалы, Аскеран, Агдам, Евлах, Барда, Тер-тер, Агдере, Ходжавенд, Физули, Джебраил, Агджабеди, Бейлаган.

Благоприятные природные географические условия: плодородные земли равнинной территории, богатые альпийские луга горных территорий, а также залежи различных полезных ископаемых уже во времена первобытно-общинного строя создали здесь предпосылки для заселения его человеком, эволюции в области хозяйства и культуры и превращения его в один из главных очагов культуры Южного Кавказа.

Профессор Вели Алиев

Историография древнего Карабаха

Систематическое изучение истории Карабаха началось с XIX века. История древних карабахцев была определена и изучена на основе материально-исторических памятников, разрозненных материалов и письменных источников.

Древность Карабаха, его материально - культурные памятники особенно стали привлекать внимание иностранных путешественников и вообще исследователей - любителей с начала XIX века.

Раскопки, проводимые ими, служили не столько изучению древней истории Карабаха, сколько носили характер грабежа. Путешественники, прибывавшие в Азербайджан и, в частности, в Карабах исследователи-любители (представители различных профессий) вели раскопки, в основном на территории захоронений, относящихся к IV-I тысячелетию до нашей эры, то есть к бронзовому и железному веку. Обнаруженные культурно-исторические образцы были вывезены за рубеж и до сих пор хранятся в известных музеях мира, как ценнейшие и редчайшие экспонаты. Эти материалы представляют собой большую значимость в изучении древней истории Карабаха.

После Гюлистанского 1813 года и Туркменчайского договоров 1828 года земли, находящиеся к северу от р. Аракс отошли к России, что несколько облегчило доступ сюда европейцев.

Французский путешественник Дюбуа де Монперо в 1834 году прибыл в Карабах, посетил Шушу и Гянджу, и представил сведения об увиденных в Шахбулаге и Тертере исторических памятниках.

После утверждения на повестке дня Российского Императорского Археологического комитета вопроса о кавказской археологии, как основного вопроса, внимание и интерес к Азербайджану и, в особенности к Карабаху, значительно возросли.

В 80-е годы XIX - го века грузинский учёный Г.О.Силосани зарегистрировал памятники Бардинского кургана. По поручению Российского Географического Общества Дж. Вейсенгофф представил информацию о памятниках курганов Учтепе, Боят,

Ефетли, Барда, Султанбуд, Ходжалы, находящихся на территории Миль-Карабахской равнины и Нагорного Карабаха..

Немецкий исследователь Эмиль Реслер, работавший в Шушинском реальном училище, в 1891, 1893, 1895, 1897 - годах вёл раскопки вокруг городов Шушакента и Шуши, а также вблизи Дашалты Чанахи, Мехтикента.

Он же поблизости деревни Гюлаблы, Агдамского района, вел исследовательские работы в захоронениях курганов Набитэпе, Кирпичтэпе.

Э.Реслер в средних течениях бассейна реки Хачин-чай в 1893, 1894- х годах в Арчадзоре, в Детголу в 1896, 1897-х годах Баллыгая-Сирхавенде, в 1897-м году в Ахмахе вёл раскопки в курганах и могильных захоронениях, относящихся к бронзовому веку. Он же в 1894-95, 1897-е годы на территории Гаргар-чая, Ходжалы-чая и Илису-чая обнаружил более 20 курганов и каменных склепов. В 1895-м году в Гаракёпектэпе, находящемся в Физулинском районе, а в 1897-м году в Гала-тэпе, расположенном в Агджабединском районе были проведены поисковые работы.

Шуша

Богатые материально - культурные памятники были собраны (в 1898-м году) при исследовании курганов Зерти, Сенгер и Кетти-тэпе, расположенных в горной зоне Карабаха и сведения об этом были опубликованы в сборнике Российской Императорской Археологической Комиссии, а также в Немецком Археологическом, Этног-

Карабах. Ханкенди

рафическом и Антропологическом сборниках.

В 1896 - ом году, посланные в командировку на Южный Кавказ по линии Московского Археологического Общества М.Сысоев и Г.Садиги провели исследования в регионах Шуши и Лачина. В 1926-м году на территории, где находились карабахско-ходжалинские памятники, под руководством И.Мещанинова и с участием Дж. Насифи, И.Азизбекова, А.Алекперова, И.Джафар-заде, Т.Пасека, Б.Латинина был составлен топоплан древнейших памятников Гаргарчайского и Ходжалычайского бассейнов.

Были определены ареалы распространения памятников культуры Ходжалы и проведены раскопки на поле Баш «кургана» и в местечке – «Каменное озеро», находящегося на левом берегу Гаргар-чая, в захоронениях относящихся к бронзовому веку.

Экспедициями, проводимыми И.И.Мещаниновым, были зарегистрированы новые памятники на Миль-Карабахской равнине и Нагорном Карабахе (в 1927, 1929, 1933-м годах), была разработана археологическая карта территории.

Естествовед Е.И.Гуммель в 1938-1939-м годах проводил раскопки исторических памятников Керкиджахана, Ханкенди, Ходжалов, предпринял попытку определить хронологическую эпоху памятников, опубликовал научные данные о роде занятий, хозяйственной деятельности и культуре населения Карабаха.

Академик Б.Б.Пиотровский в своей работе «Закавказская археология» (1949) сообщил об археологических памятниках бассейнов рек Гаргар-чай и Тертер-чай. К.Х. Кушнарёва и Т.Х.Чубинишвили упоминали в своих работах об исторических памятниках Карабаха эпохи бронзового века.

В 50-е годы XX столетия совместная экспедиция Археологического института Академии Наук СССР и института Истории Академии Наук Азербайджанской ССР под руководством археолога-кавказоведа А.А.Иессена провела исследования археологических памятников на территории Миль-Карабаха, в зоне Наргизтэпе, Учтэпе, Ходжалов, Узерликтэпе эпохи бронзы.

В конце 50-х годов XX-го века А.А.Иессен обнаружил остатки нескольких населенных пунктов, соответствующих энеолиту и бронзовому веку в нижнем течении Кёндэлен-чая, провёл раскопки в могильных захоронениях.

В середине 60-х годов XX-го века И.Х.Нариманов выдвинул научные гипотезы о культуре энеолита и первого бронзового столетия на основе памятников Гарахаджи, Гуттэпе, Лейлатэпе на территории Карабаха.

М.М.Гусейнов в 1960-м году на левом берегу Гуру-чая, в лагере Азыхской пещеры обнаружил 10 культурных пластов, относящихся к древней, средней, верхней ступени мустье.

В 1963-м году исследовательские работы в Азыхской и Тагларской пещерах были расширены. Совместные исследования М.Гусейнова, Д.Гаджиева, А.Мамедова, Н.Ширинова, В.Величко, А.Джафарова, В.Гаджиева, С.Алиева, М.Сулейманова показали, что Карабах является самой древней родиной человека на Южном Кавказе.

В 1964 –м году Г.С.Исмаилов провел исследования в долинах Гуру-чая и Кёндеден-чая, в населенных пунктах, относящихся к

энеолиту и бронзовому веку (Гюнештэпе, Хантэпе, Гаракепектэпе, Гюльтэпе, Шомулутэпе, Узунтэпе, Мейнетэпе, Зергертэпе и пр.). В Гаракепектэпе были выявлены факты хозяйственной и культурной деятельности населения Карабаха в период бронзы, раннего железа, в эпоху античности и средних веков.

Г.С.Исмаилов исследовал населенные пункты, расположенные в зоне альпийских лугов Кельбаджарского района на протяжении верхнего течения Тертер-чая, относящиеся к скотоводческим племенам эпохи ранней бронзы, и носящие сезонный характер, исследовал также тамошние наскальные изображения.

В исследовании Р.М.Мунчаева «Кавказ на заре бронзового века», (1975 г) были даны сведения о хронологии и этнической принадлежности курганов бронзового века Карабаха.

В 1980-88-ом годах Х.Ф.Джафаров на территории Карабаха, провёл широкие археологические исследования. Он вел раскопки курганов «Едди тэпе», Хорузлу, Саров, Беим Саров, Борсунлу, Джамилли, Дамирчилер, Эвоглу и населенного пункта Тохмагтэпе вблизи сёл Бурудж и Аджи Гервенд. В результате археологических раскопок были исследованы поселения эпохи ранней бронзы Учоглан, Гошатэпе (Джуттэпе), Деирман-ери, эпохи средней бронзы Тохмагтэпе, Чинартэпе, Агтепе, Сарытепе, Гявуртэпе, Миширгышлахы, Гаратэпе, курганы Максудлу, Гейтэпе, Кызыллы Кенгерли, Учоглан, Гузанлы, Сарычобан (Агдам), Борсунлу, Беимсаров, Эвоглу, Хусенли (Тер-терский район), Хусулу, Гайнаг, Баят (Агджабединский район) и на основе выявленного богатого материала были высказаны научные выводы о сельскохозяйственной деятельности древних карабахских племен, об их быте, религиозно-мировоззренческих взглядах и т.д.

Была составлена археологическая карта памятников культуры карабахцев эпохи бронзового века.

Карабах в каменном веке – культура Гуру-чая

Красивейший регион Азербайджана – Карабах, является одним из самых древних мировых очагов цивилизации. Карабах со своим благоприятным природно-географическим климатом, богатой флорой и фауной, является одним из тех мест на земном шаре, где формировалось древнее человеческое общество, то есть первобытно-общинный строй. Азых, Таглар, Зар – это места заселения первобытного человека.

Карабах. Долина Гуручай и Кенделенчай

На территории Физулинского района Карабаха, в пещерах Азых и Таглар, расположенных в долине Гуру-чая были обнаружены места стоянки первобытного человека. Обнаруженная здесь в 1968 году культура каменного века названа культурой Гуру-чая. Древний человек в этой долине Карабаха поселился 2 миллиона лет назад.

Изначально они жили в лагере Гуру-чайской долины. Позже в связи с переменой климата – похолоданием, они расположились в Ахызской и Тагларской пещерах.

Азыхская пещера одна из самых великолепных карстовых пустот, имеющих на Южном Кавказе. Длина пещеры 400 метров, общая площадь 11200 м². В пещере имеются высокие залы (20-25 метров), различные переходы и необыкновенные сталактиты.

Вход в Азыхскую пещеру (вид изнутри).

В результате археологических раскопок у южного входа в пещеру и в сообщающихся с ним двух залах были обнаружены культурные пласты(10), относящиеся к различным стадиям каменного века. Эти пласты хранят в себе следы тысячелетий, начиная с каменного века вплоть до средневековья.

С точки зрения стратиграфии, такая локальная последовательность деятельности человека впервые наблюдается именно в Азыхе.

Карабах. Фрагмент человеческой челюсти, (азыхантропа) найденной в Азыхе.

Первое заселение пещеры началось в эпоху культуры Гуру-чая (УП-Х пласты). Обнаруженные в этих пластах орудия труда имеют большое сходство с восточно-африканской культурой Олдувай.

В III-м пласте Азыха были обнаружены останки первобытного человека, относящиеся хронологически к культуре Мустье. В верхних слоях Азыхской стоянки (**I-П пласты**) прослеживаются следы культуры энеолита, бронзового и средних веков.

Первая ступень культуры Гуру-чая охватывает доашельский период палеолита, вторая ступень охватывает раннюю и среднюю эпоху Ашеля, третья же ступень охватывает эпоху Ашель и Мустье. Эта цивилизация родилась около 2 миллионов лет назад, прошла становление и завершилась приблизительно 700 лет назад.

Были обнаружены многочисленные грубые орудия труда, изготовленные из галечных камней – секачи, орудия кубической формы, скребницы и много осколков. Здесь были выявлены орудия для рубки (весом 4-5 кг).

На последней стадии Гуручайской культуры насельники Азыха с помощью усовершенствованной техники изготавливали орудия труда из кварца, кварцита, базальта, кремния, фезета, яшмы и другого рода камней.

Орудие труда, рубило – найденное в Азыхе

Древние жители лощины, для удовлетворения своих жизненных потребностей, занимались охотой и собирательством. С помощью обыкновенного каменного орудия они охотились на крупного и мелкого зверя и их детенышей.

Первобытные люди Гуручайской долины жили общиной, собранной в малом коллективе. Остатки фауны в древнем пласте Ашель – фрагменты челюстей, черепные кости пещерных медведей Азыхской пещеры этого периода, указывают на факт охоты на пещерных медведей, крупных оленей и других диких животных.

Найденная в Азыхе часть человеческой челюсти представляет собой большую научную ценность. По степени древности останки Азыхского человека четвертые в мире и принадлежали они женщине 18-22 лет, приблизительно жившей около 350 тысяч лет назад.

Обнаруженный в пещере в естественно образованной нише один из черепов медведя с царапинами и черточками свидетельст-

вует о религиозно – мировоззренческих представлениях древних людей и связаны с первобытным искусством.

Продуманно сложенные очаги в Азыхской пещере указывают на то, что в эпоху Ашеля жившие здесь люди были знакомы с огнем и использовали его.

В эпоху культуры Мустье в образе жизни, в быту древних жителей Карабаха происходил значительный процесс развития и основательная эволюция. Начавшись 120-100 тысяч лет назад, эта культура завершила свое существование 35-33 тысячи лет назад.

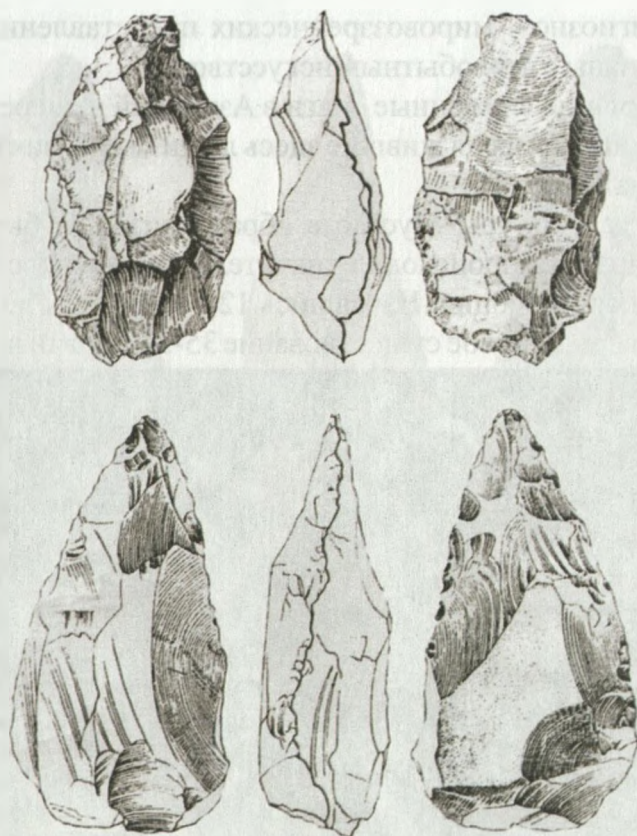

Пользование огнём

Древние жители Карабаха той эпохи охотились на лошадей, пещерных медведей, куланов, кавказских маралов, быков и носорогов. Основная часть останков диких животных этого периода носит следы явного соприкосновения с огнем.

Образцы карабахской материальной культуры эпохи мезолита и неолита, орудия микролита были найдены вблизи Шуши, в пещере Дашалты. В эпоху мезолита охота в Карабахе превратилась в важнейший род деятельности, были приручены мелкие животные, дикие растения служили источником пищи.

Именно в эту эпоху в хозяйственной жизни карабахцев были

*Азыхская пещера. Среднеашельские
каменные орудия труда.*

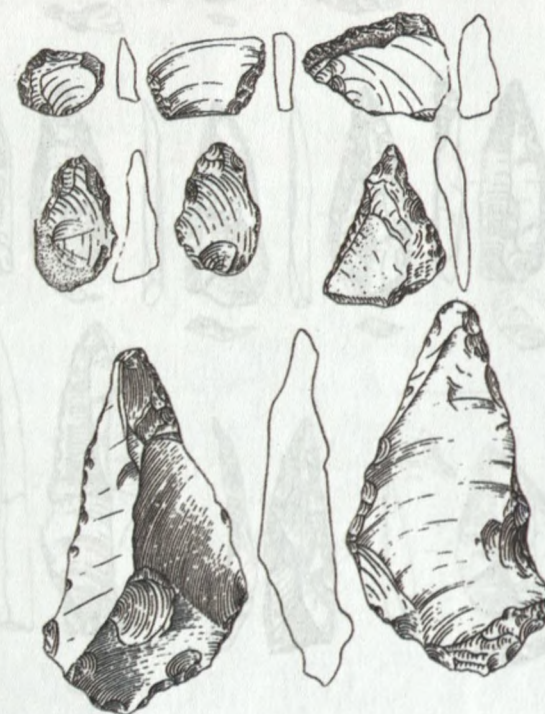
заложены основы первобытного растениеводства и скотоводства.

Первобытные люди Верхнего Карабаха освоили пещеру Зар, образовавшуюся в результате потока лавы, при извержении вулканов в четвертую геологическую эпоху. Палеогеографические исследования (акад. А.В.Мамедов) в лагере пещеры, выявили благоприятный характер климата той эпохи. В лагере были обнаружены различные останки диких лошадей, коз, европейского степного осла, а также древнего марала.

Первобытные жители Карабаха в эпоху палеолита на стадии промежуточного потепления поднимались на возвышенности Кельбаджар и Малого Кавказа, а также на другие альпийские высоты для сезонной охоты.

Трудовая деятельность людей периода неолита

Кельбаджар. Каменные орудия труда из пещеры Зар.

Горный пояс зарской пещеры находится на высоте 2190 метров над уровнем моря. Этот лагерь редчайший в Азербайджане по наличию уникальных орудий труда исключительно из обсидиана. Первобытный человек обустроился в пещере Зар в эпоху Мустье и в преддверии верхнего палеолита.

С геологической точки зрения, это относится к средней ступени эпохи вюрм. По уровню техники изготовления и видам орудий это период перехода этих людей от физического типа палеоантропа (древний человек) к неоантропу. Они составляли специальные группы и изготавливали орудия для охоты на отдельно взятых животных.

Пещера Таглар. Каменные орудия труда.

История зарского памятника ограничивается хронологическим периодом от 65-60 тысяч лет до н.э до 32-28-тыс. лет. Лагерь пещеры Зар, эпохи среднего хвали (вюрм) позволяет раскрыть ряд вопросов, связанных с кавказским палеолитом. На основе анализа орудий из лагеря зарской пещеры, удалось доказать наличие на Малом Кавказе Тагларской, Зангибазаро-Зарской культуры. Таким образом, в период верхнего палеолита, ещё 35-32 тысячи лет назад было положено начало ближневосточному, анатолийскому и кавказскому культурно-этническому кольцу.

Карабах в эпоху энеолита

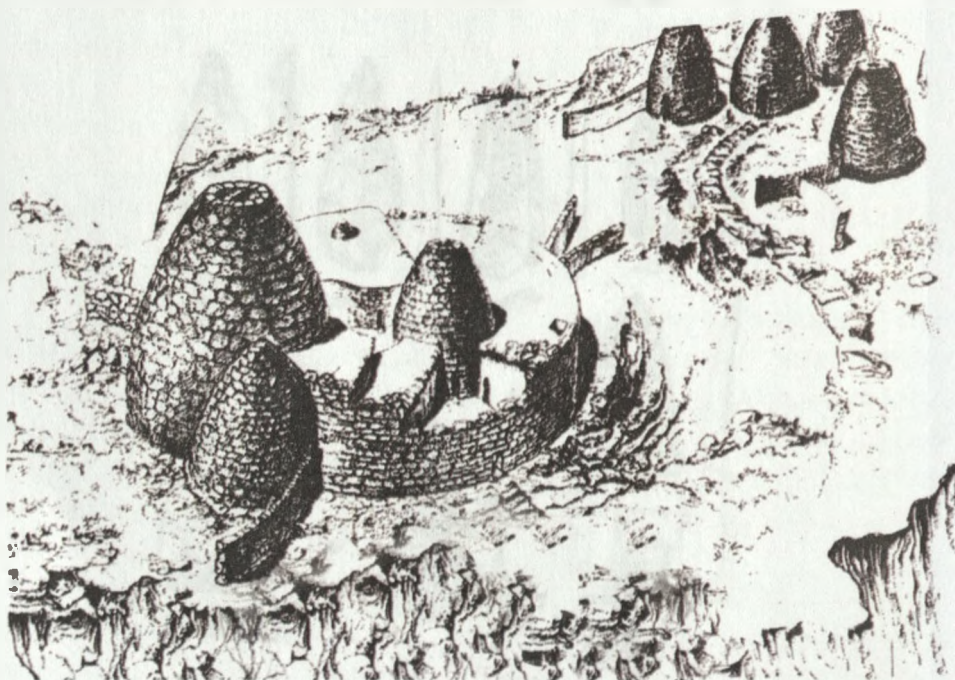
Приблизительно с VI тысячелетия до н.э в Азербайджане в Карабахе, начинается эпоха энеолита – медно-ка-менного века.

Богатые залежи меди позволили Карабаху, стать одним из древнейших очагов металлургии.

Археологические исследования, проведенные на территории Карабаха, в населенных пунктах Илантэпе, Гарахаджи, Лейлатэпе, Азых, Таглар, Гараке́лектэпе, Гюнештэпе, Хантэпе, Кюльтэпе и др показывают, что здесь изготавливали из медных самородков орудия труда, сначала методомковки, а затем и методом плавки-литья.

Обнаруженные в населенном пункте Хантэпе, в долине Гуручая, каменные и глиняные формы для литья тигли дают основание полагать, что Карабах, как и весь Южный Кавказ является одним из самых древних самобытных очагов металлоиспользования.

Среди карабахских памятников эпохи энеолита были обнару-

Жилища периода Энеолита

жены каменные изделия – жернова, терки, секачи, зубья серпов, и мотыги. Развитие производительных сил способствовало перемене образа жизни людей. Карабахские насельники, занимающиеся осёдлым земледелием и скотоводством освоили подножия гор и речные берега, поближе к водным источникам. Они жили в домах овальной формы, построенных из сырцового кирпича и с полом, выложенным из глиняной массы, а иногда в землянках (скотоводы).

В центре или у стены этих жилищ устраивались очаги (очаги) для готовки пищи и обогрева.

Основным занятием карабахского населения эпохи энеолита было мотыжное земледелие и скотоводство. Наряду с этим они занимались различными видами ремесел, такими как металлообработка, гончарное ремесло, ткачество, кожевенное дело, работа по кости и по камню. Вспомогательным занятием в эту эпоху становится охота и рыбная ловля.

В эпоху энеолита особенно усовершенствовалось домашнее ремесло– гончарное дело и обработка кости. Из кости изготавливались наконечники мотыг, шила, иглы, скребкообразные ножи, украшения и предметы быта. В ткачестве в качестве сырья использовали растительное волокно и шерсть.

В эпоху энеолита совершенствовалось гончарное ремесло. Качество посуды улучшилось, посуда вываривалась в красном, сиреневом и желтом красителях. Для глиняной посуды этой эпохи характерны выступающие ручки. Поверхность некоторых из них покрыта красочными узорами.

В эту эпоху на основе развития мотыжного земледелия потребность населения в съестных продуктах была удовлетворена. Осёдлые земледельческие племена использовали костяные мотыги, сборные серпы, вкладыши которых были изготовлены из обсидиана или кремния, зернотерки, жернова, пестики и ступы.

В эпоху энеолита в Карабахе выращивались различные виды овса, пшеницы. Высокое развитие земледелия послужило причиной эволюции скотоводства. Скотоводческие племена разводили крупный (бык, корова) и мелкий (овца, коза) рогатый скот. Развитие крупного рогатого скота повлияло на земледельческое хозяйство и послужило изменению его характера. Скот стали использовать в

*Глиняная посуда и орудия труда
периода энеолита.*

качестве тягловой силы.

Карабахские племена эпохи энеолита выработали свои обряды и традиции, религиозно-мировоззренческие представления. Захоронение умерших производилось в земляных или в глиняных могилах. На усопших они укладывали красную охру (как символ жизни).

Приблизительно с эпохи энеолита карабахские племена стали устанавливать культурно-экономические связи с Южным Азербайджаном, Месопотамией. Карабахские украшения из керамики эпохи энеолита и найденные в Двуречье украшения, имеют удивительное внешнее сходство и говорят о наличии взаимных связей.

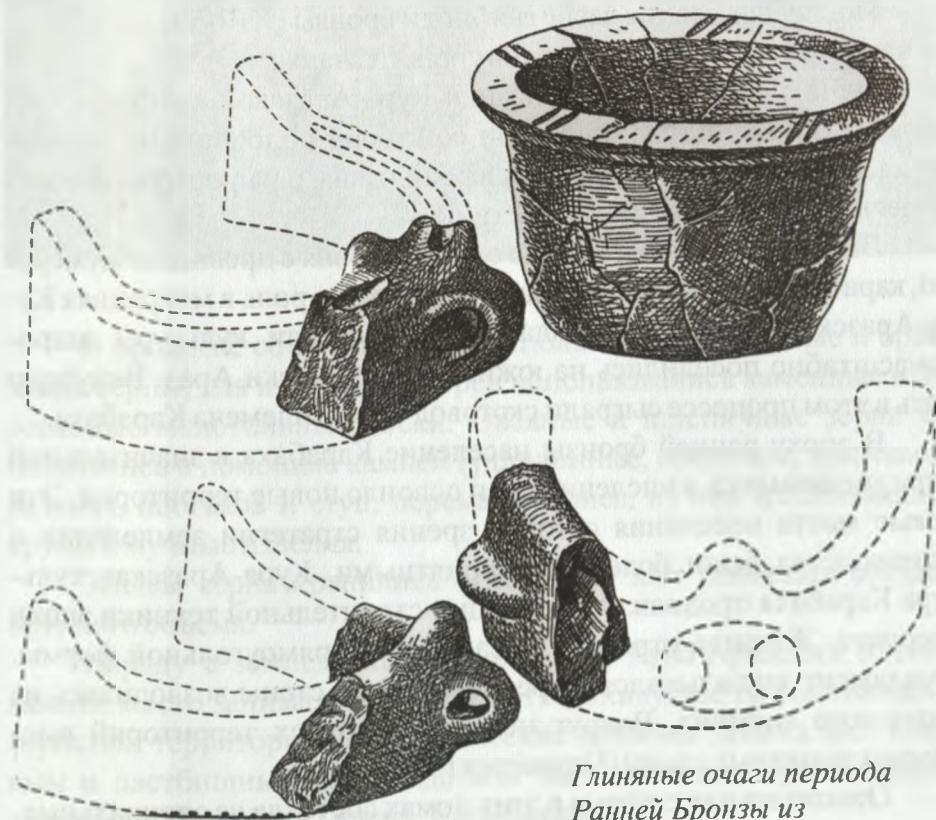
Эта культурно-экономическая связь между двумя древними очагами культуры оказала благотворное влияние на развитие культуры земледелия на Южном Кавказе.

Карабах в эпоху бронзы

Начало Эпохи ранней бронзы

Приблизительно с IV тысячелетия до нашей эры в Карабахе, произошли значительнейшие новшества в области металлообработки.

Мастера изобрели новый, более качественный, нежели медь сплав – бронзу. Добавлением в состав меди сурьмы, мышьяка, олова, никеля и др. усиливалась прочность и долговечность бронзы. Эпоха бронзы началась со второй половины IV тысячелетия до нашей эры и продолжалась до конца II тысячелетия до нашей эры.

*Глиняные очаги периода
Ранней Бронзы из
Гаракёпектене и
Гюнешлитене*

Начиная с этого времени, происходят основательные изменения в производительных силах и производственных отношениях; в различных областях хозяйства пошел интенсивный процесс эволюции.

Эпоха бронзы в Карабахе прошла несколько, последовательно сменяющих друг друга, стадий развития.

Первая стадия бронзового века Карабаха охватывает период со второй половины IV тысячелетия до н.э. до последних столетий III тысячелетия до н.э. Для этой эпохи характерна Кура-Аразская археологическая культура.

Вторая стадия развития эпохи бронзы – эпоха средней бронзы охватывает XXIII-XXIV вв. до н.э. нашей эры. В эпоху средней бронзы в Карабахе сложилась и городская культура.

Последняя стадия развития эпохи бронзы (XIII-VII вв. до н.э.) в Карабахе характеризуется культурой Ходжалы.

Одним из очагов образования Кура-Аразской культуры был Карабах. Эта культура примерно со второй половины III тысячелетия до н.э., выйдя за пределы Азербайджана, распространилась до Передней Азии – Сирии и Палестины.

Видимо, возвысившись до одного уровня с древними шумерами, карабахские племена сыграли решающую роль в миграциях Кура-Аразской культуры. Создатели и носители культуры ширококомасштабно поселились на южной стороне реки Араз. Ведущую роль в этом процессе сыграли скотоводческие племена Карабаха.

В эпоху ранней бронзы население Карабаха в значительной мере увеличилось в численности и освоило новые территории. Эти новые места поселения с точки зрения стратегии земледелия и скотоводства были более благоприятными. Кура-Аразская культура Карабаха продолжила традиции строительной техники эпохи энеолита. Жилища строились овальной и прямоугольной формы. Фундамент закладывался из речного камня, стены возводились из сырцового кирпича. Вокруг некоторых жилых территорий выстроены защитные стены (Гаракёпектэпе).

Отопительная система в этих домах состояла из специальных, изготовленных из особой глины сооружений, в виде лошадиной

подковы или головы быка, и устанавливалось это сооружение в центре помещения.

В эпоху ранней бронзы в земледельческом и скотоводческом хозяйстве карабахских племен произошли значительные и основательные перемены. В культуре земледелия была изобретена новая техника, мотыжное земледелие было заменено сошным, в результате чего было освоено больше плодородных земель и увеличена производительность в области данного хозяйства, жизнь и обеспечение населения улучшились.

Плужное земледелие

В процессе сбора пшеницы использовались сборные и бронзовые серпы, для извлечения зерен использовались каменные и деревянные молотильные доски. Овсяные и пшеничные зёрна измельчались с помощью камней (удлиненные, овальные, крючкообразные), пестиков и ступ, перемалывались, из них изготовлялись крупы и мучные изделия.

Запасы зерна хранились в колодцах или глиняных сосудах крупного объема.

Наряду с земледелием в экономике Кура-Аразских племен важное место занимало и скотоводство. Живущие на равнинных и гористых территориях скотоводческие племена занимались кочевым и пастбищным скотоводством на альпийских лугах горных территорий Карабаха (Лачин, Кяльбаджар и др.)

Огромное влияние на развитие скотоводства имело коне-

Гончарные изделия эпохи ранней бронзы.

водство. Это доказывают найденные в Гаракёпектэпе (Физулинский район) многочисленные кости лошадей.

Скотоводы по отношению к земледельцам достаточно быстро разбогатели и стали присваивать себе широкие пастбища соседних с Малым Кавказом регионов. Величественные курганы, возвышающиеся на могильных памятниках, обнаруженные богатейшие материально-культурные образцы свидетельствуют о возникших в эту эпоху неравенстве, собственности и социально-общественном расхождении внутри племени. Огромные курганные памятники богатым вождям карабахских племен (Мильская равнина, курганы Учтэпе) свидетельствуют о захоронении здесь усопших с особыми почестями.

В эпоху ранней бронзы в хозяйственной жизни карабахских племен различные виды ремесел (гончарное дело, металлообработка, ткачество, кожевенное дело, обработка камня и кости) играли важную роль.

В результате изобретения гончарного круга в производстве керамики произошел большой скачок. В эпоху Кура-Аразской культуры качество разнообразной глиняной посуды улучшилось и особое внимание стало уделяться её художественному оформлению.

Черный, серый, красный глянec на поверхности керамических изделий (методы графики, коннелюирования, оттиска и лепки) украшался пиктографическими узорами, выражающими определенную символическую тему.

Орудия металлообработки эпохи ранней бронзы.

Для гончарного производства этой эпохи характерна посуда с ручками полусферической формы и разносюжетные узоры геометрической формы.

Карабахские племена эпохи ранней бронзы больше всего успехов достигли в деле металлообработки. Богатейшие археологические материалы эпохи бронзы, обнаруженные на территории населённого пункта Гаракёпектэпе отражают все стадии развития технологии металлообработки.

Обнаруженные в курганах Ханкенди и Хачин-чая золотые украшения эпохи ранней бронзы свидетельствуют о том, что и в работе с благородными металлами, мастера достигли больших успехов.

В эпоху ранней бронзы некоторые населенные пункты Карабаха развивались как центры ремесла, а искусство стало развиваться и формироваться, как важная область хозяйственной деятельности.

Наряду с металлическими изделиями, в отдельных областях хозяйства продолжали широко использовать каменные и костяные орудия. Искусство обработки камня и кости продолжало развиваться успешно. Одной из важнейших областей хозяйства было ткацкое ремесло. Орудия прядения, найденные в местах поселения – веретёна (в основном из кости), подтверждают это. Основным источником сырья для ткачества являлась шерсть мелкого рогатого скота. Шкуры и меха животных были исходным сырьем для кожевенного производства.

Одними из самых характерных источников по изучению материальной культуры древнего населения Карабаха являются наскальные изображения и пиктографические знаки эпохи ранней бронзы, обнаруженные на гористых участках Кяльбаджарского района, в верхнем течении Тертер-чая, а именно в местечках Азыурду, Тахта, Истису, Залха, Гелинга, Чахмаг гая, Айычынгылы.

Огромную роль в изучении образа жизни карабахских племен эпохи ранней бронзы играют могильные захоронения. На равнинных и горных территориях имеются многочисленные курганные памятники.

Жители древнего Карабаха хоронили тела усопших сородичей в земле или в глиняных коробах, а сверху насыпали высокие курганы. Курганы эпохи ранней бронзы в Ханкенди возведен из песка, гальки и камня; курган в Учтэпе из камня и земли. В курганах Ханкенди, Хачин-чай (№ 4 и № 5), Борсунлу (№ 12) был установлен факт обряда кремации. В курганах встречалась и красная охра. Имеются курганы (Ханкенди № 103, 119; Хачин-чай № 1,3; Борсунлу № 7,12) с коллективными захоронениями.

Для карабахских курганов характерно наличие входной двери в могильную камеру. Однообразный характер похоронных традиций, о которых свидетельствуют эти памятники, связан с единым географическим положением, единой культурной и экономической общностью. Богатые с точки зрения оборудования курганы, принадлежат вождям племен, полководцам, жрецам и представителям имущего слоя общины.

В эпоху ранней бронзы в мировоззрении, в развитии художественного мышления древнего населения произошли изменения. Это видно по устройству могил, основанному на определенных верованиях в загробную жизнь, сооружению курганов, в соответствии с похоронными обрядами (кремация, коллективное захоронение, принесение на могилы предметов быта). Похоронные традиции, которые наблюдаются в курганах Карабаха, в Ханкенди, Хачин-чае, Борсунлу, Учтэпе, а также в бассейнах рек Инджи-чай, Гянджа-чай, Шамкир-чай практиковались на широкой территории вплоть до Шекинского региона. Эта особенность, а именно этни-

ческая общность населения данной территории эпохи ранней бронзы доказывает, что они являются древними тюркскими племенами..

Ускоренное развитие производительных сил в Карабахе в эпоху средней бронзы стало причиной подъема во всех областях хозяйства, особенно в металлургии, гончарном деле. Такой интенсивный процесс развития стал причиной новой эволюции в эпоху средней бронзы. Расширились торговые связи Карабаха с Нахчываном, Передней Азией и также странами Ближнего Востока. В XXIII-XV веках до нашей эры, живущие в Карабахе малые племена объединились вокруг поселений-центров и создали крупные племенные союзы. Это доказывают археологические исследования, проведенные в Узерликтэпе, Гейтэпе, Чинартэпе, Гаракепектэпе, Гунештэпе, Хантэпе, Узунтэпе, Мейнетэпе, Шомулутэпе, Кюльтэпе, Наргизтэпе, Агтэпе, Тохмагтэпе, Бёюктэпе, Дую тэпеси, Гертэпе, Чаггаллытэпе и других поселениях эпохи средней бронзы.

Образцы и памятники материальной культуры, взятые с мест захоронений и, принадлежащие этим оседлым земледельческим и скотоводческим племенам эпохи средней бронзы, свидетельствуют о присутствии в хозяйственной жизни, в бытовой культуре, религиозно-мировоззренческих представлении высокого уровня цивилизации.

Сильные в экономическом и военном отношении скотоводческие племена, совершали набеги на соседей с целью получения выгоды, богатства. Такие междоусобные войны между племенами привели к тому, что вокруг центров проживания стали вырастать и укрепляться оборонительные сооружения.

На территории центров племенных союзов эпохи средней бронзы Узерликтэпе, Гаракепектэпе Карабаха, окруженных укрепленными стенами, велись археологические исследования и получены богатейшие материалы.

Вокруг городского центра Узерликтэпе были возведены крепостные стены из сырцового кирпича, укрепленные башнями и опорными стенами (контрфорсы).

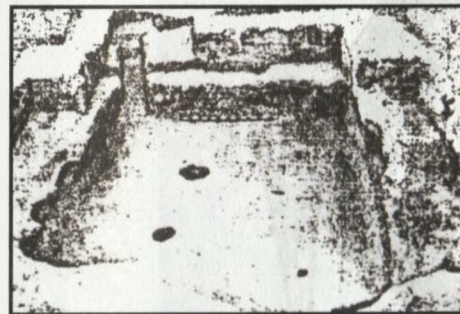
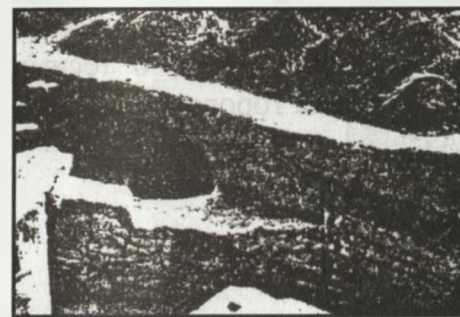
Оборонительные стены среднебронзового периода Гаракёпектепе.

Оборонительные стены первого городского центра Гаракёпектэпе были построены из обломков скал и речных камней. Основание крепостной стены Гаракёпектэпе по краям обложено крупными кусками скал, нижние пустоты же выложены речным камнем.

Узерликтэпе, расположенный на востоке нынешнего города Агдама, был основным центром древнего города в Карабахе. Замысел строительства древнего крепостного города Узерликтэпе соответствовал определенному зодческому проекту и состоял из двух частей.

Крепостная цитадель города окружена великолепной крепостной стеной, построенной из крупного сырцового кирпича.. В малой крепости располагались общественные здания, принадлежавшие племенному союзу, и постройки для богатой прослойки общества. За стенами крепости жили и сравнительно бедные слои населения. Остатки жилых домов, построенных из дерева и глиняной массы, видимо относятся к неимущему слою. Для построения этих домов использовались дерево и глиняная штукатурка, полы также были обмазаны глиной.

Внутри домов размещались выложенные из камня очаги и хозяйственные колодцы. Внутри очаговых построек можно встретить остатки зерна. В одном из домов были обнаружены глиняная фигурка женщины и множество бытового оборудования.

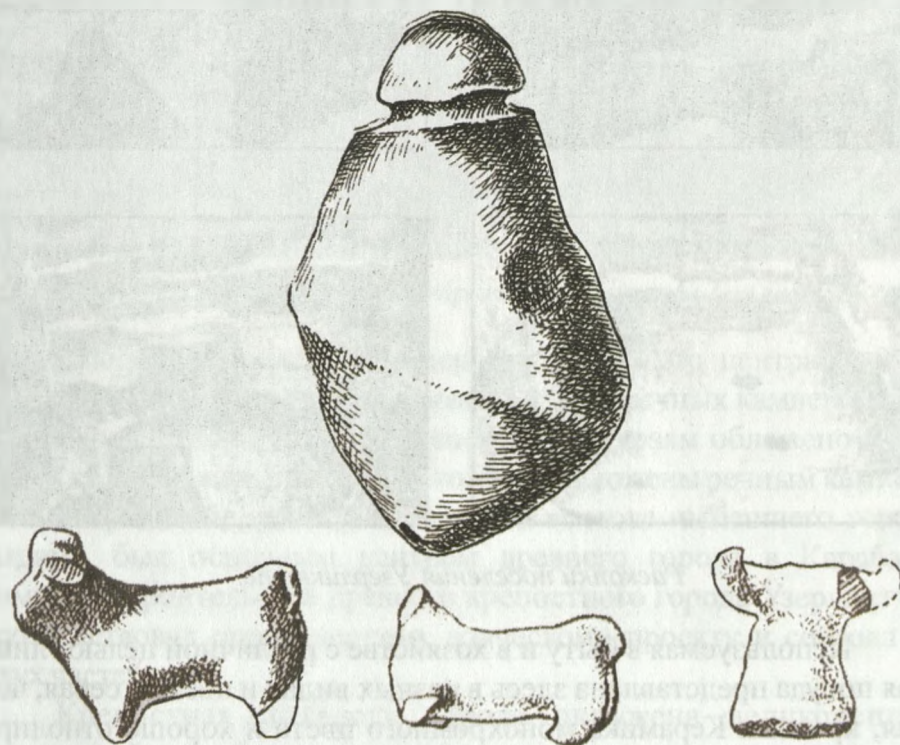

Раскопки поселения Узерликтэпе.

Используемая в быту и в хозяйстве с различной целью глиняная посуда представлена здесь в разных видах и цветах: серая, черная, красная. Керамика монохромного цвета и хорошо отполированная миниатюрная посуда изготовлена с большим мастерством.

Найденные в Узерликтэпе и Гаракёпектепе посуда, полированная черным и серым цветами, простые и тисненные различными узорами в виде штампов, резьбы, веретёна, бусы, различные каменные орудия, предметы украшения, маленькие статуэтки-изображения женщин являются доказательством того, что в Карабахе, в III-II тысячелетиях до нашей эры уже формировались различные виды прикладного искусства.

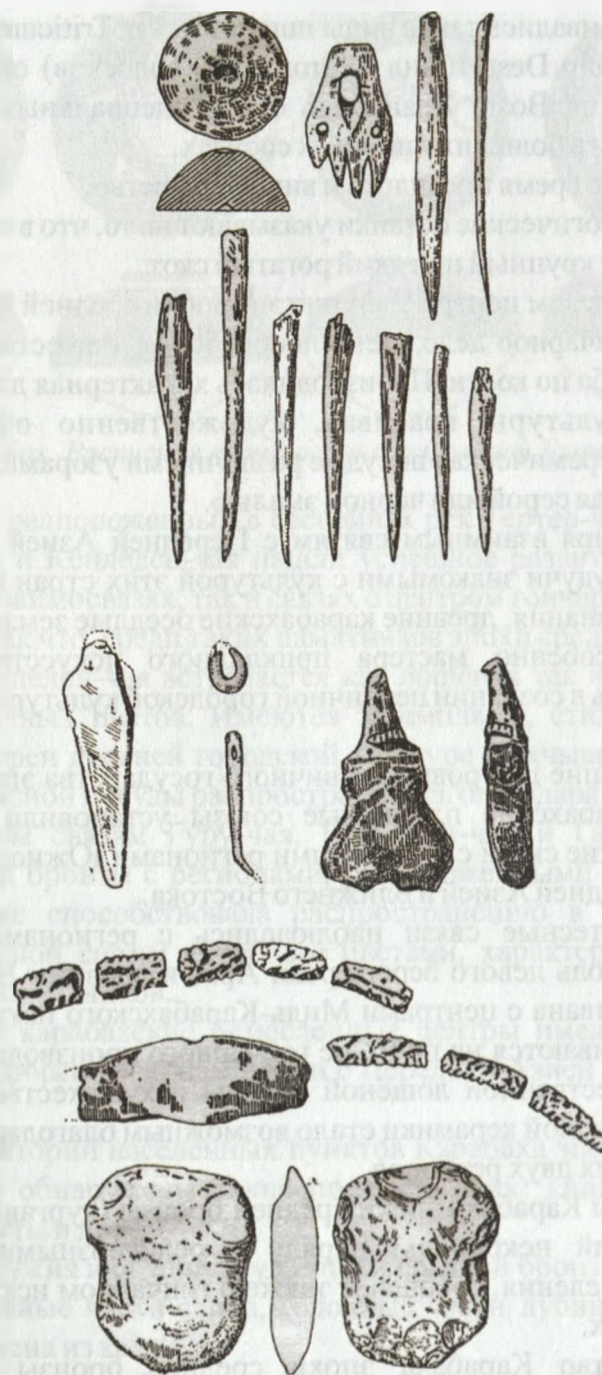
Наличие в населенных пунктах защитных стен, контрфорсов свидетельствует о влиянии на архитектуру Карабаха приемов крепостного строительства Ближнего Востока и Передней Азии. Прослеживающиеся в зодчестве Карабаха эпохи бронзы элементы и в особенности, использованные в строительстве древнего Нахчывана и крепостных стен в Передней Азии, были применены здесь в большинстве случаев. Эти сходные стороны говорят о тесных взаимных экономических и культурных связях городских центров Карабаха с Нахчываном и Передней Азией.

Гаракәпектепе. Каменная статуя, глиняные фигуры.

В период средней бронзы в Карабахе получили дальнейшее развитие земледелие, скотоводство, бахчеводство и виноградарство.

Широкое усовершенствование орудий труда для земледелия, (молотильная доска, жернова, серпы и т.д.) дало толчок интенсивному подъему земледелия.

Узерликтепе. Изделия периода Средней бронзы.

Выращивались такие виды пшеницы, как *Triticum Sativum* L и *Triticum durum* Desf, и вид чистого (без волосков) овса *Hordeum Laguneuliaormi* Bosh. Хранились они в специальных подземных закромах или в больших глиняных сосудах.

В это же время появилось и виноградарство.

Остеологические останки указывают на то, что в скотоводстве выращивали крупный и мелкий рогатый скот.

В городском центре Узерликтэпе эпохи средней бронзы были развиты: гончарное дело, металлообработка, ткачество, резьба по камню, резьба по кости. Производилась характерная для городской бытовой культуры красивая, художественно оформленная красочная керамическая посуда с различными узорами, штампом и глазированная серой или черной эмалью.

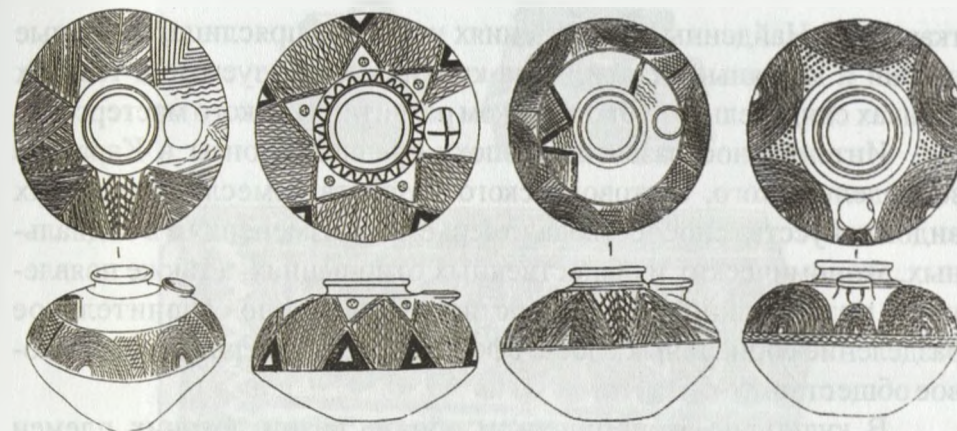
Благодаря взаимным связям с Передней Азией и Ближним Востоком, будучи знакомыми с культурой этих стран и удачно используя эти знания, древние карабахские оседлые земледельческие племена, особенно мастера прикладного искусства, сыграли главную роль в создании первичной городской культуры на Южном Кавказе.

Дошедшие до уровня первичного государства эпохи средней бронзы карабахские племенные союзы установили культурно-экономические связи с различными регионами Южного Кавказа, а также с Передней Азией и Ближнего Востока.

Более тесные связи наблюдались с регионами, расположенными вдоль левого берега реки Араз и древним Нахчываном. Связи Нахчывана с центрами Миль-Карабахского искусства больше прослеживаются на примере гончарного производства. Производство качественной лощёной посуды и художественно исполненной расписной керамики стало возможным благодаря высокому развитию этих двух регионов.

Могилы Карабаха эпохи средней бронзы (курганы Борсунлу, Гарабулагский некрополь) наряду с религиозными взглядами древнего населения, сообщают также о гончарном искусстве и его особенностях.

Искусство Карабаха эпохи средней бронзы привлекает внимание особой спецификой. Ряд самобытных центров гончарно-

Карабах. Расписная керамика эпохи Средней Бронзы.

го искусства, расположенных в бассейнах рек Тертер-чая, Гаргар-чая, Гуру-чая и Кёндеден-чая нашли успешное развитие, как во внутренних взаимосвязях, так и связях с центром гончарного дела в Нахчыване. Так что, среди таких памятников эпохи средней бронзы Гуру-чая, Кёндеден-чая встречается как лощёная так и расписная посуда различных цветов. Имеются экземпляры, стиль которых более характерен древней городской культуре Нахчывана. Производство расписной посуды распространилось благодаря культурно-экономическим связям Гуру-чая, Кёндеден-чая и Гаргар-чая в эпоху средней бронзы с регионами, расположенными вдоль реки Араз, а также способствовала распространению в Нахчыване посуды, лощёной серым и черным цветами, характерной стилю Карабахских памятников.

Древние карабахские ремесленные центры имели связи не только с соседними регионами, но и с Передней Азией и Ближним Востоком.

На территории населенных пунктов Карабаха эпохи средней бронзы были обнаружены такие предметы, как: кинжал, шило, серьги, браслеты и др.

Часть оружия и орудий труда эпохи средней бронзы (пестик и ступка, составные части серпа, головные части дубин, веретёна) была изготовлена из камня.

В эпоху средней бронзы в Карабахе продолжало развиваться

ткачество. Найденные в поселениях костяные пряслица, каменные гребни и костяные детали, типа кирки, используемые в ткацких станках свидетельствуют о высоком развитии ткацкого мастерства.

Интенсивное развитие в эпоху средней бронзы в Карабахе земледельческого, скотоводческого хозяйств ремесла, различных видов искусства способствовало серьезным изменениям в социальных, экономических и общественных отношениях, а также появлению материального неравенства. Произошло значительное разделение социальных слоев, сформировалось первичное классовое общество.

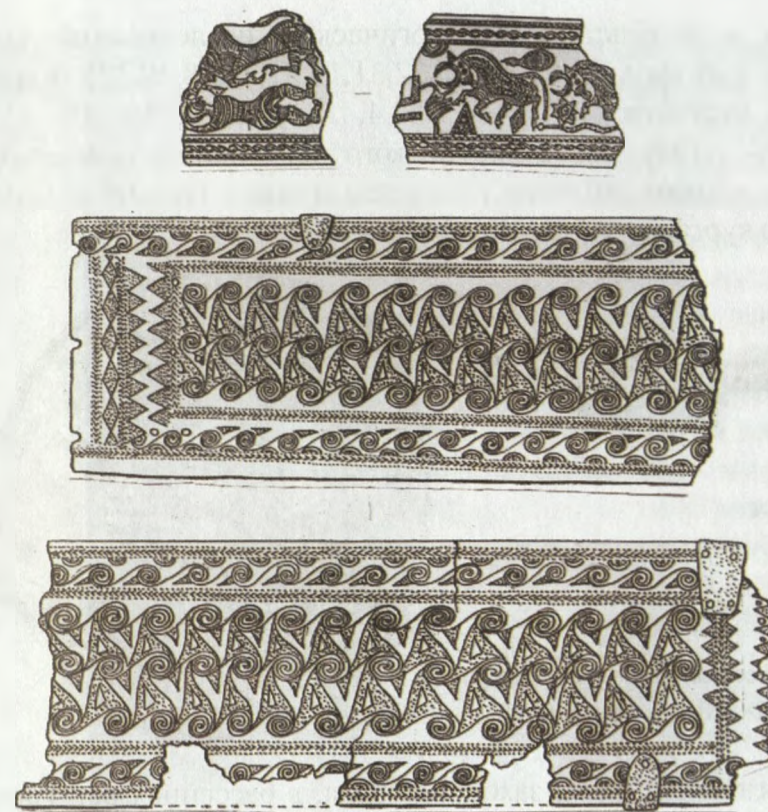
В культурно-экономическом образе жизни древних племен Карабаха в XIV-V веках до нашей эры происходила новая эволюция. Для эпохи поздней бронзы и раннего железа характерна культура Ходжалы.

Основными источниками изучения истории эпохи поздней бронзы и раннего железа века являются места поселений и могильные памятники, относящиеся к ходжалинской культуре.

Среди материальных памятников Ходжалов - в Учтэпе (Агджабеди), Расултэпе, Намазлытэпе (Агдам, село Хындырстан), Сарыджалы тэпе (Агдамский район, вблизи села Чеменли), Беюктэпе, Баширтэпе (Агдам), Су тэпе, Джанавар тэпе (Агджабеди, село Гайнаг), Биннеттэпе (Агджабединский район, село Поладлы), Томагтэпе (Тер-тер), Гейтэпе (Агдам, село Гейтепе), Шортэпе (Барда, село Шатырлы), Гаратэпе (Агдам, село Шыхбабалы), Мисир гышлагы (Агдам, село Паправенд), Заргяртэпе и Шекерчиктэпе (в долине Гуру-чая и Кенделен-чая) были проведены археологические раскопки, в результате которых обнаружены богатейшие археологические материалы.

Различные типы могильных памятников культуры Ходжалов были выявлены в Шушакенде, — каменные могильные ящики, Довшанлы (село Довшанлы), Баллыгая-Сырхавенде (село Сырхавенд), курганы Ахмахи (село Ахмахи) и в карабахском некрополе (в долинах рек Гуручая и Кенделен-чая).

Были обнаружены богатые бронзовые изделия ходжалинских могильных памятников: секиры, кинжалы и мечи, вилы, лошадиные сбруи, наконечники стрел и копий, пояса, украшения

Бронзовые пояса из Ходжалы

(браслеты, кольца, серьги, фигурки птиц, бусы из агата, стекла и пасты) и различные керамические образцы.

Культура Ходжалов оказала влияние на формирование локальных культур Гедабека, Гянджи и Шамкира.

Посуда, изготовленная на гончарном круге и покрытая серой и черной глазурью (кувшин, медная миска, сосуд, чаша и др.), украшенная геометрическими узорами и инкрустированная белой пастой и исполненная в духе ходжалинской культуры очень характерна для Карабаха.

Вопросы, связанные с социальным, общественно-политическим образом жизни и нравственной культурой (религиозно-мировоззренческие взгляды, погребальные обряды, верования и т.д.) племен, создавших культуру Ходжалов были более подробно

изучены в результате археологических исследований ходжалинских курганов (2-6,8,10-15,22,31,19,21,27,28,29,32), Бегимсаровских курганов (1,2,5,7,14,16,2,4, 18, 12, 17, 19, 15, 85, 2,4,5,6,7,10,-17,19,8,9,5), «Илисуинского некрополя», каменных могильных ящиков «Дашлы гёля» памятников Гюлаблы, Сарычобанского кургана.

Следы социального расслоения на древних памятниках.

Для памятников с захоронениями, в бассейнах рек Гаргар и Тертерчай эпохи поздней бронзы и раннего железа характерны каменные или песчано-земляные укрытия, курганы в предгорных районах, а для равнинных территорий – курганы с земляным укрытием. Могилы в нагорной зоне (Шуша, Гюлаблы, Ахмахи, Довшанлы, Гюльятаг, большинство памятников Ходжалы) главным образом представляют собой каменные ящики. Прямоугольные земляные могилы под курганами обработаны глиняной массой.

Традиция захоронений курганами характерна для тюркского этноса.

Возведение надмогильных курганов является характерной чертой и исключительной особенностью обряда захоронений тюркского этноса. Само слово курган – это производное от тюркского “гурмаг” т.е. возводить, возвышать. Наличие курганных захоронений на территории Азербайджана, в том числе и Карабаха – прямо указывает на тюркское происхождение древних его насельников.

В географии курганных памятников и в ареале их распространения Карабах занимает особое место. Самые древние на Кавказе курганы были именно в Карабахе, и относятся к IV-III тысячелетиям до н.э. Древние тюркские племена Кавказа примерно III тысячелетия назад до н.э., в результате развития скотоводческого хозяйства, освоили горные территории и прежде всего альпийские луга Малого Кавказа, где расположились на сезонных пастбищах, являющихся источником богатых кормов. Этот процесс заселения во II-I тысячелетиях до н.э. получил более широкий масштаб. Самые благоприятные условия для оседлого земледельческого и скотоводческого хозяйств, на Южном Кавказе имеются именно в карабахской зоне. И во II-I тысячелетиях до н.э. тюркские скотоводческие племена полностью завладели основными альпийскими пастбищами Малого Кавказа. Наибольшее число карабахских курганных памятников древних скотоводческих племен тюркского происхождения встречаются на территории сегодняшней Армении. В бассейне озера Гейча, на окружающих его территориях и в Армении в целом, большая часть курганов относится к II-I тысячелетиям до н.э.. Археологические материалы, касающиеся первичной городской культуры Узерликтэпе в Карабахе, тесно связаны с культурой Ходжалов.

Однако, армянские исследователи, как обычно, фальсифицируя факты, представляют эту древнюю карабахскую культуру – культурой Севано-Узерликтэпе и таким образом, делают попытку приписать себе культуру Карабаха.

И в эпоху поздней бронзы и раннего железа население Карабаха продолжало в основном заниматься земледелием и скотоводством. Вместе с тем в отдельных культурных центрах стали формироваться ремесленные и торговые слои. Широкое применение искусственного орошения в земледелии способствовало увеличению урожайности во всех отраслях земледелия, позволяло удовлетворять нужды и потребности населения. Расположение территорий Учоглан, Джуттэпе, Велибейтэпелери, Чинартэпе, Гаратэпе и других населенных пунктов вблизи источников воды связано с развитием в земледелии искусственного орошения. Культура искусственного орошения, основанная ещё в эпоху энеолита, (Чалагантэпе) получила широкое развитие в эпоху бронзы, или вернее сказать, в пос-

ледней ступени эпохи бронзы.

Развитие металлургии в эпоху поздней бронзы способствовало повышению качества хозяйственных орудий труда. В эту эпоху в процессе выращивания зерновых, наряду со сборными молотильными досками и серпами из обсидиана, широко используются и бронзовые серпы, что усиливает интенсивность процесса. В процессе молотбы снопов пшеницы используется буйволиная, лошадиная силы, а также деревянные и каменные жернова. Зерновые перемалывались с помощью каменных жерновов и молотилок, хлеб выпекался в глиняных мангалах (в населенных пунктах Учтэпе, Гаратэпе).

Скотоводческое хозяйство сыграло ведущую роль в экономике, полностью сформировалось как полукочевое пастбищное скотоводство. Основанное после III тысячелетия до н.э. и получившее большое эволюционное развитие в первой половине II тысячелетия до н.э. скотоводство отделилось от земледелия. Это второе общественное разделение труда усилилось в эпоху поздней бронзы. Интенсивный рост количества скота привел к обогащению скотоводческих племен и внутреннему материальному неравенству, проявившемуся в эволюции классового общества. Особое место в скотоводческом хозяйстве занимало также коневодство. В эпоху поздней бронзы раннего железа в Карабахе скотоводство превратилось в очень важную и ведущую отрасль хозяйства.

Многочисленные остеологические останки, извлеченные на месте исторических памятников, а именно кости мелкого рогатого скота, лошадей, позволяют говорить о том, что главным занятием населения являлось скотоводство.

В курганах Ходжалы, Довшанлы, Борсунлу, Баимсаров, Сарычобан, в населенных пунктах Учтэпе, Гаратэпе были обнаружены кости крупного и мелкого рогатого скота, лошади, а в Карабахском кургане были обнаружены также верблюжьи кости.

Лошадиные кости и скелеты чаще всего были обнаружены в Довшанлы, Борсунлу (8 голов), Баимсаров (6 голов), Сарычобан (16 голов). В древнем Карабахе выращивали лошадей особой породы, являющихся упряжными и верховыми животными. Об этом свидетельствуют обнаруженные в курганах могил богатых людей лошадиные скелеты, положенные в могилы с верой в загробную

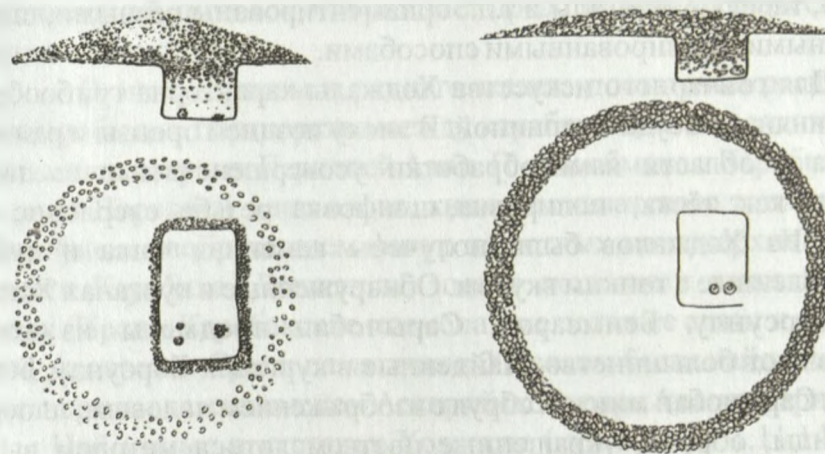
жизнь как акт жертвоприношения, а также найденная там же дорогая сбруя (кнут, узда с удилами).

Использовалась в хозяйстве, в быту, в военном деле как важное транспортное средство и упряжная сила, лошадь ещё и почиталась как священный идол, тотем. Во времена пастбищного скотоводства лошадь использовали как для верховой езды, так и как транспорт для перевозки грузов во время переселений.

Карабах является первой и главной родиной коневодства на Южном Кавказе. Карабахские кони прославились и в соседних регионах. Выращивание в Карабахе верблюдов позволило очагу этой древней культуры создавать и расширять связи с более дальними странами. Выявленные в карабахском некрополе (курган №5) два верблюжьих скелета эпохи поздней бронзы свидетельствуют о наличии верблюжьего хозяйства в Карабахе и культурно-экономических связей со странами Передней Азии.

Скотоводство и виноградарство развивались в эпоху поздней бронзы и раннего железа как новая область хозяйства. В курганах Баимсаров обнаружены миндальные косточки, в кургане Борсунлу виноградные косточки и сгустки вина.

Произведения искусства Карабаха эпохи поздней бронзы и раннего железа показывают многогранность областей искусства этого края и высокий уровень его развития. Успехи, достигнутые в

Карабах. Курганы Борсунлу.

области металлообработки, гончарного производства ткачества, резьбы по камню и кости говорят о производстве многообразных и высококачественных изделий.

Залежи полиметаллов в том числе меди в Мехмандаге, способствовали развитию металлообработки. Обнаруженные в Карабахских памятниках эпохи поздней бронзы и раннего железа образцы оружия (секиры, вилы, кинжалы, мечи, копья, стрелы и т.д.), военное снаряжение (броня различных форм, щиты), конская сбруя (кнут, узда с удилами и т.д.), украшения (браслеты, ожерелье, серьги, кольца, бусы и т.д.), орудия труда (плоские топоры, ножи, долото, шило и иглы) свидетельствуют о всестороннем развитии металлообработки в этом регионе.

Металлические изделия, относящиеся к культуре Ходжалов своим высоким художественным исполнением занимают достойное место в мировой практике освоения металлургии и металлообработки.

Открытие металла, изготовление из него качественных орудий труда и оружия дало большой толчок развитию экономики и культуры. Гончарные изделия эпохи поздней бронзы и раннего железа привлекают внимание своим многообразием. Керамика этой эпохи, изготовленная на гончарном круге, отличается симметричной формой, богатством художественного исполнения узоров, составом глины. Глиняная посуда разных форм, кувшины, чашки, банки, миски, тарелки, мангалы и т.д., орнаментированы резными, штампованными и полированными способами.

Для гончарного искусства Ходжалы характерна грибообразная глиняная посуда с лепниной. В эпоху поздней бронзы и раннего железа в области камнеобработки усовершенствовались такие методы, как: тёска, полировка, шлифовка, резьба, сверление, чеканка. Из Ходжалов были получены каменная чаша и кубок, изготовленные с тонким вкусом. Обнаруженные в курганах Ходжалы, Борсунлу, Беимсаров, Сарычобан предметы из кости составляют большинство. Найденные в курганах Борсунлу, Беимсаров, Сарычобан конская сбруя с изображением человека, плоские пуговицы, обручи, украшенные цветком лотоса методом выпи-

Карабах.

Украшения Бронзового периода.

ливания, предметы цилиндрической формы с узором, нанесенным на поверхность с помощью резьбы, являются лучшими и редкими образцами декоративно-прикладного искусства древнего Карабаха.

В эпоху поздней бронзы и раннего железа в Карабахе развивалось также искусство ткачества. Сырьём для этого занятия являлась шерсть мелкого рогатого скота. На взятых из курганов Борсунлу и Сарычобан многих бронзовых предметах, были обнаружены следы тканей, циновок, что рождает представление о ткаческом мастерстве данной эпохи.

В эпоху бронзы и раннего железа достаточно расширился взаимообмен и партнерство между карабахскими и соседними племенами и центрами Передней Азии. Путем обмена в Карабах поступали из Передней Азии олово, кинжалы азиатского типа, печати с рельефным изображением фигур животных на поверхности и т.д. Печати Карабаха (Довшанлы) имели сходство с печатями Тэпесиалк (Иран). Карабахские племена имели также связи и с Вавилоном, Ассирией. Среди памятников Ходжалы были найдены бусы с высеченным на них именем Ассирийского царя Ададнирари.

Найденные в курганах Ходжалы (курганы № 1, 11, 14, 18, 20, 120) бусы, щиты, предметы с изображением тигриной головы, ци-

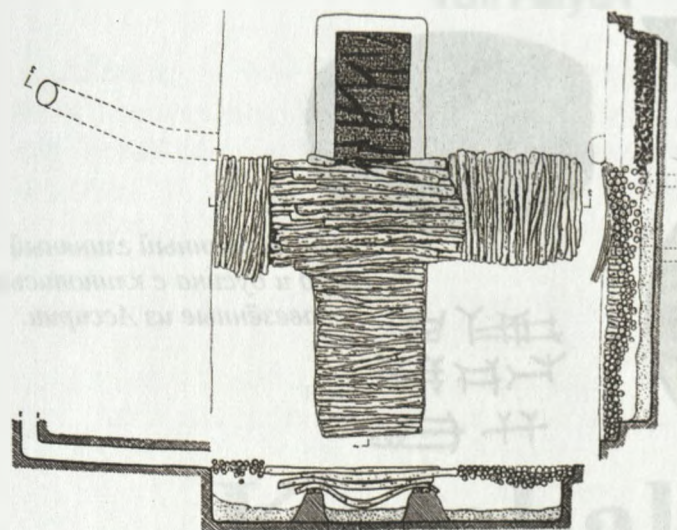
линдрические печати из Довшанлы, бусы, наконечник золотого пояса из Борсунлу (Большой курган), щиты с инкрустацией из слоновой кости, бронзовые пуговицы, гвозди и булавки, предметы с тонким золотым покрытием, а также различные золотые вещи доказывают формирование в эту эпоху в Карабахе искусства не только металлообработки, но и ювелирного дела.

Бусы из пасты и стекла, обнаруженные в памятниках Довшанлы, Ходжалы, Борсунлу и Беимсарове указывают на связи с Египтом, Месопотамией, Сирией, Палестиной и Финикией.

Предметы, обнаруженные на территориях Борсунлу, Сарычобан, Ахмахи, Кяркиджахан, Баимсаров и Гарабулаг, изготовленные из слоновой кости, частично покрытые пастой, перламутром, инкрустированные золотом и бронзой являются редчайшими образцами ювелирного искусства.

Привезенные путем обмена в Карабах предметы из перламутра происходят из Красного, Арабского, Аральского морей, Индийского океана и Персидского залива. Эти ракушки, предметы украшения из перламутра использовались также как древние денежные единицы. Привезенное в Карабах из Индокитая и Малайзии, Англии и Испании олово обусловило достижения в деле металлообработки.

В развитии культурно-экономических связей лошади, как средство передвижения играли важнейшую роль. Карабахские кони также использовались как средство обмена. В Карабахе в эпоху поздней бронзы и раннего железа увеличился рост материального неравенства. Сформировались имущие и неимущие слои общины и стали резко отличаться друг от друга. Отдельные богатые семьи, главы племен и военные отличались от простых представителей общины и составляли высшее аристократическое сословие. Слабые и неимущие с политико-экономической точки зрения малые племена объединялись вокруг сильных и влиятельных племен. Произошедшее в Карабахе резкое социально-общественное расслоение, материальное и классовое неравенство прослеживалось на примере памятников на территории населенного пункта Гаратепе и курганов Ходжалы, Довшанлы, Ахмахи, Борсунлу, Беимсаров, Сарычобан. Могильные захоронения с большими

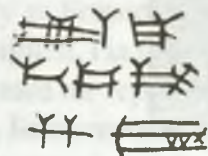

Камера захоронения.
Курган Сарычобан

ми камерами, с богатым убранством, большим количеством рабов и слуг, множеством лошадей свидетельствуют об общественно-социальном неравенстве. В могильной камере (25,6 кв.м., 32х8х4 м.) кургана Борсунлу глава племени был захоронен в деревянном ложе, украшенном золотыми и бронзовыми щитами. В этом кургане было похоронено 9 рабов и слуг, 8 коней. В могильную камеру были положены орудия труда, бронзовое оружие, мраморный скипетр, являющийся символом господства, керамические образцы, различные предметы роскоши, изготовленные из золота, слоновой кости, перламутра, драгоценных камней. В курганах Ахмахи были погребены принадлежавшие богатому вождю племени люди типа долихокефалы (длинноголовые), наряду с ними в сидячем положении был погребен слуга (раб) брахикефал (круглоголовый).

Для сооружения курганов использовалась многочисленная принудительная рабская сила. Курганы Султанбулуд (высота 25 м.), Борсунлу и Сарычобан (на поверхности было установлено около 200 деревянных балок) возводились благодаря огромному труду рабочей силы. В результате междоусобных столкновений между крупными племенными союзами (в населенном пункте Гаратепе) происходили разрушения, грабежи, пожары.

В эпоху бронзы и раннего железа в некоторых курганных

Глазурованный глиняный
сосуд и бусина с клинописью,
завезённые из Ассирии.

памятниках Карабаха, а именно в Ходжалы, Баимсаров, Ахмахи, Борсунлу, Сарычобан прослеживается неравенство, которое еще больше углубилось и, наконец, это привело к разрушению первобытно-общинного строя.

В I-м тысячелетии до н.э., сильные в политическом и экономическом отношении крупные племенные союзные объединения, захватив определенные стратегические территории, сплотившись вокруг специального крепостного города, создали первое государство с такой же структурой как древнемесопотамские. В эту эпоху в Карабахе и соседнем Кура-Аразском овале проживали племена тюркского происхождения-гергеры (кенгеры) – гаргары (по Страбону).

Во II-I тысячелетиях до н.э. в Карабахе сформировались сильнейшие государственные структуры.

Карабах, экономическая и политическая позиция которого сильно укрепилась на Южном Кавказе и тюркские племенные союзы соседних регионов в IV веке до н.э. создали древний Азербайджан – государство Албанию, с целью отражения многочисленных набегов Ирано-Ахеменидского государства и других чужеземцев, а также сохранения целостности своих территорий.

Таким образом, Карабах сыграл решающую роль в истории древней государственности Азербайджана.

Vali Aliyev

Karabakh – is the Motherland of the Azerbaijani Muslim, which has taken its origin from the history of our grandfathers and mothers. It is the sacred land of our Turkic ancestors, whose efforts have got deep into the history of the world, one of the earliest human settlements in the South Caucasus, ancient Mii-Karabakh people and Khorazm civilization.

I think this book is the unforgettable memory of our ancestors, whose bodies lie buried in Karabakh, Azerbaijan's ancient cradle of culture for thousands of years, and that of the courageous sons of our nation, who stood up to heroic and glorious fighting Armenian aggressors in the 1990s, and of those innocent civilians of Khojaly, who fell victim to the genocide.

The aim of this book is to show the world how Karabakh has been the native and eternal birth of culture for the critically Turkic Azerbaijanis. Karabakh is the cradle of the world's first Turkic Azerbaijanis.

Karabakh

(The ancient period)

During 3000 – 1000 B.C., ancient civilizations in Khojaly created a great civilization in the South Caucasus that shaped universal values. It was them who established and brought to perfection the iron craftsmanship and metallurgy in this gateway between Europe and Asia.

Regrettably, in the era when global community was rising to new heights of civilization, the entire tangible and cultural heritage of the city of Khojaly was burnt and destroyed in the most atrocious manner, with an atrocious tragedy subjected to an act of genocide.

At around 9:00pm on the 25th of February 1992, bloodthirsty Armenian militia groups backed with mercenaries from the 36th Russian mobile infantry regiment invaded Khojaly and committed an act of genocide. These atrocities left 613 people killed and 497 families murdered. Eight families were brutally burned down to the last person with 1,272 Khojalyans taken captive and the city looted and left in ruins.

Professor Vali Aliyev

Karabakh – is the Motherland of the Azerbaijani Mugham, which has taken its origin from lullabies of our grandmothers and mothers. It is the sacred land of our Turkic ancestors, whose ethnic roots go deep into the Azykh Cave, one of the earliest human settlements in the South Caucasus, ancient Mil-Karabakh steppe and Khojaly civilisation.

I dedicate this book to the unforgettable memory of our ancestors, whose bodies lie buried in Karabakh, Azerbaijan's ancient cradle of culture for thousands of years, and that of the courageous sons of ours, who ascended to heroic martyrdom fighting Armenian aggressors in the 1990s, and of those innocent civilians of Khojaly, who fell victims to genocide by Armenians.

The aim of this book is to let the peoples around the world know that since the emergence of the cradle of civilization Karabakh has been the native and eternal hearth of culture for the ethnically Turkic Azerbaijani people.

During 2000 – 1000 B.C., ancient inhabitants of Khojaly created a great civilization in the South Caucasus that shared universal values. It was them who established and brought to perfection the iron craftsmanship and metallurgy in this gateway between Europe and Asia.

Regretfully, in the era when global community was rising to new highs of civilisation, the entire tangible and cultural heritage of the city of Khojaly was burnt to ashes and levelled to ground in the most atrocious manner, with its citizens tragically subjected to an act of genocide.

At around 9.00pm on the 25th of February 1992, bloodthirsty Armenian militia groups embedded with mercenaries from the 336th Russian mobile infantry regiment invaded Khojaly and committed an act of genocide. These atrocities left 613 people killed and 487 fatally wounded. Eight families were brutally gunned down to the last person with 1,275 Khojalians taken captive, and the city torched and left in ruins.

INTRODUCTION

Karabakh, the most ancient cultural centre in Azerbaijan, is located between the Lesser Caucasus and the Kura and Araks rivers and consisted of highland and lowland areas. The Karabakh plateau extends between the Zangezur and Karabakh mountain ridges.

The Karabakh plateau is surrounded by the following mountain ridges: Myhtoken in the North, Karabakh in the East, Geychay and Zangezur in the West. Its geology features basalt and andesine of the Upper Pliocene and Anthropogene. There are volcanogenic and sedimentary rocks of Cretaceous, Paleogene and Neogene periods. The plateau narrows in the South and forms a triangle between the Bazarchai and Hekeri rivers which is crossed by river galleys. There are large extinct volcanoes in the lava plains formed by eruptions.

The sources of the Terterchay, Hojaschay, Zabukh, Bazarchay rivers originate from the Karabakh plateau. The Alageller and Garagel lakes are located on the plateau. Large subalpine meadows are favourable for cattle breeding.

In the north-west the Terterchay river plain separates the Karabakh ridge from the Murovdag ridge, and in the east the Hekeri river plain separates it from the Karabakh plateau. The highest peaks are Gyz Gala (2,843 m) and Beuk Kirs (2,725 m). The mineral springs of Tursh Su and Shirilan are located on the plateau.

Down the Araks river, the south-western part of the plateau turns into submountain plains. The sources of the following rivers are located in the Karabakh ridge: the Hachin, Gargar, Kendelenchay, Guruchay, Gozluchay etc.

The Karabakh plain is surrounded by the Ganja-Gazakh plain in the North-East, Murovdag and Karabakh ridges in the east and Mill steppe in the south and south-west.

The Kura river separates Karabakh from the Shirvan steppe. The plain has a hummock-and-hollow and terraced profile. There are oil deposits in the Karabakh plain, Terter district. The climate in the area is temperate and dry subtropical. The following rivers flow in the area: Injechay, Terterchay, Hachinchay and Gargarchay.

A smaller part of the Karabakh plain is covered with oak and elm

woods. The banks of the Kura are covered with riparian woods (oak, elm, willow) and bushes.

The following types of soil can be found in the area: grey and chestnut in the foothills, mountain-forest and mountain-meadow in the mountains. Cherry-plum, pear, cornel, walnut, hazelnut, medlar and other fruit trees as well as various berries grow in the woods.

Wildlife is rich in mountains and forests.

Natural resources include copper and complex ore deposits in Mehnadag, lithographic stone in Mirikend and concrete.

The following districts are located in the region: Lachin, Kelbajar, Shusha, Khankendi, Askeran, Agdam, Barda, Terter, Agjabedi and Beylagan.

Due to the favourable geographic conditions of Karabakh, such as fertile soils in the lowland, rich alpine meadows in the highland as well as natural resources (copper, iron and so on), people settled here in early days of primitive societies, after cultural and economic evolution the region turned into one of the cultural centres of the South Caucasus.

ANCIENT HISTORY OF KARABAKH

The ancient history of Karabakh was studied from the 19th century with research of various materials, artefacts and documents carried out.

Ancient artefacts of Karabakh attracted attention of foreign travellers and amateur researchers in the early 19th century.

Excavations conducted by the above were more akin raids than scientific surveys of the ancient history of Karabakh. The travelers and amateur researchers (of various professions) arrived in Azerbaijan and Karabakh, in particular, to excavate burial sites. Many rare and valuable artifacts found by them were exported and are now exhibited in museums of various countries. The artifacts are very important for the in-depth study of the ancient history of Karabakh.

In 1828, the Azeri territory to the North of the Araks river came under the jurisdiction of Russia by Turkmenchay Peace Treaty.

In 1834, Swiss traveler Dubois de Montperot visited Karabakh, in

particular, Shusha, and provided information about historical sites in Shahbulag and Terter (on the way from Shusha to Ganja).

When the Caucasus archaeology was included in the agenda of Russian Imperial Archaeological Committee as one of the main items, it attracted more attention to Azerbaijan in general and to Karabakh, in particular.

In the 1890s Georgian scientist G.O. Silosani mentioned burial mounds in Barda. Instructed by the Russian Geographic Society, Dr Wiesenhof wrote a report about mound burials of Uchtepe, Boyat, Afetli, Barda, Sultanbud and Khojali in Mill-Karabakh steppe and Karabakh highlands.

German researcher Emil Resler who worked in Shusha Non-classical secondary school, conducted research in the suburbs of Shushakend and Shusha towns as well as Dashalti, Chanahi and Mehdikend in 1891, 1893, 1895 and 1897. E. Resler conducted research in Gubadli village burials in the Agdam district: Nebitepe, Kepijtepe and other mounds.

E. Resler conducted excavations and collected many artifacts in the Bronze Age sites in the Khachinchay river basin: in Archadzor in 1893-1894, in Ballig-gaya and Sirhavend in 1896-1897, in Demgol in 1894, in Akhmahi in 1897. In 1894-1895 and 1897, he excavated over twenty mounds and stone graves at the junction of Gargarachay-Khojalichay and Ilisuchay rivers. In 1895 he conducted a survey of

Shusha

Garakopek-tepe site in the Fizuli district, in 1897 in Gala-tepe in the territory of the Agjabedi district.

In 1898 E. Resler collected many artifacts in Zerti, Senger and Ketti-tepe burials located in the Karabakh highlands and published this information in the Annual Report Digest of the Russian Imperial Archaeological Committee and the German Journal of Archaeology, Ethnography and Anthropology.

In 1896, A.A.Ivanovsky was sent to the South Caucasus on a business trip by the Moscow Archaeological Society where he conducted excavation in Khachinchay, Gulyatag, Veng, Khojali and Garabulag sites of the Karabakh province and identified the age of retrieved artifacts.

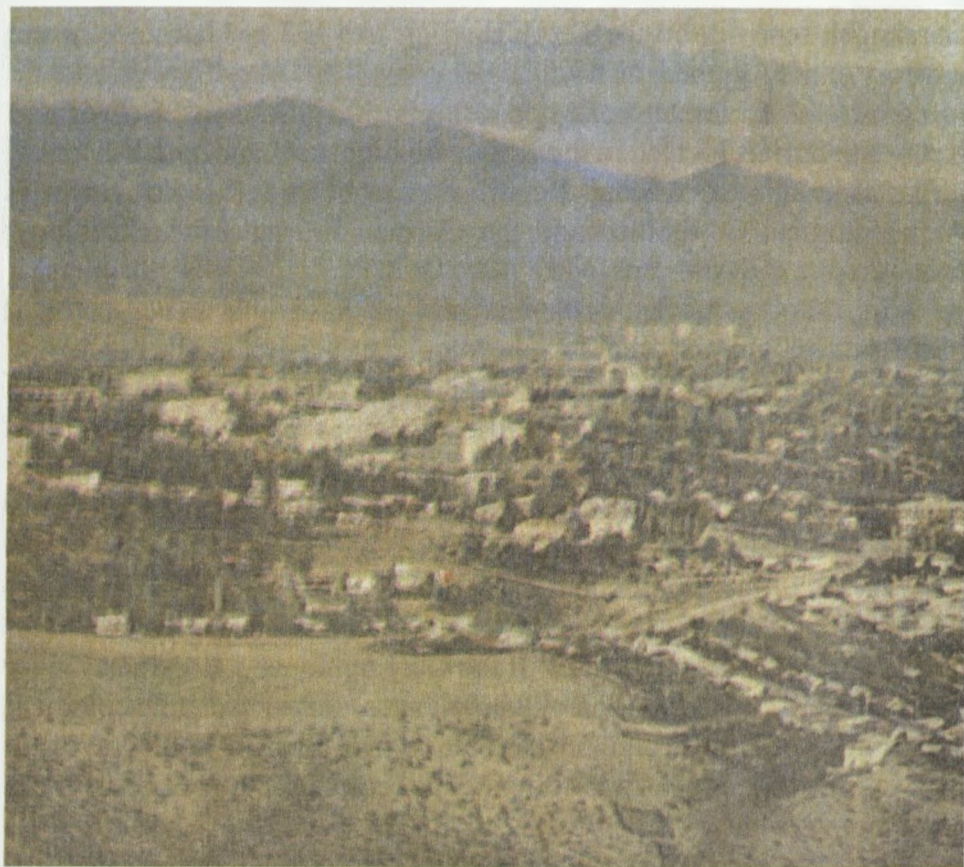
After the Soviet power was established in Azerbaijan, M. Sysoev and G. Sadigi conducted an archaeological survey in Shusha and Lachin under the Archaeological Committee of Azerbaijan.

In 1926 in Khojali sites, in Karabakh, J.A.Nasifi, I.Azizbekov, A.Alekperov, I.Jaffarzade, T.Passek and B.Latynina headed by I.I. Meschaninov, mapped ancient sites of the Gargarchay and Hojalichay river basins, identified distribution of Khojali sites, conducted archaeological excavations of Bronze Age burials (burial mounds and stone graves) in the Main Burial Steppe and Stony Steppe located on the left bank of the Gargarchay river.

Surveys headed by I.I. Meschaninov discovered sites in Mill-Karabakh steppe and Nagorno Karabakh, which were unknown until that time (1927, 1929, 1933) and produced an archaeological map of the area.

In 1938-1939 scientist Y.I. Ummel conducted excavations in Kerkejahan, Khankendi and Khojali sites and made an attempt to identify the chronological order of the sites and published some new scientific data about trades, economy and culture of the Karabakh people. In the 1950s a group of experts from the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of USSR and the Institute of History of the Academy of Sciences of Azerbaijan SSR headed by A.A. Yessen did the archaeological research in Nerfiztepe, Uchtepe, Hojali (Mill-Karabakh region) sites and Uzerlitepe village of the middle Bronze Age.

Academician B.B.Pitrovsky in his book "Archaeology of the South Caucasus" (1949) mentioned archaeological sites in the

Khojali

Gargarchay and Terterchay river basins; K.H. Kushnareva and T.H. Chubinishvili mentioned Karabakh sites of the early Bronze Age.

In the middle 1960s I.H. Narimanov developed a scientific hypothesis about Eneolithic and Early Bronze culture of Karabakh on the basis of the artifacts of Garahaji, Guttepe and Leylatepe sites.

In the late 1950s A.A.Yessen, who specialized in the archaeology of the Caucasus, found a few settlements downstream the Kendelenchay dating from Eneolith and Early Bronze Age and also conducted excavations of grave sites.

In 1960 M.M.Guseynov found 10 occupation layers dating from the Early, Medium, Upper and Mousterian periods of the Stone Age, in Azykh caves on the left bank of the Guruchay.

In 1963 the extensive research was carried out in Azykh and Taglar caves. The joint work of M. Guseynov, D.Gajiev, A. Mamedov, N.Sh. Shirinov, V.Velichko, A.Jafarov, V.Gajiev, S.Aliev and M.Suleymanov proved that Karabakh is the most ancient human settlement in the South Caucasus.

In 1964, G.S. Ismailov conducted a range of surveys of Eneolith and Bronze Age: Guneshtepe, Hantepe, Garakopektepe, Gultepe, Shomultepe, Uzuntepe, Menetepe, Zergertepe in the Guruchay and Kendelenchay river plains. In Garakopektepe, an established social and economic structure existed in the Bronze, Early Iron, Ancient and Middle Ages.

Chronology and ethnicity of early Karabakh burial mounds of the Bronze Age is provided in "The Caucasus in the Early Bronze Age", published by R.M. Munchaev in 1975.

Garabagh. Guruchay and Kyondalanchay Valley

G.S. Ismailov studied seasonal settlements of cattle breeding tribes in the alpine meadows of the Kelbajar district, upstream the Terterchay in the Early Bronze Age as well as petroglyphs.

In 1980-1988 H.F. Jafarov conducted a detailed archaeological research in the Karabakh district. He conducted excavations in the following burial mounds: Yeddi Tepe, Horuzlu, Sarov, Beyismarov, Borsunlu, Jamilli, Demirchiler, Evoglu, as well as the Tohmagtepe settlement in the vicinity of Buruj and Aji Gervend village of Terter district. As a result of the archaeological research, the following Bronze Age settlements were studied: Uchoglan, Goshatepe (Guttepe), Deyirman Yeri (Early Bronze); Tohmagtepe, Chinartepe, Agtepe (Middle Bronze); Saritepe, Govurtepe, Mishigishlagi, Garatepe (Late Bronze and Early Iron Age); burials Magsudlu, Goytepe, Gyzyly Kegerli, Uchoglan, Guzanli, Sarichoban (Agdam), Borsunlu, Beyismarov, Evoglu, Husenli (Terter district), Husulu, Gaynag, Bayat (Agjabedi). Material collected during the research provided scientific information about economy, domestic life, religious views of ancient tribes of Karabakh.

An archaeological map of cultural sites in Karabakh dating from the Bronze age was developed.

KARABAKH IN STONE AGE: GURUCHAY CULTURE

Karabakh district of Azerbaijan is one of the most ancient cultural centres in the world. Karabakh has favourable natural and geographic conditions as well as rich flora and fauna and is one of the areas where cavemen settled and evolved. Azykh, Taglar and Zar were the first settlements of cavemen in Karabakh.

Cavemen settlements in Azykh and Taglar caves in the Guruchay river plain, Fizuli district of Karabakh, were the subject of research. The Stone Age culture found here is referred to as Guruchay Culture. Ancient people lived in this Karabakh plain 2 million years ago. Originally they lived in the open camps in the Guruchay river plain. Later, the climate change (lower temperatures) forced them to settle in Azykh and Taglar caves.

Azykh cave.

The Azykh cave is the largest in the South Caucasus. It is 400 m long with the total area of 11,200 sq.m. There are high openings (up to 20-25 m), passages and picturesque stalactites in the cave.

Archaeological excavations of the South entrance and two adjacent smaller caves revealed 10 occupation layers dating from various Stone Age periods. The layers bear the evidence of the ancient history, from the Early Stone Age (Paleolite) till the Middle Ages.

Azykh was the world's first cave where such stratigraphic succession was found.

The cave was first occupied during the Guruchay Culture period (7th to 10th layer). The implements of the Guruchay Culture found in the layers are similar to the Olduvai culture of East Africa. Later, during Acheulian period (5th to 6th layers, 650,000-450,000 years ago), cavemen continued to dwell in Azykh.

Qarabagh. A fragment of a lower jaw of azychanthrope

The 3rd layer in Azykh features Mousterian culture. Upper layers (1st and 2nd) contain the evidence of Eneolith, Bronze and Middle Ages.

The first stage of the Guruchay culture refers to Early Paleolite (pre-Acheulian period), the second - to Early and Middle Acheulian period, the third – to late Acheulian and Mousterian period. This culture emerged 2 million years ago, developed and disappeared 700,000 years ago.

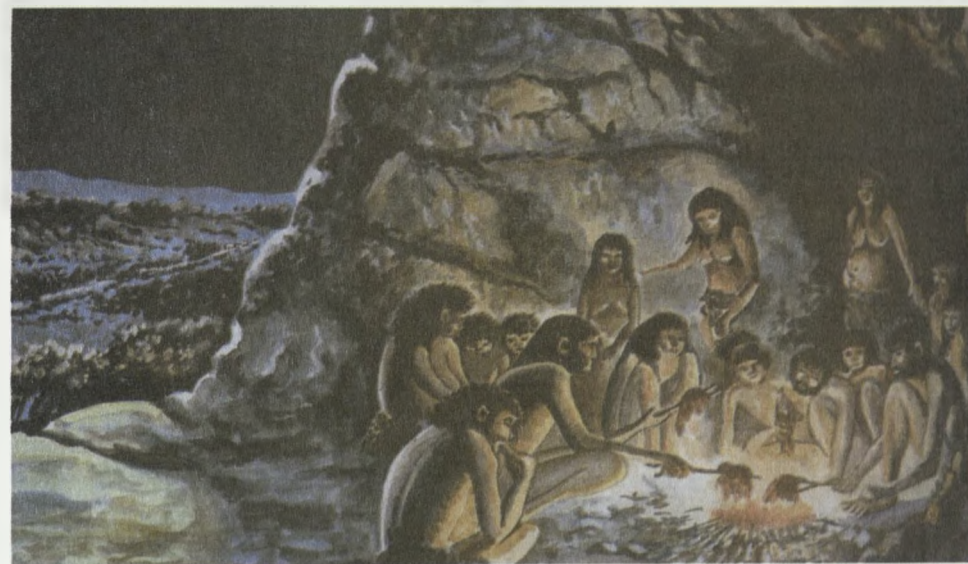

Handheld chipping tool found in Azykh

Many implements of the first inhabitants of Azykh were found: bills, cubic implements, scrapers and a significant amount of fragments, as well as large bill-like chopping implements weighing 4-5 kg.

During the last stage of Guruchay Culture Azykh, inhabitants made new implements using more up-to-date technologies and materials such as quartz, quartzite, basalt, flint, feseset, jasper and so on.

Hunting and collecting were the main occupations of cavemen. They hunted big and small animals and cubs with primitive stone implements.

Use of fire

The cavemen of the Guruchay plain lived in a commune divided in smaller groups.

The remains of the fauna in ancient Acheulian layer, such as jaws and skull bones prove that dwellers of Azykh hunted cave bears, giant stags and other wild animals at the time.

A human jaw found in Azykh in 1968 is of great importance. The remains of the Azykh inhabitant, a woman aged 18-22, is the fourth most ancient finding in the world. It testifies that people lived in Karabakh 350,000 years ago.

One of the bear skulls sitting on a natural bench in the cave, features notches which reflect religion, ideology and ancient art of

cavemen. Bonfires discovered here in Azykhare are the testament to usage of fire by people who dwelled here in the Acheulian period.

Domestic life and traditions of ancient inhabitants of Karabakh evolved during Mousterian period. The Mousterian culture emerged 120,000-100,000 and disappeared 35,000-33,000 years ago. In the Mousterian period, the inhabitants of Azykh and Taglar made implements and weapons of flint, slate and obsidian, found both inside and outside the caves.

They hunted horses, cave bears, small horses, Caucasian deer, bulls, rhinoceroses and so on. Most of the bones dated from that period were charred.

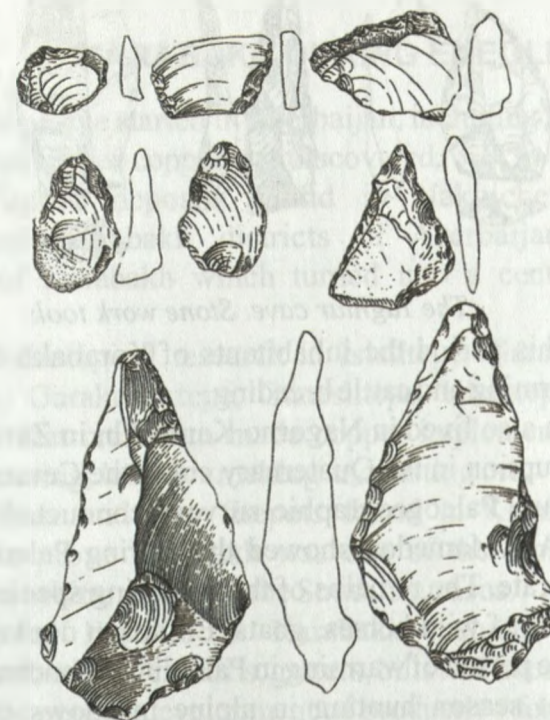

*The Azykh cave.
Middle Acheul stone work tools*

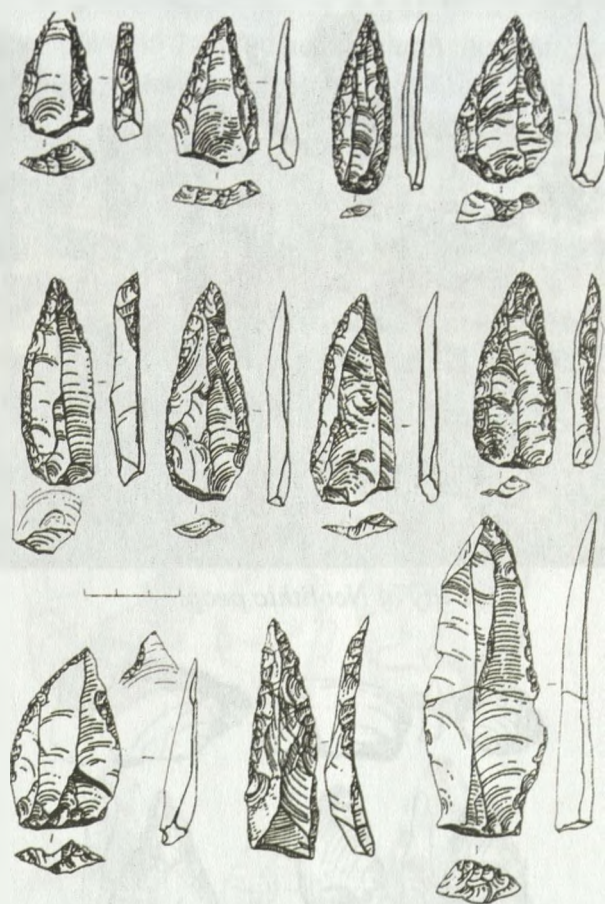
Artefacts such as microlithic implements were found in Karabakh, in the vicinity of Shusha, in Dashkati where Shusha cave is located. During Mesolite, hunting was an important activity; smaller animals were tamed and wild plants were the main source of food.

Activity of Neolithic people

Kalbajar. Stone tools of The Zar cave.

The Taghlar cave. Stone work tools

During this period the inhabitants of Karabakh developed main principles of farming and cattle breeding.

Cavemen also lived in Nagorno Karabakh, in Zar cave formed by the volcanic eruption in the Quaternary era in the Central Upland of the Lesser Caucasus. Paleogeographic surveys conducted in the cave by Academician A.V.Mamedov showed that during Paleolite the climate here was moderate. The remains of the following species were found in the camp: bones of wild horses, goats, European donkeys, and ancient deer. During the period of warming in Paleolite the ancient inhabitants of Karabakh went season hunting in alpine meadows of Kelbajar and Lesser Caucasus.

The Zar cave is located 2,190 m above the sea level. This is a rare site with the finding of obsidian implements. People lived in Zar during the late Mousterian and early Upper Paleolite. Geologically this time refers to middle Khvalynsk period. Judging on the variety of implements and technology of their making, people who lived there represented a transition type between paleoanthropus (ancient humans) and neoanthropus. The people made weapons which could be used for group hunting.

The Zar cave dates from 65,000-60,000 to 32,000-28,000 BC. The Zar camp allows researching on a range of issues related to the middle Khvalynsky (Vurmsky) period of Caucasian Paleolite.

Analysis of implements found in the Zar cave camp proved the existence of Taglar – Zengibasar – Zar culture in the Lesser Caucasus. Thus, it was proved that cultural and ethnic connection between Middle East, Anatolia and Caucasus dates from as early as 35,000-32,000 years ago.

KARABAKH DURING ENEOLITE

Copper-stone age started in Azerbaijan, including Karabakh, in the 6th millennia when copper was discovered.

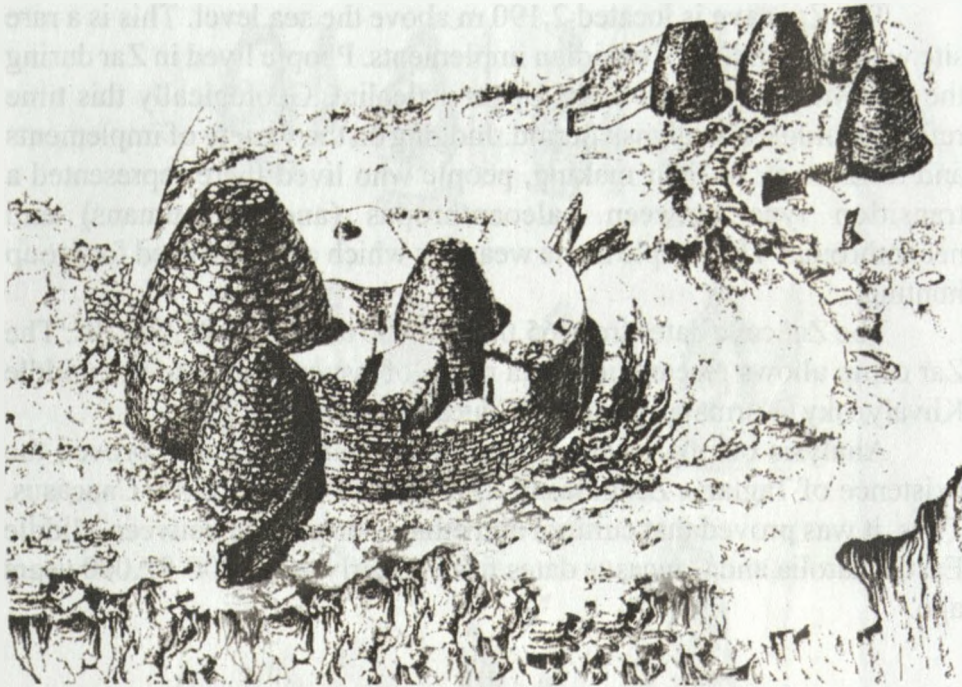
Large copper deposits found in Nakhichevan, Gedabek, Dashkesan and Karabakh districts of Azerbaijan affected the development of Karabakh which turned into a centre of primitive metallurgy.

The Archaeological research in Islalitepe, Garakaji, Leylatepe, Azykh, Taglar, Garakopektepe, Guneshtepe, Khantepe, Gultepe and others showed that craftsmen made copper implements originally by means of hammering, later by smelting and casting ore.

Round stone and clay firepots found in Khantepe village of Guruchay plain prove Karabakh was one of the most ancient independent metal working centres in the South Caucasus.

Artifacts of Eneolite in Karabakh included various stone implements: teeth of sickles, mills, graters, bills and hoes.

During the period, development of productive forces changed the lifestyle of people.

The eneolith's inhabited localities.

The ancient population of Karabakh was engaged in farming and cattle breeding; people settled in the foothills and on river banks, near water sources.

They lived in earth houses (cattle breeders) and round houses made of adobe with floor covered with clay wash.

Fire was made in the centre of houses and at their walls.

The main occupation of the ancient population of Karabakh was hoe-mattock farming and cattle breeding. The following crafts were also popular: metal working, pottery, weaving, tanning, stonework and bonework. Hunting and fishing were supplementary occupations during this period.

The Eneolite saw the development of such crafts as pottery and bone crafts. Hoes, awls, needles, scraper knives, home implements and jewelry were made of bone. Wool and plant fiber were used for weaving.

Pottery also developed during the Eneolite. The quality of pottery improved as crockery was baked to red, pink and yellow colour. Crockery

of the period features handles that looked like a hole and a jut. Some items were ornamented.

Hoe-mattock farming was wide spread at the time. Settled farming tribes used bone hoes, sickles with teeth made of obsidian and flint, replaceable sickles, grinders, mortars and pestles.

During Eneolite, various species of barley and wheat were grown in Karabakh.

Development of farming resulted in the evolution of cattle breeding.

Cattle breeding tribes bred bulls, cows, sheep and goat. The increase in cattle breeding impacted the development of farming and changed its nature.

During the Eneolite the Karabakh tribes had specific traditions, religion and ideology. The deceased were buried in graves dug in the ground, partially in burial mounds. Indian ochre was spread on their bodies to signify life.

In Eneolite Karabakh tribes established cultural and economic links with the South Azerbaijan and Mesopotamia. It can be proved by similarity of ceramics and jewelry found in Karabakh sites dating from Eneolite and in Mesopotamian Ubaid site. Cultural and economic links between the two ancient cultural centres had a positive impact on the development of an early farming culture in the South Caucasus.

The Eneolith earthenware crockery and work tools.

KARABAKH IN THE BRONZE AGE

Early Bronze Age.

In Karabakh, one of the most ancient metal working centres in the world, metal working technology changed significantly 4,000 years BC.

Craftsmen found a new metal, with higher quality than copper, - bronze. Adding antimony, arsenic, nickel and other substances, they increased hardness and reliability of bronze. The Bronze Age started in the second half of the 4th millennia BC and ended in the late 2nd millennia BC.

Productive forces and social relations of production experienced significant changes during this period with various sectors of economy developed intensively.

In Karabakh, one of the main centres of ancient metallurgy of Azerbaijan, the Bronze Age had several stages featuring different consecutive highly developed cultures.

The first stage of the Bronze Age of Karabakh lasted from 3,500 to the last centuries of 3,000 BC Kura-Araks archaeological culture dates from this period.

The second stage of the Bronze Age (Middle Bronze) lasted between the 23rd and 14th centuries BC. Early urban culture dates from the Middle Bronze in Karabakh.

The Khojali culture emerged in Karabakh in the last stage of the Bronze Age (13-7 centuries BC).

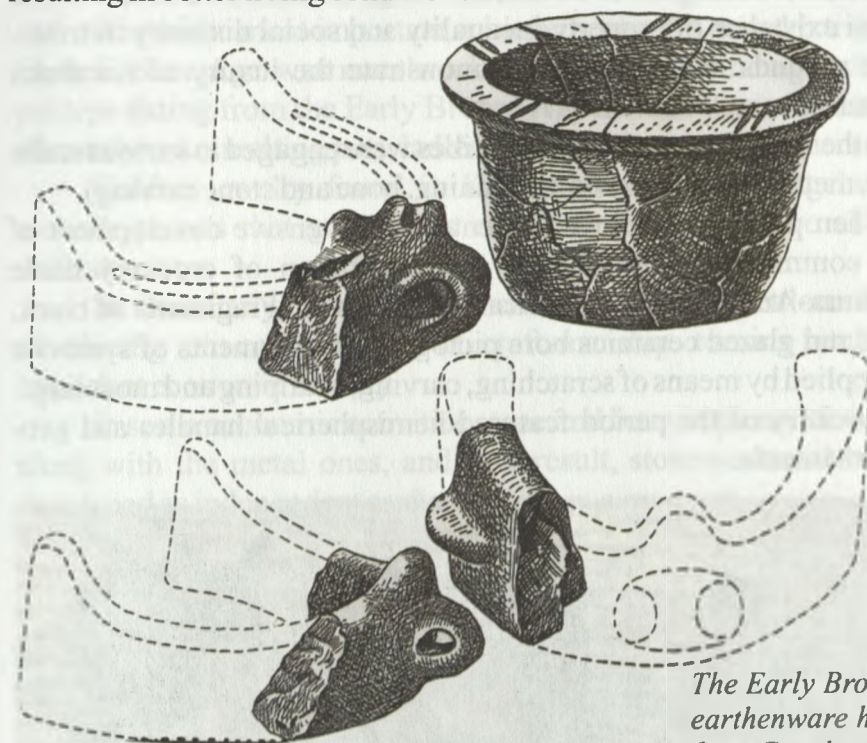
Karabakh was one of the earliest centres of the Kura-Araks culture. The culture dated from the second half of the 4th millennium and spread far beyond Azerbaijan into Syria and Palestine. Obviously, Karabakh tribes who reached the same level as Sumers played an important part in the migration of Kura-Araks culture. The founders and the bearers of the culture spread to the south of the Araks river. Cattle-breeding tribes of Karabakh played a significant role in this process.

In the Early Bronze Age the ancient population of Karabakh was increasing at a high rate, which led to establishment of many new settlements. People settled in places best suited for farming and cattle breeding. The settlements of Kura-Araks culture of Karabakh followed architectural traditions of Eneolite: living buildings were round or square,

with foundations made of river stone and walls made of raw bricks. Defensive walls were erected around some of the settlements (Garakopektepe).

Houses were heated by special devices shaped in the form of horseshoe or bull's head, made of special clay and placed in the centre or in the corners of houses.

In the Early Bronze Age changes occurred in the farming and cattle breeding techniques of Karabakh tribes. New implements were used in farming. Hoes were replaced with wooden ploughs, leading to cultivation of larger areas and the productivity of farming increased resulting in better living conditions.

The Early Bronze Age earthenware hearthes from Garakyopaktapa and Gounashtapa.

Replaceable and bronze sickles were used to cut wheat while stone and wooden threshing boards, graters (oblong, oval and cymbiform), pestles and mortars - to separate grain. Grain was stored in wells and large pots.

Cattle breeding was as important for the economy of Kura-Araks tribes as farming. Cattle breeding tribes lived in plains and foothills and practiced nomadic and pasture cattle breeding in Karabakh highlands (Lachin, Kelbajar and so on) in alpine meadows.

Development of horse breeding had a significant effect on the development of nomadic cattle raising. It was proved by cattle and horse bones found in Garakopektepe (Fizuli district).

Cattle breeders became rich faster than farmers and owned large pastures in the vicinity of the Lesser Caucasus. Burial mounds of chiefs of rich cattle breeding tribes contained a large amount of artifacts which prove the existence of property inequality and social disparity in tribes. Uchtepe mounds in Mill Steppe demonstrate the luxury of Karabakh chiefs' burials.

In the Early Bronze Karabakh tribes were engaged in various crafts (pottery, metal working, weaving, tanning, bone and stone carving).

When potter's wheel was invented, an intensive development of pottery commenced. The quality and decoration of crockery made during Kura-Araks culture significantly improved. Fragments of black, grey and red glazed ceramics bore pictographic ornaments of symbolic nature applied by means of scratching, carving, stamping and modeling.

Crockery of the period featured hemispherical handles and geometric ornaments.

Plough farming

The Early Bronze pottery

One of the most important achievements of Karabakh tribes in the Early Bronze Age was metalwork. Archeological findings of Garakopektepe dating from the Early Bronze Age include items from all stages of metalwork: smelting pots, ladles, casting forms and hammer scale.

Golden jewelry found in Khankendi and Khachingchay burial mounds proves that goldsmiths of the Bronze Age were also rather skillful.

In the Early Bronze Age some Karabakh settlements were developing into craft centre, with craftsmanship turning into the most important economic activity.

In some economic activities stone and bone implements were used along with the metal ones, and as a result, stonework and bonework developed as independent crafts.

Metal-working tools and gear of the early Bronze Age

Weaving was among the most important crafts. Spindle tips (mainly made of bones) were found in some settlements. Mainly sheep and goat wool were used for weaving.

The use of skin of domestic animals enabled the development of tannery.

In the Early Bronze Age cultural and economic links of Karabakh tribes extended.

Petroglyphs and pictographic symbols found in Azyurdu, Tahta, Istisu, Zalha, Gelingaya, Chakhmag-gaya, Ayi-chyngylly sites located upstream the Terterchay, Kelbajar district, are the most valuable sources of information about the culture of ancient Karabakh inhabitants in the Early Bronze Age.

Burials are of high scientific value for the research of the way of life of Karabakh tribes in the Early Bronze Age. There are many mound burials in highlands and lowlands. Ancient inhabitants of Karabakh buried their dead in earthen graves and stone coffins and then made mounds of various heights on the graves. Depending on the area, the mounds were made of sand, pebbles and stones, like in Khankendi, or stones and earth, like in Uchtepe.

Evidences of cremation were found in Khankendi, Khachincay (№4 and №5) and Borsunlu (№12) mounds. Ochre was also discovered in the mounds.

Karabakh burial mounds have a specific feature: an entrance to the crypt. Burials found in these sites are identical, as ancient Karabakh inhabitants shared a common geographic area and followed the same economic and cultural traditions.

Chiefs, commanders, pagan priests and rich people were buried with many munitions found in the graves.

In the Early Bronze Age perception and beliefs of people changed. The structure of burial mounds and burial procedures (cremation, collective burials, domestic items in the graves) testifies to their belief in hereafter.

Burial traditions revealed in Khankendi, Khachincay, Borsunlu and Uchtepe mounds of Karabakh region can also be found in a larger area, to Sheki, including the Injechay, Ganjachay and Shamhorchay river basins. It proves that the tribes which inhabited these areas in the

Early Bronze Age were Turkic tribes of similar origins.

Intensive development of productive forces in Karabakh in the Bronze Age resulted in the development of all economic activities, in particular, metalwork and pottery. Such development, in its turn, accelerated evolution in the Middle Bronze Age. Trade links between Karabakh and Nakhchivan, West Asia and Middle East countries extended, city-like centres emerged. In the 23rd-15th centuries BC smaller Karabakh tribes joined around the centres in large tribal unions. It is proved by archaeological research conducted in the Bronze Age settlements in Uzerliktepe, Gektepe, Chinartepe, Garakopektepe, Guneshtepe, Hantepe, Uzuntepe, meynetepe, Shomulutepe, Kultepe, Nergiztepe, Agtepe, Tohmagtepe, Beyuktepe, Duyu Tepesi, Gertepe, Chaggalitepe and so on.

Middle Bronze Age

Tribes, more powerful from economic and military point of view, extended their territories, in order to gain trophies and wealth they attacked neighbouring tribes. Clashes between the tribes resulted in the construction of defensive walls around some of the cultural and economic centres.

Archaeological researches were conducted in the centres of tribe unions surrounded by defensive walls dating from the Middle Bronze Age in Karabakh, with rich scientific material collected.

Uzerliktepe, an ancient city centre, was fortified by towers and walls made of grizzle. Garakopektepe, another ancient city centre, was surrounded by high defensive walls built with large rocks and river stones.

The foundation of Garakopektepe was built with large rocks, with the space between the walls filled with river stones.

Uzerliktepe located in the western part of present Agdam was one of the most ancient cities of Karabakh. Ancient castle Uzerliktepe was built according to an architectural layout and was divided into two parts.

Naringala, one of the two parts, was surrounded by a defensive wall made of grizzle. Public buildings of tribal union and houses of rich tribe members were located there. Poor people lived outside the castle. Excavations revealed the remains of the houses made of wood and clay mortar which probably belonged to poor tribe members.

They used wood and clay plaster mortar to build their houses. The floor was covered with clay mortar.

The defensive walls Garakepektepe of the middle bronze

Stone bonfires and domestic pits could be found inside the houses. The remains of burnt grains were discovered in the bonfires. A clay women statuette and various household goods were found in one of the houses.

Many fragments of grey, black and red clay crockery used for various domestic purposes were discovered here. Monochromic ceramics and well polished miniature black and grey vessels were skillfully made.

In Uzerliktepe and Garakepektepe, Middle Bronze Age settlements non-decorated and painted vessels with grey and black polish, carved or printed ornaments, tips of spindles, beads, various stony implements, clay

figurines were discovered, which proves that various crafts emerged in ancient Karabakh in 3rd and 2nd millennia BC.

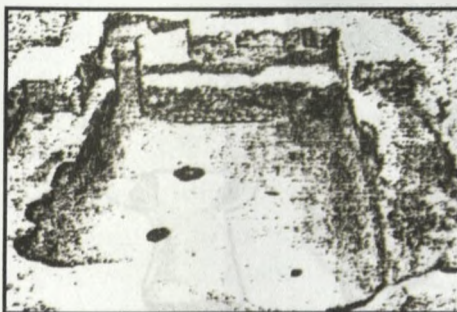
Thick castle walls and buttresses demonstrate that the architecture of ancient Karabakh in Middle Bronze Age was under the influence of West Asia.

Many specific features of the Middle Bronze Age architecture of Karabakh were used in construction of cities and castles in Nakhchivan and West Asia. These similarities testify to the existence of cultural and economic links between the ancient city centres of Karabakh and castles of Nakhchivan and West Asia.

Farming, cattle breeding, gardening and viticulture were developing in the Middle Bronze Age in Karabakh.

Use of the plough, improvements to scythes and threshing machines (thresh boards, graters, sickles and so on) stimulated an intensive development of farming.

Farmers grew species of wheat such as *Triticum Sativum* L and *Triticum durum* Desf, non-barbated species of barley *Hordeum laguneuli-*

Excavations. Uzerliktepe settlement.

formi Bosh. Grain was stored in special pits and large pots.

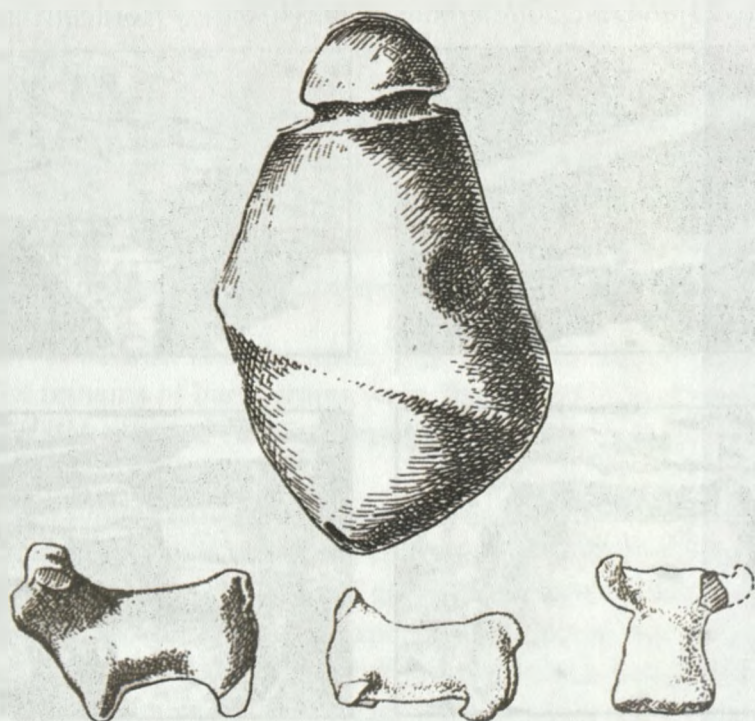
This period also marked the emergence of viticulture.

Osteologic remains confirm the existence of cattle breeding.

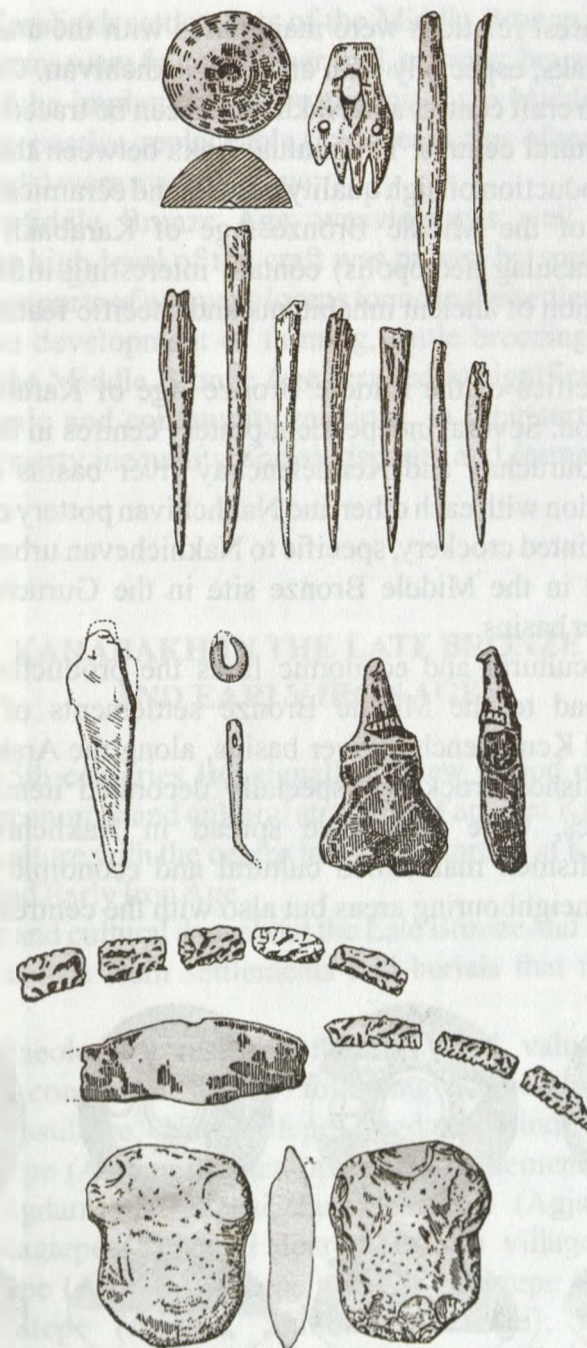
In Uzerliktepe city centre in Middle Bronze Age various crafts were developed: pottery, metalwork, weaving, stonework and bone carving. Well painted and decorated ceramics, as well as grey and black polished stamped vessels were made.

Ancient Karabakh tribes of settled farmers, cattle breeders and especially craftsmen were familiar with the culture of West Asia and Near East, due to the existing links, and borrowed a lot from it, they played an important role in formation of early urban culture in the South Caucasus.

Tribal unions of Karabakh reached the level of early state formations in the Middle Bronze Age, they established cultural and economic links with various regions of the South Caucasus, West Asia and Near East.

Garakyopaktapa. Stone statue, clay figures.

Uzerliktepe. Middle Bronze Age artefacts.

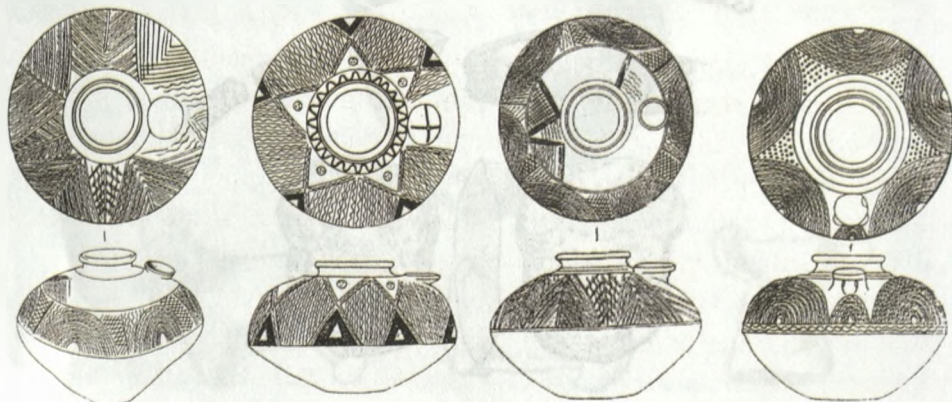
The closest relations were maintained with the areas on the left bank of the Araks, especially with ancient Nakhchivan. Connections of Mill-Karabakh craft centres and Nakhchivan can be traced in the pottery of the two cultural centres. The mutual links between the two regions resulted in production of high quality pottery and ceramics.

Burials of the Middle Bronze Age of Karabakh (mounds of Borsunlu, Karabulag necropolis) contain interesting information both about the religion of ancient inhabitants and specific features of pottery of the period.

The specifics of the Middle Bronze Age of Karabakh deserves special attention. Several independent pottery centres in the Terterchay, Gargarchay, Guruchay and Kendelenchay river basins developed in close cooperation with each other and Nakhchivan pottery centres.

Thus, painted crockery, specific to Nakhichevan urban culture, can also be found in the Middle Bronze site in the Guruchay and Kendelenchay river basins.

Due to cultural and economic links the production of painted crockery spread to the Middle Bronze settlements of Gargarchay, Guruchay and Kendelenchay river basins, along the Araks river. Grey and black polished crockery, especially decorated items, typical for Karabakh sites, were also wide spread in Nakhchivan. Ancient Karabakh craftsmen maintained cultural and economic relations not only with the neighbouring areas but also with the centres of West Asia and Near East.

Garabagh. Painted ceramics of the Middle Bronze Era.

In the Karabakh settlements of the Middle Bronze Age the following bronze items were found: dagger, awl, earrings, bracelet and so on.

Some of the implements and weapons of the Middle Bronze Age (mills, mortars, pestles, replaceable sickle teeth, tips of maces and stony threshing boards) were made of stone.

In the Middle Bronze Age, weaving was well developed in Karabakh. The high level of the craft was proved by spindle tips, bone combs and bone parts of weaver's looms found in the settlements.

Intensive development of farming, cattle breeding and crafts in Karabakh in the Middle Bronze Age resulted in significant changes in social, economic and community relations. In their turn, the changes resulted in property inequality, social disparity and formation of a class society.

KARABAKH IN THE LATE BRONZE AND EARLY IRON AGE

The 4-th-5th centuries BC signalled a new period of evolution in social, economic and cultural structure of ancient Karabakh tribes. Hojali culture with the centre in Khojali spread in Karabakh in the Late Bronze and Early Iron Age.

Historic and cultural data about the Late Bronze and Early Iron Age in Karabakh comes from settlements and burials that refer to Hojali culture.

An archaeological research that provided valuable scientific material was conducted in the following Khojali sites: Uchtepe (Agjabedi); Rasultepe, Namazlitepe (Agdam, Hindiristan village); Saryjali-tayi tepe (Agdam district, outskirts of Chemenli); Beyuktepe, Bashirtepe (Agdam); Su-Tepesi, Janavar-Tepesi (Agjabedi, Gaynag village); Binnagtepe (Agjabedi district, Poladli village); Tomagtepe (Terter); Gertepe (Agdam, Gektepe village); Shortepe (Barda, Shatirli village); Garatepe (Agdam, Shihbabali village); Misir-Gishlagi (Agdam, Papravend village); Zergertepe and Shekerjiktepe (the Guruchay and Kendelenchay river plains).

Burial sites of Khojali culture were studied: stone graves of Shushakend, burial mounds of Dovshanli (Dovshanli village), Balligaya-Syrhavend (Syrhavend village), Ahmahi (Ahmahi village) and Karabulag necropolis (in the Guruchay and Kendelenchay river plains).

Many bronze items were found in Khojali burials: pole-axes, daggers and swords, pitchfork, horse harness, arrow-heads and spear-heads, belts, jewelry (bracelets, rings, earrings, figurines of birds, agate, glass and enamel beads) as well as various ceramic fragments.

Khojali culture impacted the formation and development of local Gedabek, Ganja and Shamkir cultures.

Various samples of black and polished crockery (jugs, pots, bowls and so on) specific for Karabakh Khojali culture were made at the potter's wheel, covered with geometric patterns and white enamel.

The social, political and religious life of the tribes which established Khojali culture was studied in details during archaeological excavations of the following burial mounds: Hojali (2 – 6, 8, 10-15, 22, 31, 19, 21, 27, 28, 29, 32), Beyismarov (1, 2, 5, 7, 14, 16, 2, 4, 18, 12, 17, 19, 15, 85, 2, 4, 5, 6, 7, 10 – 17, 19, 8, 9, 5), Ilisu necropolis, stone graves Dashli chel, Gulabli sites and Sarichoban mound.

The design of Late Bronze and Early Iron Age burials in the Gargarchay and Terterchay river basins depended on the area: sandy and earthen mounds with stone flags were found in mountains and at foothills, while earthen mounds could be found in plains. In highlands (Shusha, Gulabli, Ahmahi, Dovshanli, Demgolu, Gulyatag and main Hojali sites) stone coffins prevailed. Walls of earthen coffins under the mounds were plastered with sheetrock solution.

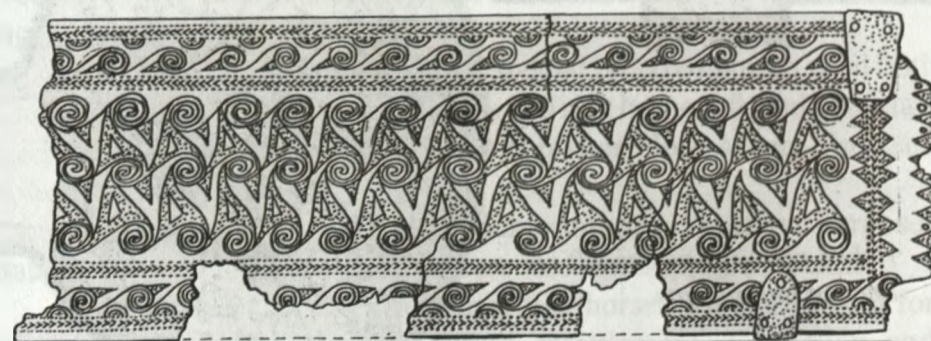
Building mounds on the graves is specific to ancient Turkic ethnic groups. The word "mound" ("kurgan") is of Turkic origin, and means "to build", "to construct". the existence of mounds on the graves in Azerbaijan, in particular in Karabakh, is a vivid evidence that ancient dwellers here had Turkic origins.

Geographically, Karabakh plays an important part in the distribution of burial mounds. It was Karabakh were the most ancient burial mounds of the Caucasus dated from the 4th and 3rd millennia BC were built. Since the 3rd millennia BC ancient Turkic tribes of Karabakh, due to the development of pasture cattle breeding, occupied mountain

areas, especially alpine meadows of the Smaller Caucasus, and built seasonal camps in rich pastures. In the 2nd and 1st millennia BC more and more people preferred the settled life style.

In the South Caucasus, Karabakh provides the best conditions for settled farming and cattle breeding. In the 2nd and 1st millennia b.c. Turkic cattle breeding tribes of Karabakh occupied main alpine meadows of the South Caucasus.

In the territory of present Armenia there are more burial mounds of ancient Karabakh cattle breeding tribes of Turkic origin.

Bronze belts from Khodjaly.

Most of burials beside the Goycha lake and in the vicinity, as well as in the entire Armenia, date from the 2nd and 1st millennia b.c.; their archaeological material refers to early urban culture of Uzerliktepe and Khojali culture of Karabakh.

However, Armenian researchers forge facts and refer to ancient Karabakh culture as to "Sevan-Uzerliktepe culture". Thus, attempts are made to claim Armenian origins of Karabakh culture.

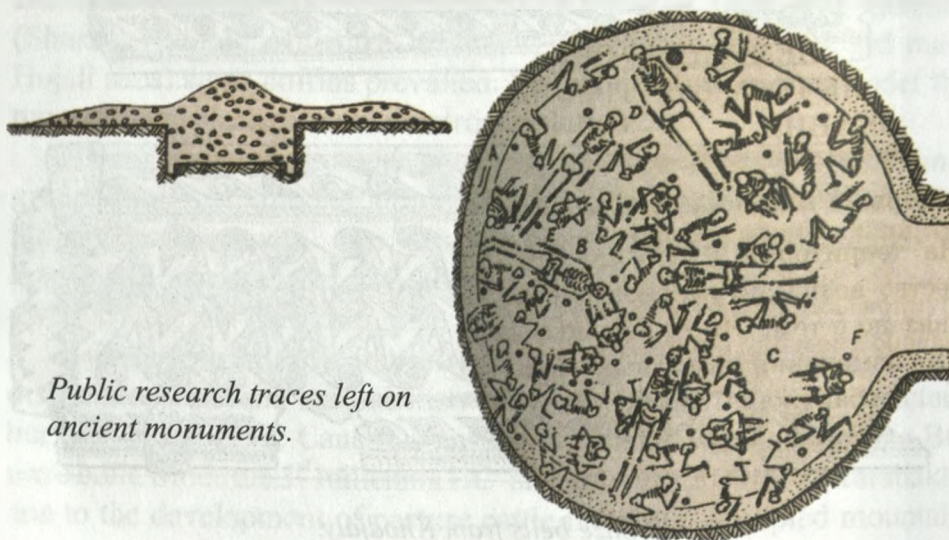
In the Late Bronze and Early Iron Age the population of Karabakh was mainly occupied with settled farming and cattle breeding. At the same time, groups of craftsmen and merchants appeared in some cultural centres.

Wide application of irrigation technologies improved the productivity of all economic activities and satisfied the requirements of the people.

Uchoglan, Guttepe, Velibeytepleri, Chinartepe, Garatepe and other villages were located beside water sources for the very reason of intensive development of irrigation.

Irrigation emerged in Karabakh in Eneolite period (Chalagantepe) and developed in the Bronze Age, especially at the last stage.

In the Late Bronze Age the development of metalwork improved the quality of agricultural implements. During this period bronze sickles were used along with the siliceous and obsidian ones which increased the

Public research traces left on ancient monuments.

effectiveness of mowing. Bulls and horses were used for threshing by means of stone and wooden threshing boards.

Mills and graters were used for grain processing, bread was baked in ceramic ovens (in Uchtepe and Garatepe).

Cattle breeding played a leading part in economy, semi-nomadic cattle breeding fully developed. Pasture cattle breeding appeared in the late 3rd millennium BC and intensively developed in the early 2nd millennium BC turning into an activity independent from farming. This secondary social division of labour deepened in the Late Bronze Age. As the amount of cattle increased significantly, cattle breeding tribes got rich, property inequality developed and later turned into more intensive evolution of class society. Horse breeding played an important part in the development of cattle breeding.

In the Late Bronze – Early Iron Age cattle breeding in Karabakh turned into an important, even leading economic activity.

Osteologic remains found on the sites included bones of cattle, horses and camels which signifies that cattle breeding was one of the principal occupations of the people.

Bones of cattle and horses were discovered in the mounds Khojali, Dovshanli, Borsunlu, Beyismarov, Sarichoban, villages Uchtepe and Garatepe; a skeleton of camel was found in Garatepe mounds.

Many bones and skeletons of horses were found in mounds Dovshanli, Borsunly (8 specimens), Beyismarov (6 specimens) and Sarichoban (16 specimens).

Karabakh is one of the earliest and most important centres of horse breeding in the Caucasus. Karabakh horses were also popular in the neighbouring areas.

In ancient Karabakh there was a special breed of horses used both as draught and saddle horses. Skeletons and rich harness found in burials of rich people testifies to their belief in hereafter. Horses were also used for sacrifice.

Horses used for economic, domestic and military purposes (draught-horses and saddle-horses) were also worshipped as totems.

At the times of pasture cattle breeding horses were used both for riding and handling of goods during resettlement. Formation and development of camel breeding in Karabakh allowed the establishment

and development of trade relations between this ancient cultural centre and other countries.

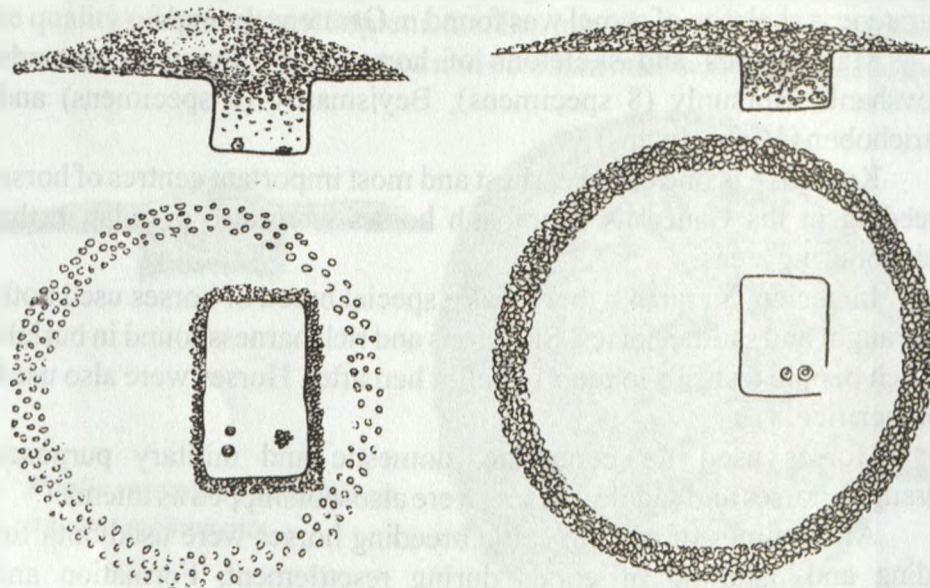
Two camel skeletons found in Karabulag necropolis (mound 5) demonstrate that in the Late Bronze Age camel breeding was developed in Karabakh and that cultural and economic relations were established with the countries of Central Asia.

Gardening and viticulture in the Late Bronze—Early Iron Age developed into an independent economic activity. Almonds found in Beyismarov mound and the remains of grapes and wine found in Borsunlu mound prove it.

Goods of the Late Bronze Age demonstrate that crafts were numerous and well developed in Karabakh at the time. The variety and the high quality of the goods testify the success of metalwork, pottery, weaving, stone work and bone carving.

The high level of metal work is connected with Mehmandag deposits of complex copper ore and Lachin natural resources (Deve Boynu).

Weapons (pole-axes, tridents, swords, daggers, spear and arrow-heads and so on), ammunition (armour and shields), horse harness (bits

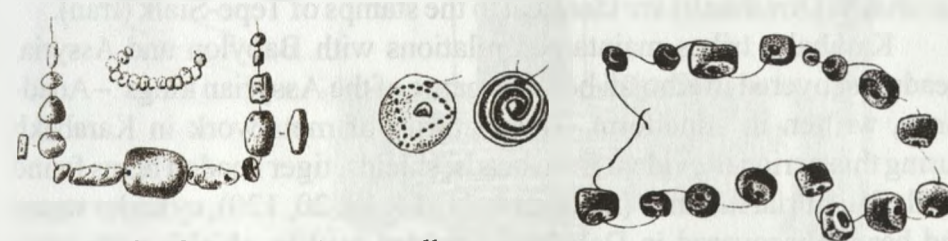

Garabagh. Borsunlu burial mounds.

and bridles), jewelry (bracelets, necklaces, earrings, Rings, beads and so on), implements (flat axes, knives, chisels, awls and needles) found in Karabakh sites dating from the Late Bronze Age demonstrate the diversity of metalwork in the region.

Metal items of Khojali culture play an important part in the history of ancient metalwork due to their high quality design.

The discovered iron and high quality implements and weapons were made of it. It stimulated further development of both economy and culture.

Garabagh. Bronze Age jewellery.

The variety of crockery of the Late Bronze and Early Iron deserves special attention. Ceramics of the period mainly made on the potter's wheel was symmetrical, well decorated and had special clay composition.

Crockery (jugs, pots, jars, carafes, buckets, bowls, plates, braziers and so on) were made in special model with the use of mushroom juts, scratching, stamping and carving technologies. The crockery was covered with web-like, herring-bone, wavy patterns and ornamented with horizontal and vertical dotted lines.

In the Late Bronze – Early Iron Age such technologies as turning, glazing, polishing, carving, drilling and coining improved. A fine design stone bowl and a cup were found in Khojali.

Numerous items made of bone were discovered in burial mounds Hojali, Borsunlu, Beyismarov and Sarichoban.

The following items found in Borsunlu, Beyismarov and Sarichoban burial mounds are beautiful and rare samples of arts and crafts of ancient Karabakh craftsmen: harness decorated with images of people, hoops carved with shamrock (lotus) with coins, cylinders with scratched and carved ornaments.

Weaving was also developed in Karabakh of the Late Bronze – Early Iron Age. Wool and fiber of sheep and goats were used for weaving. Traces of fabric on many bronze items, the remains of woollen fabric and bast found in Borsunlu and Sarichoban burial mounds give a clear picture of weaving of the time.

In the Late Bronze – Early Iron Age exchange between Karabakh tribes, neighbouring tribes and centres of West Asia extended significantly. Tin, daggers, golden stamps with embossed images of animals were imported to Karabakh from West Asia. Stamps found in Karabakh (Dovshanli) are identical to the stamps of Tepe-Sialk (Iran).

Karabakh tribes maintained relations with Babylon and Assyria. Beads discovered in Khojali bore the name of the Assyrian kings – Adad-nirari, written in cuneiform. The maturity of metalwork in Karabakh during this period is evident from beads, shields, tiger headed items found in Khojali burial mounds (mounds 1, 11, 14, 18, 20, 120), cylinder stamp and beads discovered in Dovshanli; golden buckle, shields with ivory engravings, bronze buttons, nails and pins covered with thin golden layer and various golden items found in the large burial in Borsunlu.

Enamel and glass beads discovered in Khojali, Borsunlu, Beyismarov and Dovshanli prove that there was a close exchange between Karabakh, on one side, and Egypt, Mesopotamia, Syria, Palestine and Phoenicia, on the other.

Ivory items partially engraved with enamel, mother-of-pearl, bronze and gold found in Akmahi, Kerkijahan, Borsunlu, Beyismarov, Karabulag and Sarichoban are rare pieces of art.

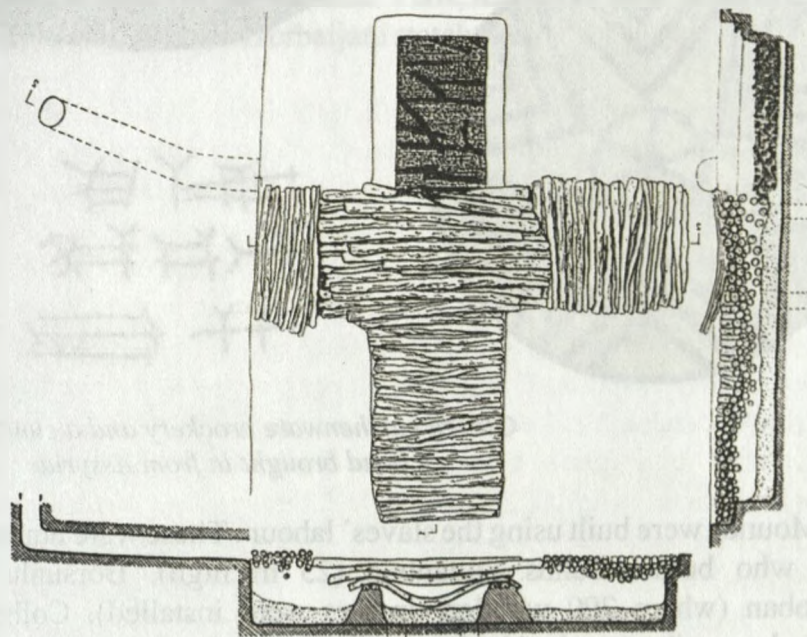
Items made of mother-of-pearl were imported to Karabakh from the regions of the Red Sea, Arab Sea, Mediterranean, Indian Ocean and Persian Gulf. These mother-of-pearl shells were used as jewelry and ancient monetary units.

Tin imported to Karabakh from Indochina, Malaysia, England and Spain stimulated new achievements in metalwork. Saddle horses and draught horses played an important role in establishment and development of cultural and economic links. Karabakh horses were also used for trade exchange.

Property inequality deepened in Karabakh during the Late Bronze – Early Iron Age. Rich and poor community groups formed into

independent classes. Rich families, some tribe chiefs and commanders stood out in the community and formed the nobility.

Poor tribes, politically and economically weak, joined large and strong tribes. Social disparity, property and class inequality in Karabakh could be traced in Garatepe, burial mounds Akmahi, Borsunlu, Beyismarov, Khojali, Dovshanli, Sarichoban and other sites.

Burial chamber. Sarichoban burial mound

Slaves, servants and many horses found in large graves and burials of rich people suggest the social disparity.

In Borsunlu grave crypt (25.6 sq.m.; 32x8x4 m) a tribe chief was buried on wooden deathbed decorated with bronze and golden shields. The grave contained nine slaves and eight horses.

The crypt also contained implements, bronze weapons, marble mace - symbol of power; fragments of ceramics, various rich samples of jewelry, ivory, mother-of-pearl and precious stones.

In Akmahi crypt, the buried chief was dolichocephalous, while a slave sitting beside him was brachycephalic.

Glazed earthenware crockery and a cuneiform bead brought in from Assyria.

Mounds were built using the slaves' labour. These were numerous slaves who built mounds Sultanbud (25 m high), Borsunlu and Sarichoban (where 200 wooden timbers were installed). Collisions between large tribes resulted in devastation, robberies and fires occurred in villages (Garatepe village).

Inequality revealed from the sites of Bronze – Early Iron Age resulted in the development of patriarchal relations, formation of primitive military science, formation and further development of property and social disparity, led to the collapse of primitive communal system.

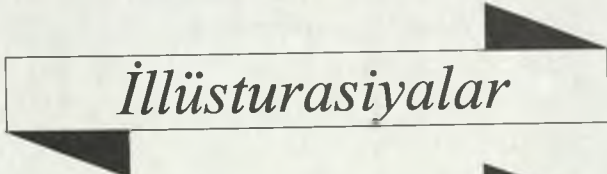
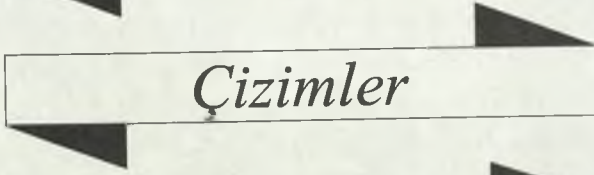
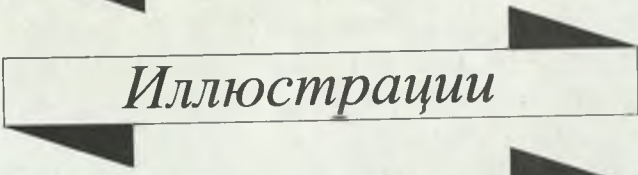
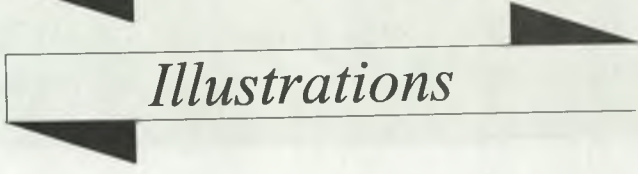
In the middle of the 1st millennium BC large tribal units became stronger economically and politically, occupied certain territories, lived around castles and established a state formation similar to Ancient Mesopotamia.

At the time, gerger (kenger) or gargar (according to Strabo) inhabited Karabakh and neighbouring Kura-Araks lowland, being of

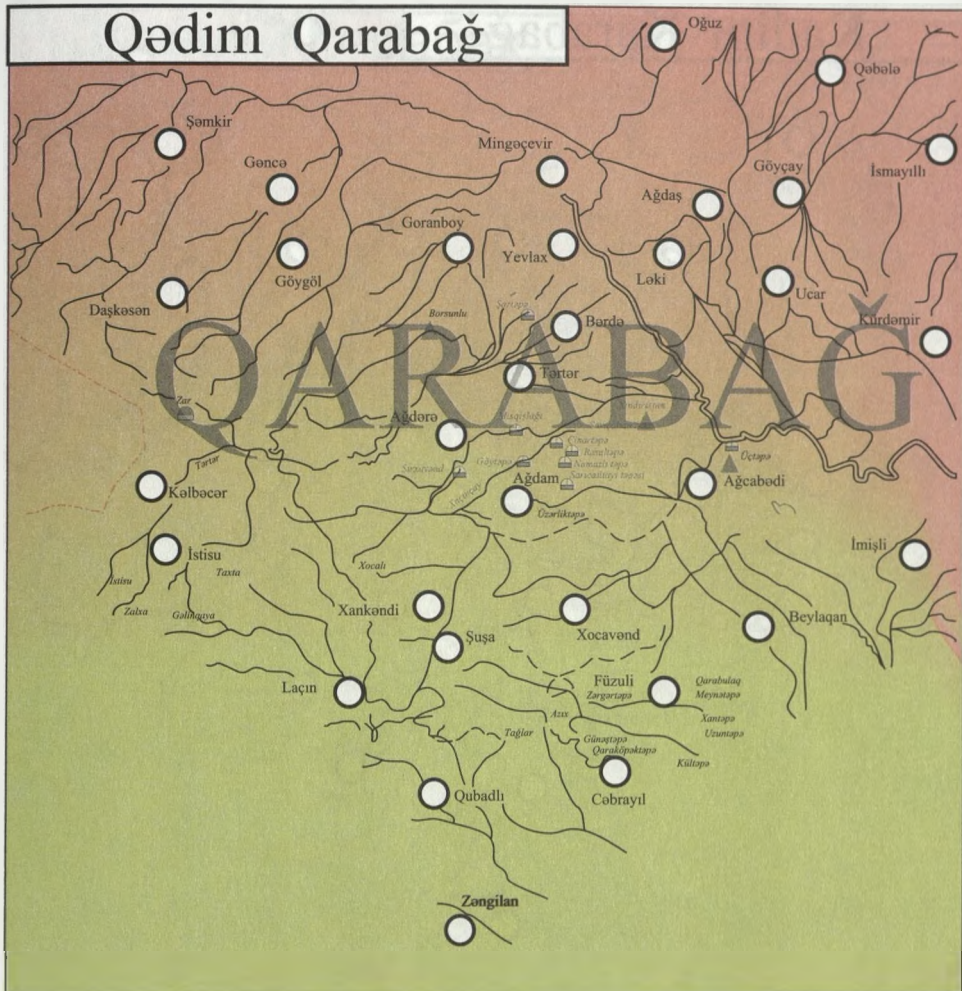
Turkic origin and accounting for the majority of population. In Karabakh, in the 1st millennia BC the tribes grouped in strong unions, forming early states. Turkic tribal unions of Karabakh and neighbouring areas gained economic and political power in the South Caucasus; in the 4th century BC they united and formed an ancient Azerbaijani state Albania, in order to resist regular raids of Iranian Achaemenids and maintain the integrity of their land. Thus, Karabakh played a crucial role in the ancient history of Azerbaijani statehood.

Bibliography

1. Azerbaijan Soviet Encyclopedia, Vol. 5. Baku, 1979. Published in Azerbaijani
2. The History of Azerbaijan . Baku, 1994. Published in Azerbaijani
3. Q. Jaffarov. In the Quruchay Canyon. Baku, 1990. Published in Azerbaijani
4. Q. Jaffarov. First Inhabitants of Azerbaijan. Baku, 2004. Published in Azerbaijani
5. A.Q.Jaffarov. Azerbaijan in the late 4th – early 1st millennium B.C. (based on the materials from the Gargarchay and Terterchay River Basin of Garabagh). Baku, 2000. Published in Azerbaijani
6. G.F.Jafarov Connections between Azerbaijan and the West Asian countries. Baku, 1984. Published in Russian
7. G.F.Jafarov Ancient Relations Between Azeri Tribes and the Middle East Countries. Baku, 1986. Published in Russian
8. V.H.Aliyev. The Culture of Bronze Age Painted Crockery in Azerbaijan. Baku, 1977. Published in Azerbaijani
9. M.A. Huseinova. Ceramics of the East Caucasus of the Late Bronze and Early Iron Ages. Baku, 1989. Published in Russian
10. M.M. Husseinov. Ancient Paleolite of Azerbaijan. Baku, 1985. Published in Russian
11. M.M. Husseinov. The Distant Stone Age. Baku, 1973. Published in Azerbaijani
12. M.M. Husseinov. Azerbaijan Archaeology. The Stone Age. Baku, 1976. Published in Azerbaijani
13. M.M. Husseinov, Q.S.Ismayilov, I.M.Guliyev. The Archeological Sites of Azerbaijan. Baku, 1981. Published in Azerbaijani
14. Q.S.Ismayilov. Traces of Ancient Culture in the Guruchay and Kondelenchay River Valley. Baku, 1981. Published in Azerbaijani
15. I.G. Narimanov. The Culture of the Most Ancient Farmers and Cattle Breeders of Azerbaijan. Baku, 1987. Published in Russian

*İllüstrasiyalar**Çizimler**Иллюстрации**Illustrations*

Qədim Qarabağ

 - daş qutu qəbir

 - mağaralar

 - şəhərlər

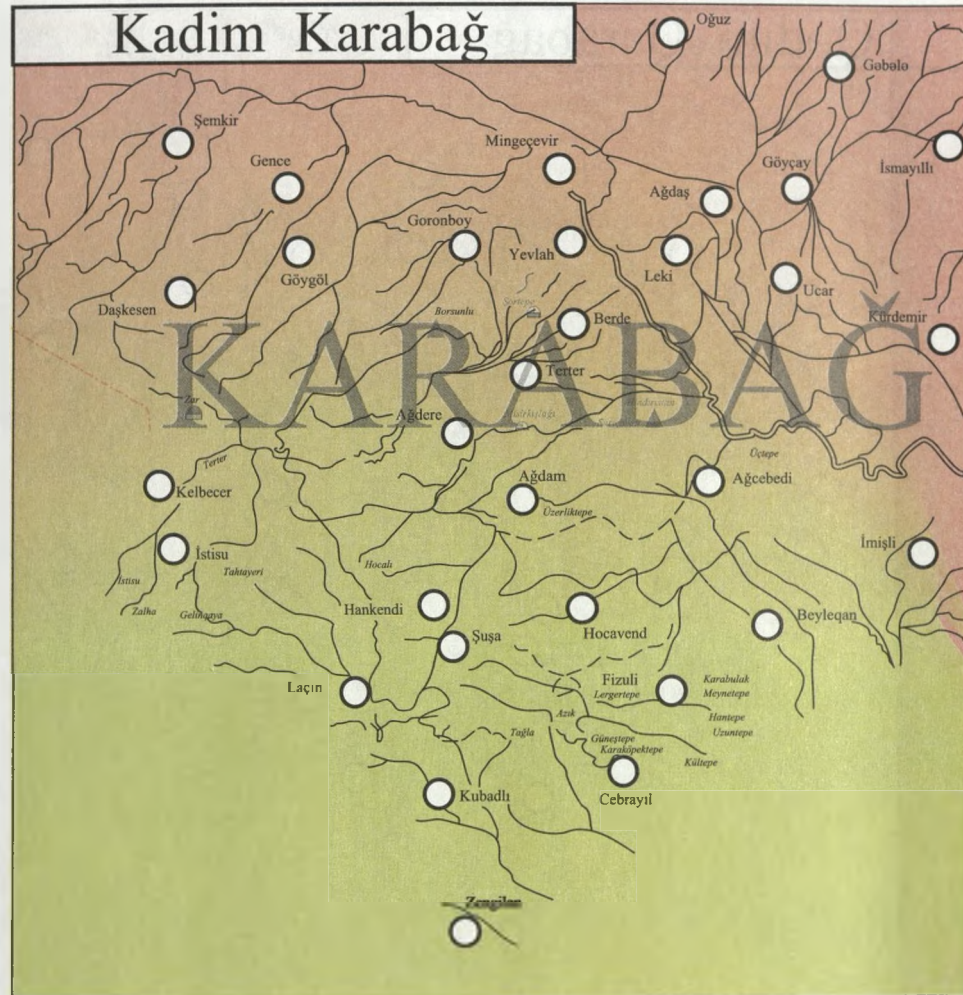
 - nekropol

 - yaşayış yeri

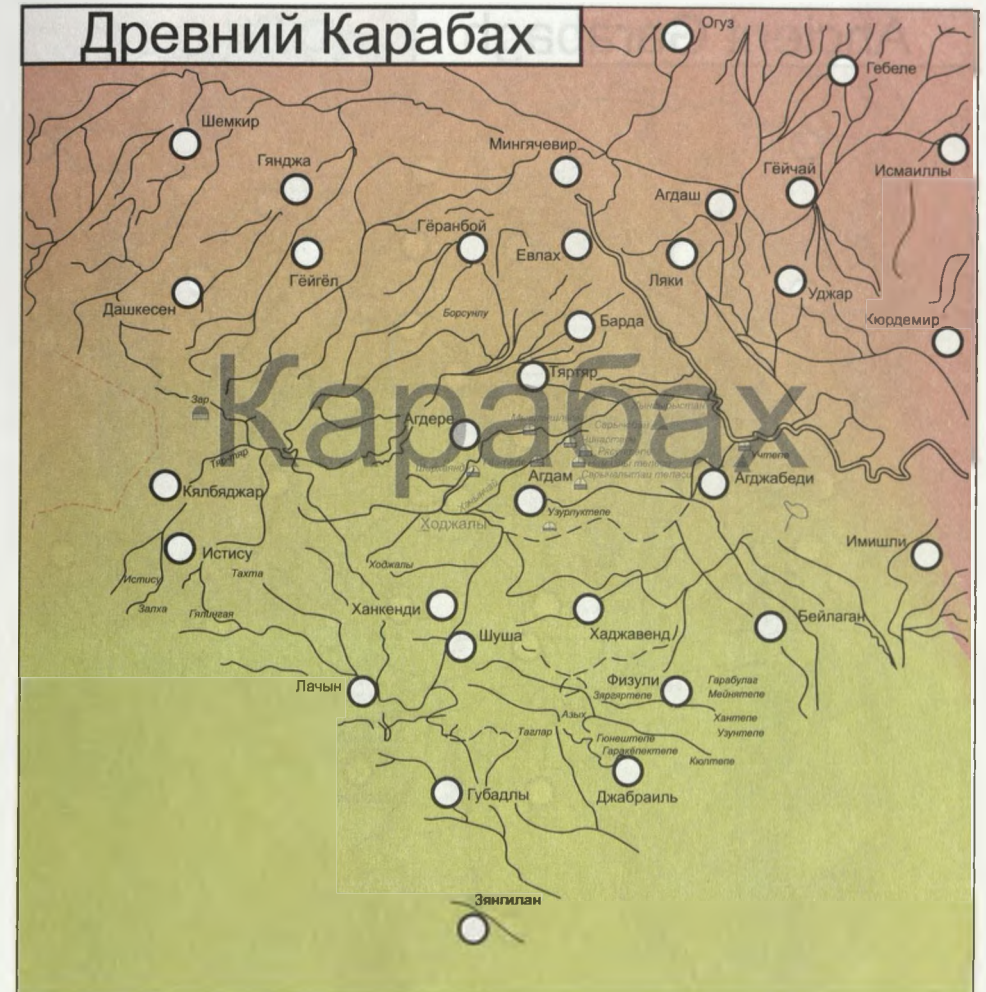
 - qayaüstü təsvirlər

 - kurqanlar

Kadim Karabağ

Древний Карабах

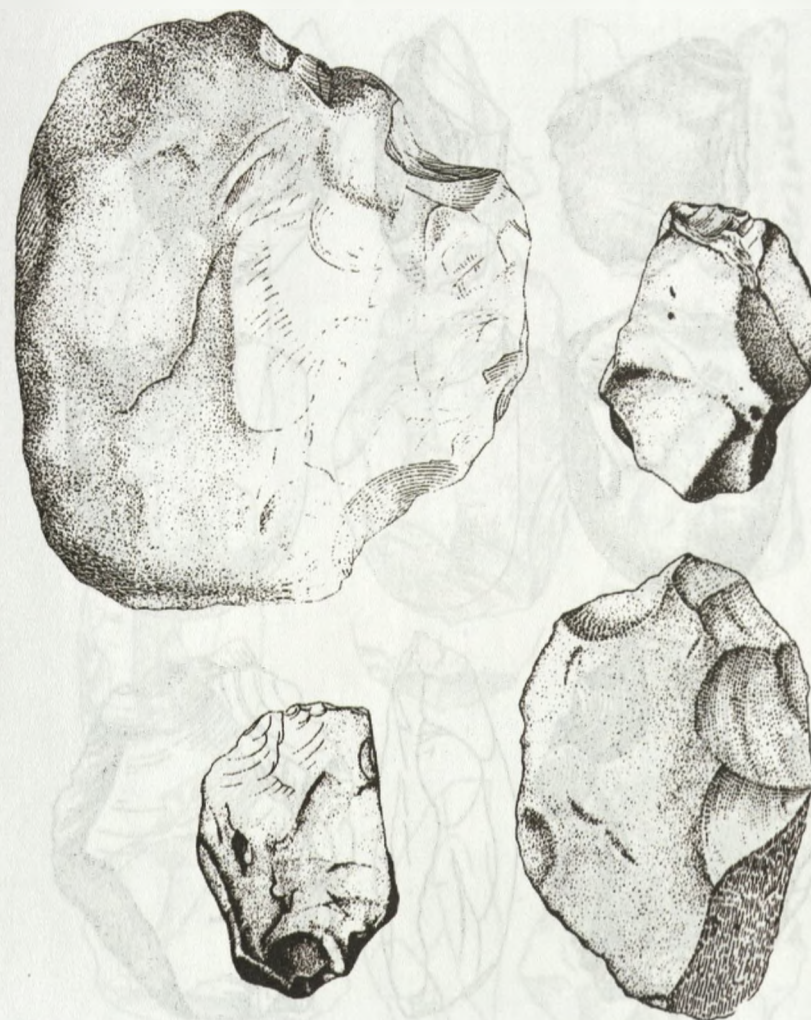
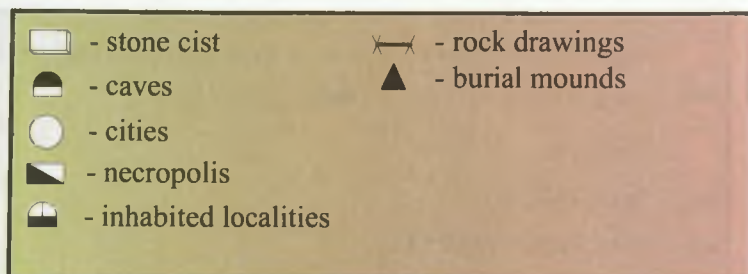
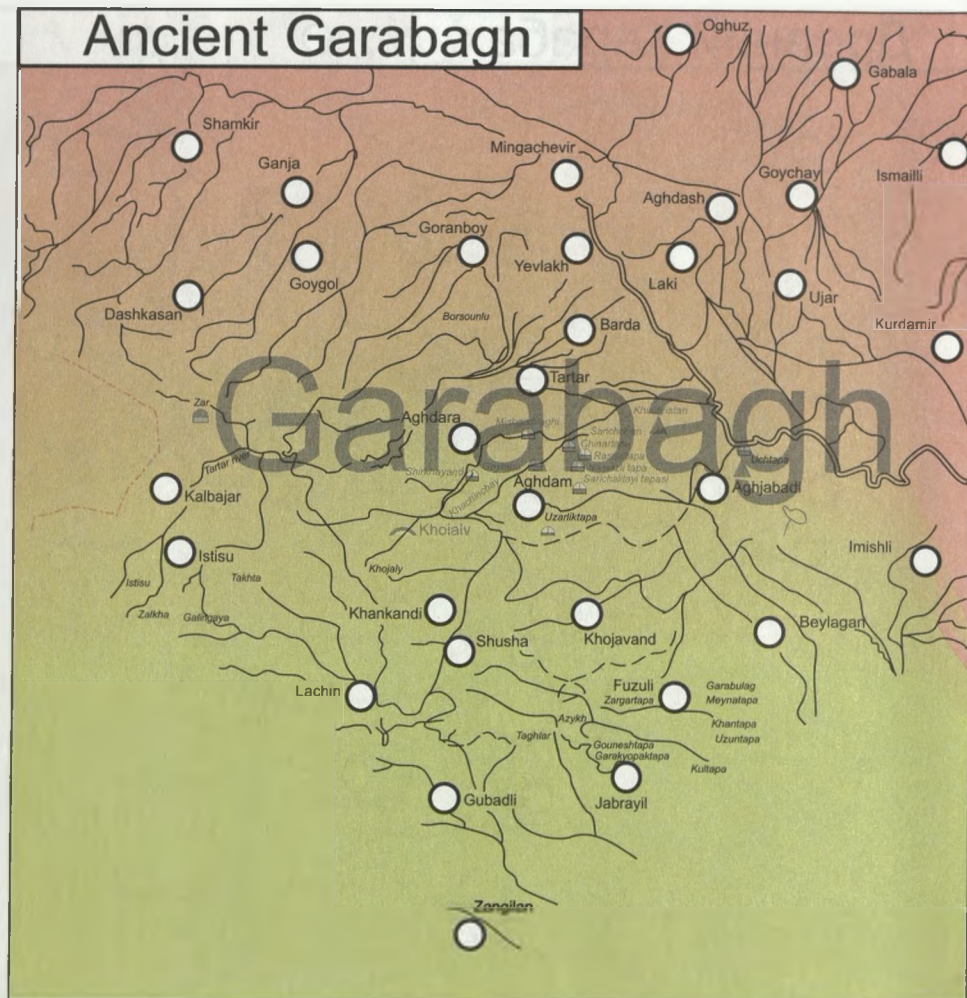

- anıt mezar
- mağaralar
- şehirler
- nekropol
- yaşam merkezi

- kaya üzeri resimler
- höyük

- каменный гроб
- пещеры
- города
- некрополь
- места жительства

- наскальные рисунки
- курганы

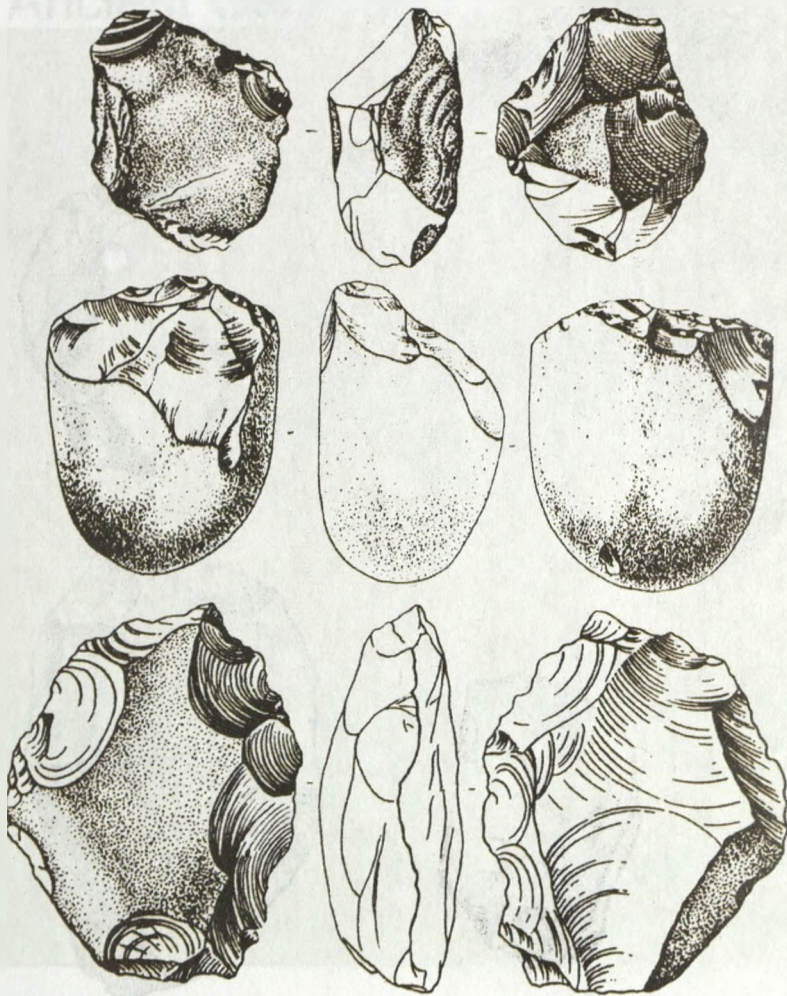

Azix mağarası. Daş əmək alətləri

Azık mağarası. Taş emek aletleri

Пещера Азых. Каменные орудия труда

Azikh Cave. Stone working tools

Azıx mağarası. Qədim aşel əmək alətləri

Azık mağarası. Antik eşel emek aletleri

Пещера Азых. Орудия труда

Раннеашельского периода

The Azykh cave. Ancient Ashel implements

Azıx mağarası. Daş əmək alətləri

Azık mağarası. Taş emek aletleri

Пещера Азых. Каменные орудия труда

The Azykh cave. Stone tools

*Azyx mağarası. Mustye mədəniyyəti
daş əmək alətləri*

Azyk mağarası. Mustye kultürü. Taş əmək aletleri

*Пещера Азых. Каменные орудия
труда периода Мустье*

The Azykh cave. Moustierian stone tools

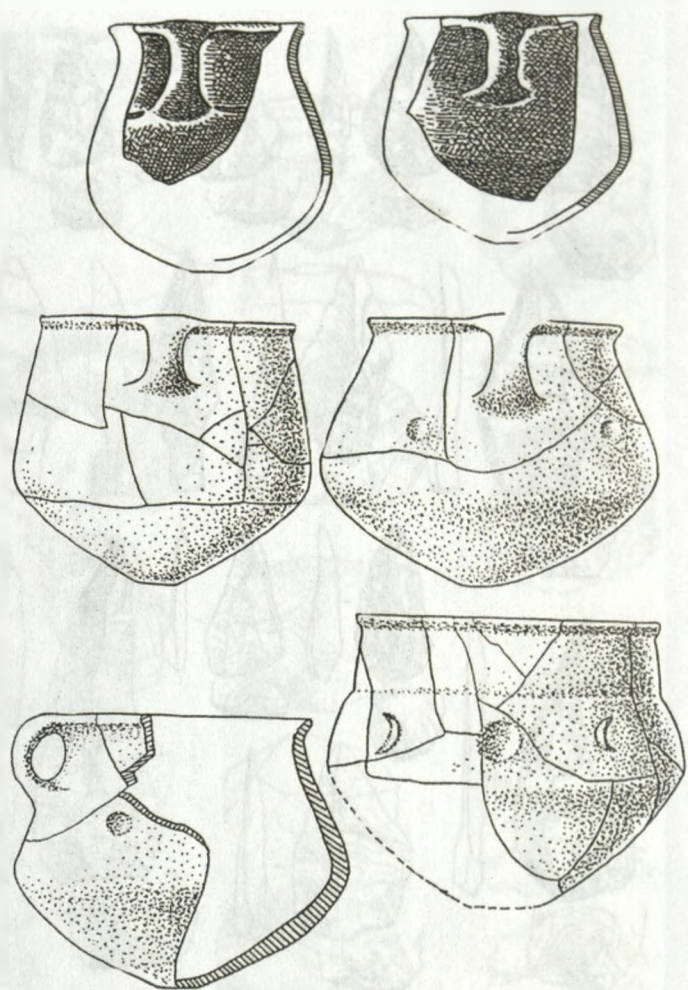

*Tağlar mağarası. Mustye mədəniyyəti.
Daş əmək alətləri*

Tağlar mağarası. Mustye kultürü. Taş əmək aletleri

*Пещера Таглар. Каменные
орудия труда периода Мустье*

The Taghlar cave. Moustierian stone tools

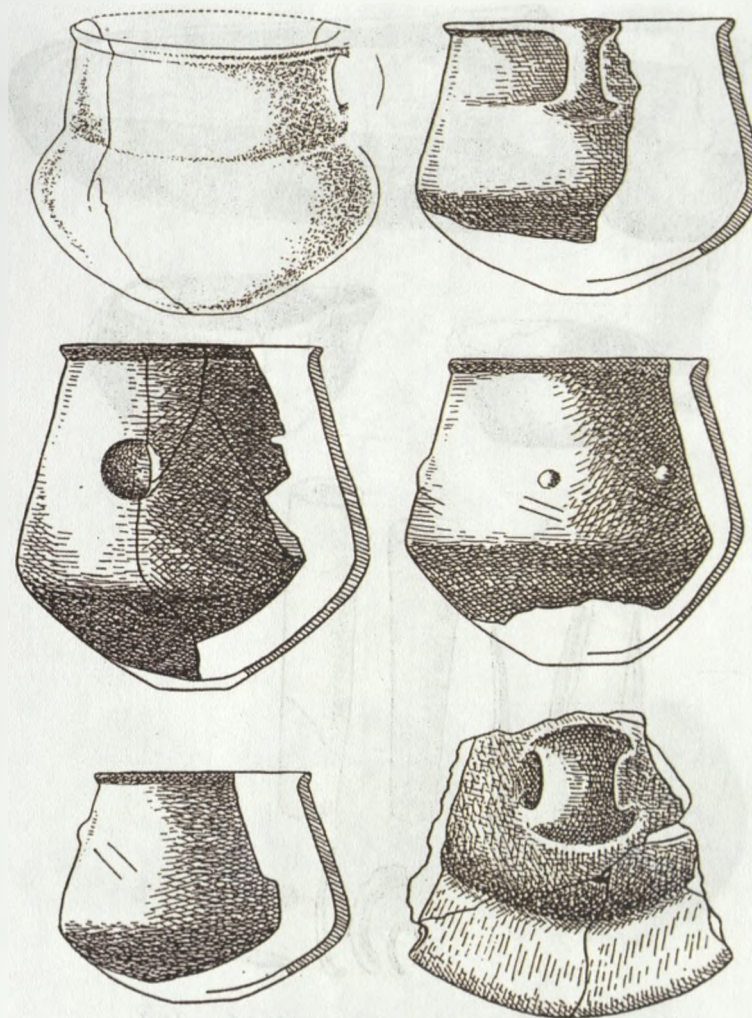

*Qaraköptəpə yaşayış yerinin ilk
tunc dövrü keramika məmulatı*

*Karaköptəpənin yaşam merkezi
ilk tunç devri keramika məmulatı*

*Керамика периода Ранней
Бронзы из Гаракөпектепе*

*Early Bronze Age earthenware
found in Garaköptəpə*

Qaraköptəpə ilk tunc dövrü keramikası

Karaköptəpə ilk tunc devri seramikası

*Керамика периода Ранней
Бронзы из Гаракөпектепе*

*Early Bronze Age earthenware
found in Garaköptəpə*

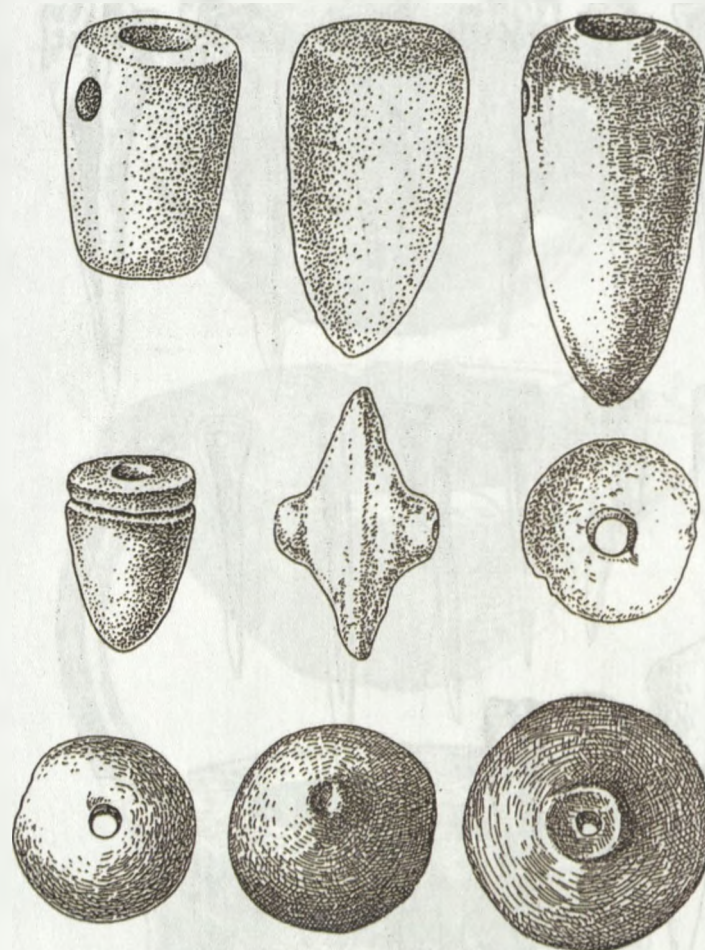

*Qaraköpektəpə yaşayış yeri. Metalişləmə
alətləri və məmulatları*

*Karaköpektepe yaşam merkezi. Metalişleme
aletleri ve memulatlari*

*Населённый пункт Гаракепектепе.
Орудия и изделия металлообработки*

*Garakopaktapa settlement.
Metal-working tools and gear*

*Qarabağ. Günəştəpə daş, gil, sümük
məmulatları*

*Karabağ. Güneştepe daş, kil, sümük
məmulatları*

*Карабах. Изделия из камня, глины и кости,
найденные в Гюнештепе*

*Garabagh. Stone, earthenware and bone
utensils found in Guneshtapa*

Qaraköpəktəpə sümük məmulatları

Karaköpektepe kemik ürünleri

*Изделия из кости, и
айдённые в Гаракёпектёпё*

Bone tools found in Garakopaktapa

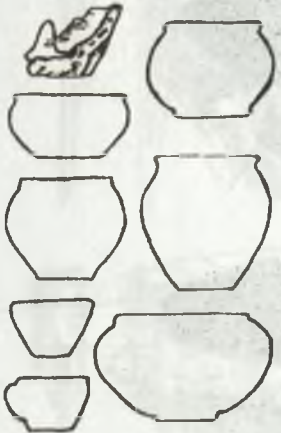
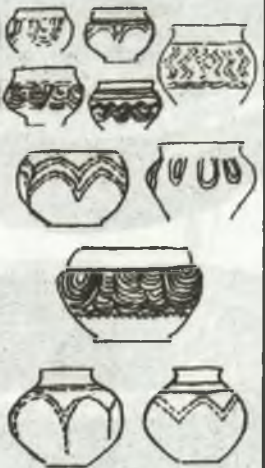
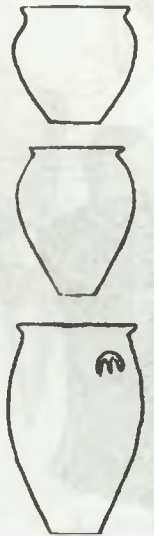

Günəştəpə gil ocaq qurğuları

Güneştepe kil ocaq ürünleri

Глиняный очаг из Гюнештёпё

Earthenware hearth found in Guneshtapa

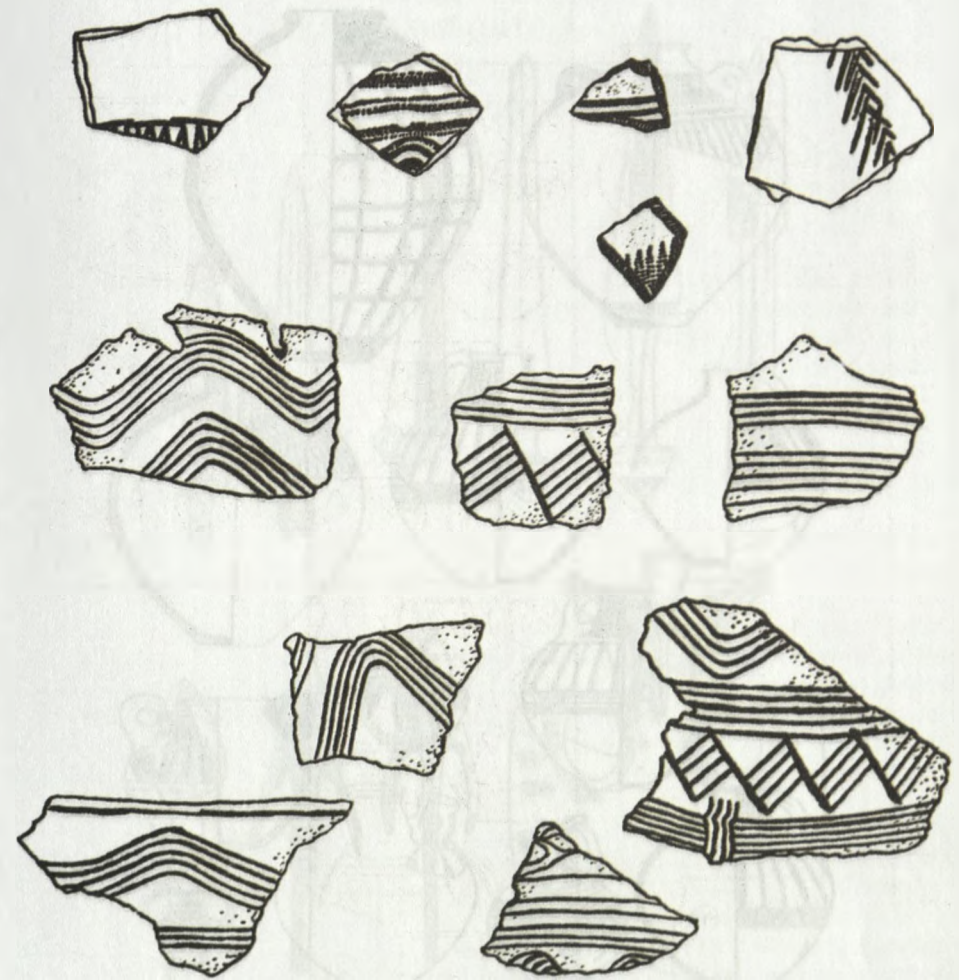
	I qrup	II qrup	III qrup
II-III - təbəqə			
I - təbəqə			

Üzərliktepə keramika məmulatları

Üzerliktepe seramik ürünleri

Узерликтепе керамические изделия

Uzerliktepe ceramics

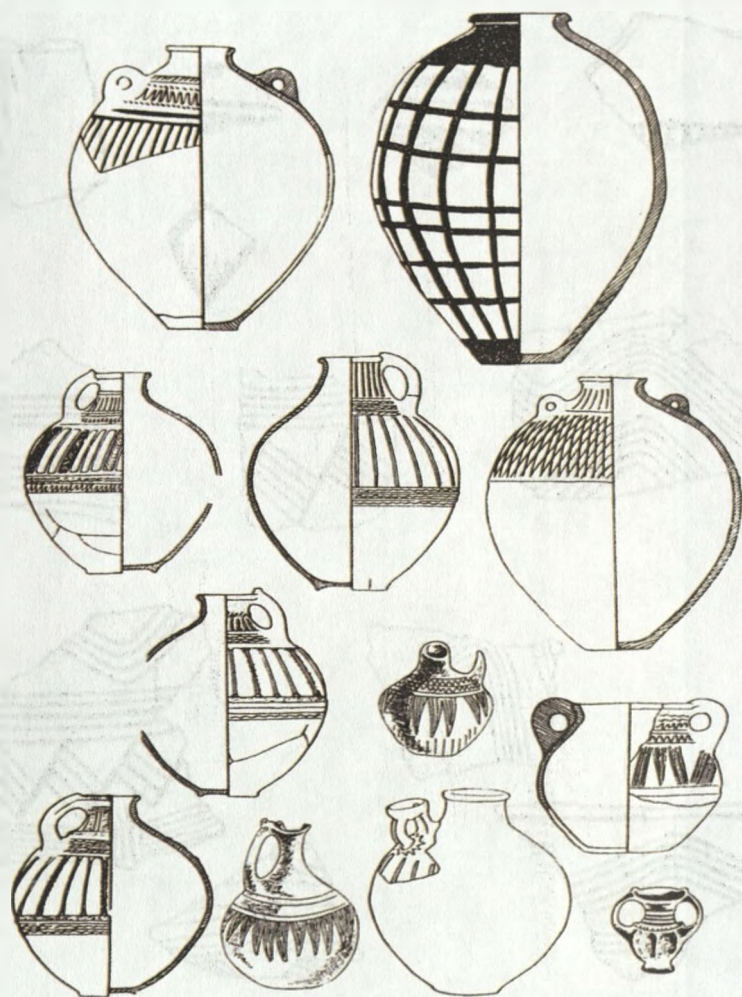

Qarabağ. Orta tunc dövrü boyalı qablari

Karabağ. Orta tunç devri boya kupaları

Карабах. Расписная керамика
Средней Бронзы

Garabagh. Middle Bronze Age crockery

Qarabağ. Son tunc dövrü keramika məmulatı

Karabağ. Son tunç devri seramik ürünleri

Карабах. Керамические изделия периода Поздней Бронзы

Garabagh. Late Bronze Age pottery

Qarabağ. Tunc dövrü silahları

Karabağ. Tunç devri silahları

Карабах. Оружия Бронзового периода

Garabagh. Bronze Age hardware

MÜNDƏRİCAT
İÇİNDEKİLER
ОГЛАВЛЕНИЕ
CONTENTS

QƏDİM QARABAĞ

Ön söz.....	7
Giriş.....	8
Qarabağın qədim tarixşünaslığı.....	10
Qarabağ daş dövründə - Quruçay mədəniyyəti.....	16
Qarabağ eneolit dövründə.....	24
Qarabağ tunc dövründə	
İlk tunc dövrü.....	27
Orta tunc dövrü.....	33
Qarabağ son tunc və ilk dəmir dövründə.....	40
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	50

KADİM KARABAĞ

Önsöz.....	53
Giriş.....	54
Karabağ'ın daş devrinde - Quruçay mədəniyyəti.....	61
Eneolit devrinde Karabağ.....	68
Karabağ tunç devri.....	71
Orta tunç devri.....	76
Son tunç və ilk demir devrinde Karabağ.....	82
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	92

ДРЕВНИЙ КАРАБАХ

Предисловие.....	95
Введение.....	96
Историография древнего Карабаха.....	98
Карабах в каменном веке – культура Гуру-чая.....	103
Карабах в эпоху энеолита.....	112
Карабах в эпоху бронзы начало эпохи ранней бронзы.....	115

ANCIENT KARABAKH

Introduction.....	142
Ancient history of Karabakh.....	143
Karabakh in stone age:	
Guruchay culture.....	148
Karabakh during eneolite.....	155
Karabakh in the bronze age	
Early bronze age.....	158
Middle bronze age.....	163
Karabakh in the late bronze	
And early iron age	169
Bibliographies	180

Vali Aliyev

Qarabağ

Karabağ

Карабах

Karabakh

Elmi redaktor: Doktor, prof., **Qüdrət İsmayılov**

Tərcümə edənlər:

Türk dili: Doktor, **Mehmet Rihtim**
Doktor, **Mehman Süleymanov**

Rus dili: Dosent, **Bahadur Bəxtiyarov**

İngilis dili: Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Şəmsiyyə İsmayılova

Texniki redaktor: Fərid Kərimov

Dizayner: Eldəniz Xocazadə

Çapa imzalanıb: 19.04.2010. Formatı 70x100 1/16.

F.ç.v.12,75. Sayı 1000 nüsxə.

“Çaşıoğlu” mətbəəsi
Bakı şəhəri, M.Müşfiq küçəsi 2E. Tel.: 447-49-71.